

*20-й річниці
Інституту соціальної
та політичної психології
Національної академії
педагогічних наук України
присвячуємо*

Автори

Інститут соціальної та політичної психології (ІСПП) Національної академії педагогічних наук України створений 1994 року як Науково-практичний центр політичної психології АПН України. У 1996 р. отримав статус інституту.

Науково-дослідну роботу в інституті здійснюють 10 лабораторій: методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень; соціальної психології особистості; психології мас та спільнот; психології малих груп та міжгрупових відносин; психології спілкування;

психології політичної поведінки молоді; психології масової комунікації та медіаосвіти; психології політико-правових відносин; соціально-психологічних технологій; моніторингу суспільно-політичних процесів. Серед більш як 100 наукових співробітників ІСПП 3 члени-кореспонденти НАПН України, 18 докторів та 48 кандидатів наук.

У науковому доробку ІСПП 96 монографій, 80 підручників і навчальних посібників, 7 словників та довідників, 98 збірників наукових праць. Проводяться широкомасштабні експерименти з упровадження медіаосвіти в загальноосвітніх навчальних закладах, із формування позитивної громадської думки щодо освітніх та суспільних реформ. Функціонують докторантура й аспірантура, діє спеціалізована вчена рада із захисту докторських і кандидатських дисертацій за трьома спеціальностями.

Інститут систематично проводить масові опитування населення, результати яких використовуються Адміністрацією Президента України, Верховною Радою України, МОН України, іншими органами державної влади. Науковці ІСПП активно працюють у сфері практичної психології, надають соціально-психологічну допомогу вчителям, дітям та їхнім батькам, політичним партіям і громадським організаціям, консультують молодь з проблем сімейного життя, здійснюють професійну підтримку фахівців, які працюють з особами, що потерпають від посттравматичних стресових розладів, зокрема постраждалими в зоні Антитерористичної операції.

Крім збірника “Наукові студії із соціальної та політичної психології”, ІСПП видає збірник наукових праць “Проблеми політичної психології”, є співвидавцем журналу “Психологія і суспільство”,

співзасновником збірника наукових праць “Психологічні науки: проблеми та здобутки”, журналів “Психологічні перспективи” та “Психодрама і сучасна психотерапія”.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 34 (37)

Київ 2014

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 9/14 від 28 серпня 2014 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
Л. М. Коробка – канд. психол. наук (заст. голови);
О. Є. Блинова, О. М. Васильченко, П. П. Горностай,
З. С. Карпенко, Л. А. Найдьонова – доктори психол. наук;
В. В. Горбунова, В. В. Жовтянська – кандидати психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (постанова президії ВАК України № 1–05/4 від 26.05.2010 р.)

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2013 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології, зокрема розглядаються сутність і формопрояви соціально-психологічного мислення. Обговорюється широке коло соціально-психологічних проблем трансформаційних процесів в українському суспільстві – від парадоксів ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності як стилю життя до обґрунтування престижності професій як психологічного показника моделі ринку праці. Представлено результати досліджень групової ідентичності, соціального діалогу, соціально-психологічних практик життєконструювання. Аналізуються психологічні проблеми освіти і виховання у соціальному та політичному вимірах. Значну увагу приділено інформаційним процесам, соціально-психологічним технологіям консолідації громадської думки.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2014

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. М. Слюсаревський

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ: СУТНІСТЬ І ФОРМОВИЯВИ

Продовжено обговорення розробленої автором упродовж кількох років проблеми уточнення змістового обсягу, потенційних можливостей та перспектив розвитку соціальної психології. Зазначено, що в останні десятиріччя ця проблема активно вивчається в історично-му контексті, однак наявні історичні розвідки все ж не виконують повною мірою поставлених завдань, оскільки за дужками аналізу залишаються зазвичай величезні масиви позанаукового соціально-психологічного знання. Висловлено припущення, що зручним епістемологічним прийомом подолання згаданої вади може бути звернення до поняття соціально-психологічного мислення. Здійснено концептуалізацію понять “соціально-психологічне мислення” та “форма соціально-психологічного мислення”. Запропоновано класифікаційно-генетичну модель форм соціально-психологічного мислення, що охоплює донаукові форми, протонаукові, наукові, позанаукові у вузькому розумінні, а також ті форми, які посідають проміжне місце між науковими і позанауковими (ідеологічні та психотехнологічні). Сформульовано положення про те, що сьогодні соціальна психологія має не лише видобувати соціально-психологічне знання власними методами, а й цілеспрямовано виявляти його у продуктах інших форм соціально-психологічного мислення, оформлюючи виявлене знання як власне наукове.

Ключові слова: соціально-психологічне мислення, форма соціально-психологічного мислення, класифікаційно-генетична модель форм соціально-психологічного мислення.

Проблема. Напевне, треба бути аж надто великим оптимістом, аби стверджувати, що сьогодні соціальна психологія (як і будь-яка інша із соціогуманітарних наук) повною мірою задовольняє суспільні запити. На жаль, це далеко не так. Тож усвідомлення цього не вельми втішного факту актуалізує потребу уточнення змістового обсягу соціально-психологічного знання, потенційних можливостей та перспектив розвитку соціальної психології як науки і специфічної сфери практичної діяльності. Така потреба зумовлює, у свою чергу, посилення інтересу до методологічних рефлексій з приводу не лише сучасного стану, а й минулого соціально-психологічної думки. Увагу дослідників дедалі більше привертають уроки її історії, осмислення

яких справедливо вважається однією з головних передумов дальшого поступу в пізнанні психологічних механізмів і закономірностей суспільного життя [1–6].

Проте суттєвою вадою цих наукових розвідок є зосередженість переважно на порівняно короткому періоді власне історії соціальної психології як окремої дисципліни. У кращому разі вдаються до аналізу її так званої передісторії, не сягаючи зазвичай у глибину віків далі епохи Просвітництва [5]. При цьому передісторія соціальної психології аналізується суто як сукупність наукових чи протонаукових форм знання, що навряд чи можна вважати виправданим. Адже намагання пізнати соціально-психологічні явища та опанувати їх мали місце в історичному минулому і здійснюються сьогодні не лише в наукових, а й у численних позанаукових формах.

“Ще в давнину люди могли викликати один у одного певні психічні стани (перед полюванням, війною), володіли механізмом створювати “психологічне зараження”, формувати почуття “ми” та “вони”. Все це передавалося з покоління в покоління через обряди, традиції, ритуали, малюнки, танці, різні табу і т. ін. Відомо, що в стародавньому Римі, Греції використовувалось мистецтво як інструмент психологічного впливу на людей. Поширеними були також прийоми впливу ораторського мистецтва на маси”, – пише В. В. Москаленко [7, с. 19–20]. Позанаукові форми не лише з’явилися раніше наукових і не лише співіснували з ними, а й нерідко переважали їх за глибиною осягнення певних соціально-психологічних феноменів чи принаймні ініціювали пізнання цих феноменів у науковий спосіб. Це стосується, скажімо, такої позанаукової форми, як художня література. Можна послатися хоча б на досвід одного з перших дослідників психології натовпу М. К. Михайловського, який спирався у своїх працях на відповідні епізоди славнозвісного роману Льва Толстого “Війна і мир” [8].

Невиправданість винесення різноманітних донаукових та позанаукових форм пізнання й опанування соціально-психологічних явищ за дужки аналізу з особливою очевидністю постає у світлі сучасних наукознавчих та культурологічних досліджень, які констатують тенденцію стирання жорстких відмінностей між науковим та позанауковим мисленням, що притаманна добі Постмодерну [9–13]. У просторі культури, як наголошує В. О. Лекторський, різні способи мислення не просто співіснують, а взаємодіють один з одним, ведуть постійний діалог і змінюються в результаті цього діалогу. На його думку, саме тому межа між науковими та позанауковими формами мислення є гнучкою, змінною, історично варіативною, що спонукає до посилення взаємодії науки,

особливо наук про людину, з іншими пізнавальними традиціями, репрезентованими міфопоетикою, художньою літературою, мистецтвом тощо [12].

Полишаючи на маргінесі соціально-психологічного знання “ненаукові” способи його отримання та використання, історичні розвідки в галузі соціальної психології не виконують належною мірою своїх завдань, недостатньо працюють на перспективу: на їхній основі важко скласти адекватне уявлення про те, що здобула і які можливості не задіяла соціальна психологія в процесі свого становлення та розвитку, про коло проблем, якими вона може й повинна опікуватися, аби краще задовольняти суспільні очікування. Отже, нагальною є потреба вивчення й осмислення в єдиному теоретико-методологічному дискурсі всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії. А для цього потрібне поняття, що давало б змогу охопити все їх розмаїття. На наш погляд, таким поняттям може бути “соціально-психологічне мислення”.

Мета статті полягає в концептуалізації понять “соціально-психологічне мислення” та “форма соціально-психологічного мислення” і розробленні засад класифікації форм соціально-психологічного мислення.

Найчастіше види чи типи мислення виокремлюють за такими традиційними для загальної психології ознаками, як рівень узагальнення, адекватність дійсності, характер використовуваних пізнавальних засобів, їх новизна для суб’єкта, ступінь його активності (словесно-логічне, наочно-образне і наочно-дійове мислення, теоретичне і практичне, реалістичне й аутистичне, продуктивне і репродуктивне, довільне і мимовільне тощо). Поряд із цим дедалі більшого поширення набуває розмежування видів (типів, стилів) мислення на підставі вбачання його специфічних особливостей у певних формах суспільної свідомості та сферах людської життєдіяльності. За такими критеріями розрізняють передусім наукове, технічне (проектне) і художнє мислення, а також філософське, економічне, математичне, соціальне (і соціологічне), правове, адміністративне, політичне (і політологічне), релігійне, міфологічне, езотеричне, магічне мислення і т. ін. [14–25].

У цьому шерезі понять своє “законне” право на існування має, безперечно, й поняття “соціально-психологічне мислення”. Його ввели в науковий обіг німецькі вчені (нім. – Sozialpsychologisches Denken) [26–28]. До радянського й затим пострадянського наукового дискурсу воно потрапило після виходу в світ перекладеної російською мовою книги авторів з колишньої Німецької Демократичної Республіки

Г. Гібша та М. Форверга “Вступ до марксистської соціальної психології” [26].

Ці автори особливо не переймалися змістом даного поняття, яке вжили, можна сказати, мимохідь, проте дали його коротке визначення як “одного з аспектів усеохопної роботи думки, що має на меті зрозуміти і сформулювати ставлення людини до більших соціальних структур” [там само, с. 13]. Зайве доводити, що таке визначення є не лише дещо розпливчастим, а й однобоким, і вочевидь недостатньо відбиває специфіку означуваного виду мислення. Відразу ж виникають запитання: чому саме ставлення людини до “більших соціальних структур”, а не, приміром, вплив цих структур на людину? І чому взаємини людини із соціальними структурами становлять об’єкт саме соціально-психологічного, а не соціологічного чи філософського мислення?

Не знімають подібних запитань, а лише породжують нові й спроби перевизначення обговорюваного поняття, які робили час від часу інші вчені, зокрема українські, котрі в подальшому вживали його, до речі, так само мимохідь, принагідно. Наприклад, В. В. Москаленко розуміє під соціально-психологічним мисленням “певний спосіб сприйняття і пояснення подій, явищ, станів, які людина може спостерігати у себе і в навколишньому світі (напевне, мається на увазі соціальний світ. – *Авт.*)” [7, с. 20], а Л. Е. Орбан-Лембрик – “певний спосіб сприймання й пояснення подій, явищ, станів, які вона (людина – *Авт.*) може спостерігати як у себе, так і в людей, які її оточують, та в соціумі” [29, с. 7]. Природно, такого стибу визначення не відповідають скільки-небудь строгим вимогам до наукових дефініцій, не кажучи вже про повноту відображення сутнісних характеристик означуваного явища.

Отже, поняття “соціально-психологічне мислення” потребує концептуалізації, без якої годі сподіватися, що воно дістане “постійну прописку” в науковому дискурсі соціальної психології, а його формовияви стануть предметом спеціальних досліджень. Тим часом потреба в такій “прописці” і в таких дослідженнях напевно, що існує, адже в інших науках, наприклад, у соціології, культурології, літературознавстві і навіть у технічних науках, аналогічні поняття (соціологічне мислення, художнє мислення, технічне і технологічне мислення) давно посідають помітне або й чільне місце в понятійно-категоріальному апараті й активно використовуються у працях як теоретико-методологічного, так і прикладного спрямування.

Що ж стосується соціальної психології, то тут проблематику властивого їй способу мислення на сьогоднішній день найбільш детально проаналізовано в науковій спадщині російського вченого

Б. Д. Паригіна [21, с. 28–31]. Цей відомий соціальний психолог не ставив за мету визначити саме поняття, про яке йдеться, вважаючи розроблення його “смыслового значення” та з’ясування зв’язків з близькими поняттями й категоріями завданнями, котрі ще потребують усебічного вивчення. Та це жодною мірою не применшує значущості й актуальності багатьох із висловлених ним тез та положень. Зокрема, він наголошував, що серед інших складових концептуального апарату соціальної психології (принципи, категорії, закони, теоретичні побудови) соціально-психологічному мисленню належить особливе місце; називав його універсальним інструментом соціальної психології, головним з-поміж її засобів; співвідносив з усіма методами, якими вона послуговується (маючи на увазі методи як теоретичних та емпіричних досліджень, так і впливу та контролю); вбачав у ньому “своєрідну позицію підходу до явищ, котрі вивчаються, та їх пояснення, що лежить в основі розуміння всіх елементів методології, феноменології і праксиології даної науки” [там само, с. 31].

Однак суттєвою обмеженістю поглядів Б. Д. Паригіна на соціально-психологічне мислення видається те, що він трактував його як суто професійне мислення соціального психолога, яке базується винятково на раціональних, абстрактно-логічних засадах, більше того, категорично протиставляв йому бодай якісь альтернативні форми пізнання соціально-психологічних явищ як такі, що, мовляв, відступають від “вимог раціональної обґрунтованості або логічності міркувань”, нехтують “роботою з поняттями і категоріями”, підмінюють “емпірично верифікований досвід і результати досліджень плодами екзальтованої уяви” [там само, с. 29]. Ці трактування проводять

жорстку лінію демаркації між науковим і позанауковим мисленням, що ставить соціальну психологію в доволі невигащну позицію конфронтації не лише з крайнощами постмодерністського методологічного дискурсу, а й з його плідними відкриттями та напрацюваннями.

Маємо зауважити, втім, що тенденція зводити певний вид мислення, яким послуговується та чи та наукова дисципліна, до суто професійного простежується не тільки в працях Б. Д. Паригіна і не тільки в соціальній психології. Вона є панівною і в суміжній галузі – у соціології, де розрізняють соціальне і соціологічне мислення. Перше, за визначенням соціологів, – це різновид людського мислення, що продукує нерозчленовані, синкретичні знання про людину й суспільство суто споглядальним або теоретичним шляхом, а друге – професійний вияв мислення соціального, його особлива форма,

зумовлена професійно-дослідницькою діяльністю фахівця-соціолога [19; 20].

Ми ніскільки не заперечуємо правомірності таких підходів, тим паче коли їх використання додає щось істотне до теорії і методології конкретної науки. Проте вважаємо, що вони все ж у певному сенсі збіднюють евристичний потенціал відповідних понять і, в кінцевому підсумку, можуть порушувати єдність і внутрішній взаємозв'язок тих уявлень людей про пізнану реальність, що стоять за цими поняттями. Тому більш продуктивно видається точка зору, сформована в процесі вивчення технічного мислення. Один із його дослідників, Є. В. Дегтярьов, спеціально аналізує це мислення на предмет єдності його основних типів (чи видів), до яких відносить повсякденне ненаукове, класичне наукове і сучасне наукове, діалектичне за своїм характером, технічне мислення [24]. Усебічно розглянувши перелічені типи, згаданий автор послідовно і достатньо переконливо виокремлює ознаки їхньої єдності, серед яких – єдність ідеалів, що задають цільову спрямованість і критерії оцінювання технічного мислення, єдність його законів і закономірностей, обумовленість потребами розвитку продуктивних сил і укладом суспільного життя, єдність так званої технічної картини світу тощо. Гадаємо, цей приклад варто наслідувати й соціальній психології.

Поняття соціально-психологічного мислення недоцільно співвідносити лише з професійною діяльністю соціальних психологів ще й тому, що в такому разі воно фактично збігається з поняттями парадигми, наукового напрямку чи підходу, стаючи відтак ніби надлишковим, зайвим. І, мабуть, саме внаслідок такого збігу всі згадані вище соціальні психологи, приділивши соціально-психологічному мисленню більшу чи меншу увагу, далі у своїх об'ємистих книгах до нього вже не звертаються [7; 21; 26; 29].

Що ж розуміти під соціально-психологічним мисленням, як його визначити? Попри викладені щойно застереження прислухаймося до думки Б. Д. Паригіна. Згідно з нею, головним критерієм розрізнення типів і різновидів мислення на кшталт соціально-психологічного є їхня *предметна зорієнтованість*, що породжує, у свою чергу, специфічний спосіб мислення, який можна позначити терміном “центризм” (якщо для антропології – це антропоцентризм, для соціології – соціоцентризм, для культурології – культуроцентризм, то для соціальної психології – соціопсихоцентризм) [21, с. 29–30].

Отже, визначаючи соціально-психологічне мислення, слід виходити з розуміння *предмета соціальної психології*, за умови, якщо його сформульовано достатньо широко, з можливою на сьогоднішній день вичерпністю. На нашу думку, таке формулювання нам свого часу

вдалося запропонувати [30, с. 23; 31, с. 18, 59–60]. Спираючись на нього, *під соціально-психологічним будемо розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.*

Принциповим тут є наголошення моментів як пізнання, так і опанування відповідного класу психічних явищ, оскільки тим самим підкреслюється не тільки дослідницький, теоретичний, а й прагматичний, практично-дійовий характер соціально-психологічного мислення. Іншими словами, береться до уваги, що “в процесі мислення специфічно проявляється активність суб’єкта, який теоретично засвоює світ у перспективі його перетворення в предмет цілеспрямованої діяльності” [32].

Можна запропонувати також більш компактний, так би мовити, скорочений варіант наведеної дефініції. Для цього слідом за іншими авторами [33; 34] означимо предметну сферу соціальної психології як “соціально-психологічну реальність”. Тоді дефініція матиме такий вигляд: *соціально-психологічне мислення – це мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності.*

Попри очевидний присмак тавтологічності ця скорочена дефініція видається зручною для визначення низки похідних понять. Найважливішим із них вважаємо поняття “форма соціально-психологічного мислення”. Її визначимо як *певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності.*

У першому наближенні форми соціально-психологічного мислення можна поділяти на наукові та позанаукові. Проте такий поділ видається дещо огрубленим, недостатньо чутливим до розмаїття формовиявів соціально-психологічної думки. З огляду на це форми соціально-психологічного мислення потребують детальнішої класифікації, побудованої з урахуванням їхніх родовидових та підвидових зв’язків.

На наш погляд, серед форм соціально-психологічного мислення доцільно розрізнити передусім *донаукові, протонаукові, наукові та позанаукові* (у вужчому розумінні цього слова).

Донаукові форми – це ті, що зароджуються і функціонують у межах архаїчних міфів, первісної магії, ритуалізованої поведінки, повсякденних уявлень людей – до появи перших філософських учень. Під протонауковими формами слід розуміти елементи соціально-психологічної думки у філософських ученнях та інших культурних

пам'ятках стародавнього світу, середньовіччя і почасти нового часу на тому етапі інтелектуальної історії людства, коли ще не почали формуватися конкретні наукові дисципліни, коли вони ще визрівають у лоні філософії.

Наукові форми репрезентовано соціальною психологією та іншими науками. Вони, у свою чергу, поділяються на:

а) *внутрішньодисциплінарні*, тобто ті, які культивує власне соціальна психологія. Такими формами правомірно вважати її парадигми (природничонаукову, гуманітарну), так звані теоретичні орієнтації [35] чи базові психологічні “ідеології” [36] (біхевіоризм, психоаналіз, когнітивізм, символічний інтеракціонізм, соціальний конструкціонізм), окремі наукові підходи, що мають парадигмальний характер (наприклад, діяльнісний, вчинковий, гендерний) тощо;

б) *іншодисциплінарні*, котрі розвивають соціально-психологічну думку в межах близьких або й не дуже близьких до соціальної психології наукових дисциплін. Коло таких дисциплін сьогодні воістину безмежне – від соціальної філософії та соціології до генетики і фізіології, про що свідчать, зокрема, численні захисти соціально-психологічних за змістом дисертаційних робіт за іншими, “непсихологічними”, спеціальностями [37, с.16]. Ці дисципліни є розвиненими формами наукового пізнання, проте психічні явища, які досліджує соціальна психологія, не становлять для них безпосереднього, головного предмета вивчення, а виступають, як правило, проміжними змінними, доповнювальними чинниками тощо. Отже, цим дисциплінам властивий не “соціопсихоцентризм”, а зовсім інші способи мислення, інші “центризми”. Тому вони розвивають соціально-психологічну думку ніби всупереч власній предметній зорієнтованості. І саме через те вичленити елементи соціально-психологічного мислення як такого в іншодисциплінарних формах часом не менш складно, ніж у формах протонаукових;

в) *наддисциплінарні*, які можна назвати також *субдисциплінарними*, якщо розглядати їх не відсторонено, іззовні, а ніби із внутрішньодисциплінарної точки зору соціальної психології. Маємо на увазі теоретичні орієнтації, підходи і напрями, характерні для так званих дисциплін соціально-психологічного профілю – політичної психології, етнопсихології, історичної психології, юридичної психології тощо [38], котрі формуються на стиках соціальної психології з політологією, етнологією, історією, правознавством та іншими соціогуманітарними науками. Увібравши в себе як її наріжні теоретико-методологічні настановлення, так і засади цих наук, дисципліни соціально-психологічного профілю “центруються”, однак, здебільшого на психічних явищах як предметі

дослідження і розширюють тим самим діапазон соціально-психологічного мислення.

Інший великий сегмент цього мислення утворюють позанаукові форми у вужчому розумінні. Про них, на нашу думку, доречно говорити, відколи з'являються протонаукові форми. Інакше кажучи, позанаукові – це ті форми, що існують і розвиваються паралельно із протонауковими і затим – із науковими. Основними їх різновидами є:

а) *повсякденні*, або *соціокультурні* – вони втілюються в обрядах, звичаях і традиціях, моральних та соціальних нормах, життєвих ідеалах, домаганнях і планах людей, стратегіях міжособової, групової та міжгрупової поведінки тощо;

б) *міфологічні*, що не втрачають актуальності для індивідів і спільнот з удосконаленням раціональних способів пізнавальної діяльності, оскільки є універсальними формами моделювання світу за принципом “позитивний – негативний”, виражають питому людську потребу в символічному, ціннісно-смісловому осягненні дійсності [39–41]. Інформаційна доба продукує міфологеми, які називають “міфами другого покоління” [42], не меншою мірою, ніж попередні суспільні формації;

в) *містичні*, де соціальне (надіндивідуальне, трансперсональне) специфічно поєднується з надприродним або й розчиняється в ньому. Ідеться насамперед про релігійні, езотеричні, окультні практики;

г) *фольклорні*, опредметнені в жанрах народної поетичної творчості (піснях, казках, переказах, легендах, билинах, думах, анекдотах, загадках, прислів'ях і приказках), народній хореографії, народному театральному мистецтві і т. ін. У цих формах елементи соціально-психологічного мислення імплантуються в образну тканину художнього мислення, що має значні переваги в миттєвому “вхопленні” та синкретичному узагальненні явищ соціально-психологічної реальності. При цьому фольклорні форми ефективно виконують функції як емоційної мобілізації, так і психологічного розвантаження, релаксації соціальних суб'єктів – індивідуальних і колективних;

д) *літературно-мистецькі*, що виникають на основі фольклорних форм, підносять їхні надбання на якісно вищій щабель розвитку, почасти витісняють їх, але в жодному разі не заміщують повністю. Художня література і мистецтво відображають і осмислюють психосоціальні реалії *поряд* із сучасним фольклором, який, щоправда, стає об'єктом серйозного аналізу набагато рідше, ніж архаїчний.

Необхідно наголосити: позанаукові форми за своїм змістом значною мірою збігаються з тим, що прийнято називати соціальним пізнанням (*social cognition*), проте не зводяться до нього. Так, японське прислів'я “Спочатку дізнайся, хто твої слухачі, а потім промовляй проповідь” [43, с. 112] – це вже не мислення в межах пізнання людини людиною, а мислення з *приводу* такого пізнання, його осмислення.

Нарешті, з-поміж форм соціально-психологічного мислення правомірно виокремити ті, що посідають ніби проміжне місце між науковими і позанауковими, а саме *ідеологічні* та *психотехнологічні*. Проміжне становище перших зумовлено суспільною природою ідеології, яка, за Н. Луманом, є “практично скеровувальним знанням”, своєрідним “серединним утворенням” між наукою і практикою [44, с.199]. Так само й психотехнологічні форми (соціально-психологічне консультування, активні соціально-психологічні методи, PR-технології, іміджмейкінг і т. ін.) базуються, як відомо, не тільки на наукових теоріях, а й на позанауковому, інтуїтивно узагальнованому досвіді людей, або й більше на ньому, ніж на цих теоріях. Є навіть прецеденти цілковитої самодостатності позанаукового досвіду у психотерапевтичних практиках (наприклад, езотерична психотерапія).

Усі схарактеризовані форми можна впорядкувати у вигляді їх *класифікаційно-генетичної моделі* (рис.). Як бачимо, одні із них (донаукові, протонаукові) є історично минущими – породивши свої перевтілення, вони стають надбанням минулого; інші актуально співіснують у просторі і часі, хоча теж можуть породжувати похідні, дочірні функціональні утворення.

Ці форми перебувають не в субординаційних, а скоріше в координаційних зв'язках. Неможливо сказати, наприклад, що достеменніше (всеохопніше, універсальніше) відтворює такий локус соціально-психологічної реальності, як особистісні трансформації, – теорія життєвих криз особистості [45; 46], роман Володимира Маканіна, персонаж якого у кожний новий період життя починає функціонувати на базі іншої системи цінностей [47], чи стара українська приказка: “Не один раз чоловік міняється на своїм віку” [48, с. 159]. Складно буває говорити також про пріоритетність (первинність і відповідно вторинність) тих чи тих форм у відтворенні та описі певних психосоціальних феноменів, чинників, механізмів.

Різні форми соціально-психологічного мислення зароджуються і функціонують у спільному культурному середовищі, повсякчас долучаючись до його творення, розширення і перетворення. Тому вони так чи інакше одна на одну впливають, нерідко мають спільне, хоч і неочевидне коріння, перетікають одна в одну. Так, низка теорій

соціальної психології у своїй глибинній основі, безперечно, пов'язана з релігійним концептом первородного гріха, який містить, можливо, найглобальнішу і найфундаментальнішу в історії людства соціально-психологічну ідею. Її відгомін учувається і в так званих елементарних ідеях Адольфа Бастіана [49], і в архетипах колективного несвідомого К. Г. Юнга [50], а якщо розібратися глибше, то, мабуть, і в колективних уявленнях Еміля Дюркгайма [51] та численних теоріях атитюда [37, с. 157–164], і, звичайно ж, у фрактальній психології О. А. Донченко [52].

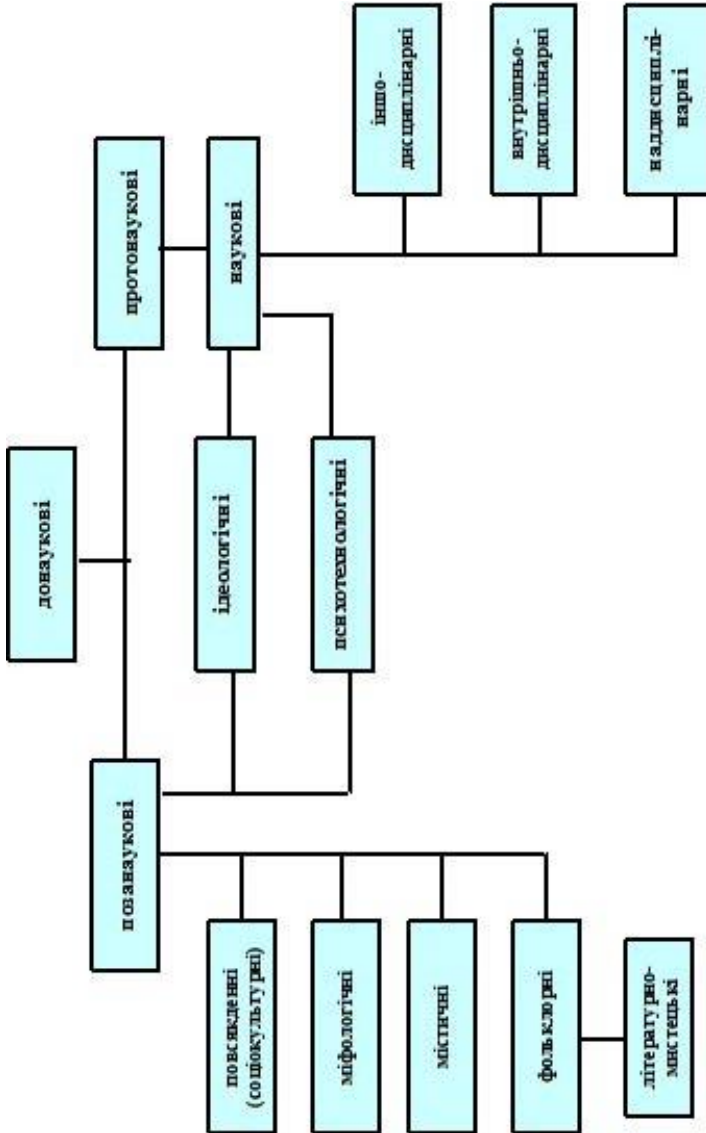

Рис. Класифікаційно-генетична модель форм соціально-психологічного мислення

Проте сьогодні вже недостатньо лише відстежувати взаємозв'язки та взаємовпливи різних форм. Наукова соціальна психологія, зосереджуючи зусилля на видобуванні соціально-психологічного знання власними, інколи ще доволі нековирними методами, має водночас цілеспрямовано виявляти його у продуктах інших форм соціально-психологічного мислення. І не тільки виявляти. Належить навчитися, за словами А.В. Юревича, оформлювати це знання саме як наукове, тобто у вигляді гіпотез, законів, закономірностей чи бодай закономірноподібних тверджень [36, с. 271]. Думається, ніхто від цього нічого не програє, а лише виграє.

Висновки

1. Нагальною є потреба вивчення й осмислення в єдиному теоретико-методологічному дискурсі всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії. Охопити їх розмаїття дає змогу поняття “соціально-психологічне мислення”, яке, однак, іще не утвердилось у понятійно-категоріальному апараті соціальної психології, оскільки потребує концептуалізації. Потребує її також поняття “форма соціально-психологічного мислення”.

2. Під соціально-психологічним правомірно розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. У більш компактному, скороченому варіанті соціально-психологічне мислення можна визначити як мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності.

3. Виходячи з визначення соціально-психологічного мислення, його форму слід тлумачити як певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності. Серед форм соціально-психологічного мислення доцільно розрізнити доннаукові, протонаукові, наукові (внутрішньодисциплінарні, іншодисциплінарні та наддисциплінарні), позанаукові (повсякденні, міфологічні, містичні, фольклорні та літературно-мистецькі), а також форми, що посідають проміжне місце між науковими і позанауковими (ідеологічні та психотехнологічні). Усі ці форми можна впорядкувати у вигляді їх класифікаційно-генетичної моделі, вибудованої з урахуванням простежуваних між ними родовидових та підвидових зв'язків.

4. Наукова соціальна психологія має сьогодні не лише видобувати соціально-психологічне знання власними методами, а й виявляти його у продуктах інших форм соціально-психологічного

мислення. При цьому соціальним психологам слід навчитися оформлювати виявлене в таких продуктах знання як власне наукове.

Література

1. Будилова Е. А. Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1983. – 336 с.
2. Шихирев П. Н. Современная социальная психология : учеб. пособие / П. Н. Шихирев ; [науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : ИП РАН; КПС+; Академический Проект, 2000. – 447 с.
3. Шорохова Е. В. Из истории социально-психологической проблематики в отечественной науке и общественной мысли: 1880–1917 / Е. В. Шорохова // Социальная психология : учеб. пособие / под ред. А. Л. Журавлева. – М. : Per Se, 2002. – С. 10–22.
4. Farr R. M. Roots of modern social psychology (1872–1954) / Robert M. Farr. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1996. – 206 p.
5. Jahoda G. History of social psychology: From the eighteenth-century enlightenment to the Second World War / G. Jahoda. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 242 p.
6. Handbook of the history of social psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – 532 p.
7. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – 2-ге вид., випр. та доповн. – К. : Центр навчальної л-ри, 2008. – 688 с.
8. Михайловский Н. К. Герои и толпа [Электронный ресурс] / Н. К. Михайловский. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/mihnk001.htm>
9. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – К. : Наук. думка, 1991. – 195 с.
10. Быстрицкий Е. К. Научное познание и проблема понимания / Е. К. Быстрицкий ; / АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1986. – 132 с.
11. Герасименко В. А. Личностное знание и научное творчество / В. А. Герасименко. – Минск : Наука и техника, 1989. – 206 с.
12. Лекторский В. А. Научное и вненаучное мышление: скользящая граница [Электронный ресурс] / В. А. Лекторский // Научные и вненаучные формы мышления / В. А. Лекторский. – М. : ИФРАН, 1996. – С. 27–45. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000043>
13. Парахонский Б. А. Язык культуры и генезис знания / Б. А. Парахонский ; АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1988. – 212 с.
14. Розин В. М. Природа и особенности эзотерического познания / В. М. Розин // Философские науки. – 2003. – №4. – С. 144–157.
15. Поліщук О. П. Художнє, магічне і релігійне мислення як різновиди мислення образного типу: порівняльний аналіз / О. П. Поліщук // Філософські дослідження : зб. наук. праць / МОН України ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2010. – Вип. 12. – Ч. 1. С. 88–95.
16. Поліщук О. П. Художнє мислення в контексті естетичної теорії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. “Естетика” 09.00.08 / О. П. Поліщук – К., 2009. – 30 с.

17. Клочек Г. Д. Художнє мислення письменника як формотворчий чинник / Г. Д. Клочек // *Енергія художнього слова : зб. статей / Г. Д. Клочек ; [Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка]. – Кіровоград, 2007. – С. 54–72.*
18. *Здравомыслов А. Г. О принципах социологического мышления (Тезисы выступления, подготовленные для пленарной сессии Всероссийского социологического конгресса 21.10.2008).* [Электронный ресурс] / А. Г. Здравомыслов. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/article/2008/11/05/zdravomyslov/>
19. *Зорько В. Гносеологічна характеристика стилів соціологічного мислення класичного періоду / В. Зорько // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць – К. : ІС НАН України, 2009. – Вип. 1 (12). – С. 25–36.*
20. *Тарасенко В. І. Соціальне і соціологічне мислення / В. І. Тарасенко // Наукові записки КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – Т. 5. – С. 77–84.*
21. *Парыгин Б. Д. Социальная психология: проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.*
22. *Жадан І. В. Мислення політичне / І. В. Жадан // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – С. 449–450.*
23. *Дорошенко С. “Політичний темперамент” як проблема політичної науки [Электронный ресурс] / Сергій Дорошенко // Вісник Львівського університету “Серія філософсько-політологічні студії”. – 2011. – Вип. 1. – Режим доступу: http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/doroshen.pdf*
24. *Дегтярев Е. В. Техническое мышление: аспект единства / Е. В. Дегтярев // Вестник Челябинского государственного университета. – Философия. Социология. Культурология. Вып. 13. – 2009. – № 29 (167). – С. 91–93.*
25. *Чащин Е. В. Техническое и технологическое мышление в современном обществе / Е. В. Чащин // Вестник Челябинского государственного университета. – Философия. Социология. Культурология. Вып. 28. – 2012. – № 35 (289). – С. 51–55.*
26. *Гибш Г. Введение в марксистскую социальную психологию / Г. Гибш, М. Форверг ; пер. с нем. Т. А. Рябушкиной. – М. : Прогресс, 1972. – 296 с.*
27. *Wicklund S. G. Einführung in sozialpsychologisches Denken / S. G. Wicklund, R. A. West. – Weinheim : Beltz, 1985. – 331 s.*
28. *Der Mensch als soziales Wesen. Sozialpsychologisches Denken im 20. Jahrhundert: Ein Lesebuch / Heiner Keupp (ed.). – München ; Zürich : Piper Verlag, 1998. – 377 s.*
29. *Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.*
30. *Основи соціальної психології : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського ; Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.*
31. *Слюсаревський М. М. “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.*

32. *Кримський С.* Мислення / С. Кримський // Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 378–379.
33. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
34. *Крысько В. Г.* Социальная психология / В. Г. Крысько. – СПб. : Питер, 2005. – 220 с.
35. *Андреева Г. М.* Социальная психология : учебник для высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 363 с.
36. *Юревич А. В.* Психология и методология / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 312 с.
37. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.
38. *Володарская Е. А.* Социальная психология как учебная дисциплина (материалы круглого стола) / Е. А. Володарская // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 3. – С. 139–141.
39. *Лосев А. Ф.* Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // Из ранних произведений / А. Ф. Лосев. – М. ; Правда, 1990. – С. 395–647.
40. *Жовтянська В. В.* Трансформації смислу в соціокультурному просторі : монографія / В. В. Жовтянська ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 256 с.
41. *Яремчук О. В.* Психологія етнокультурної міфотворчості особистості : [монографія] / О. В. Яремчук. – О. : Фенікс, 2013. – 431 с.
42. *Скуратівський В.* Міф. Міфологія / В. Скуратівський // Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 386–388.
43. Японская мудрость : [сб. афоризмов] : [пер. с яп.] – Х. : Фолио, 2012. – 127 с.
44. *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / Николас Луман ; пер. с нем. А. Ф. Филиппова // Социо-Логос : Социология. Антропология. Метафизика. – М. : Прогресс, 1991. – Вып. 1. Общество и сферы смысла. – С. 194–216.
45. Життєві кризи особистості : наук.-метод. посіб. у 2 ч. / ред. рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. – К. ; Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. – 354 с.
46. *Титаренко Т. М.* Испытание кризисом: Одиссея преодоления. – Изд. 2-е, испр. – М. : Когито-Центр, 2010. – 304 с.
47. *Маканин В.* Портрет и вокруг [Электронный ресурс] / Владимир Маканин. – Режим доступа: <http://читатьь-онлайн.рф/new/index.php?id=1690&pages=1>
48. Українські прислів'я і приказки / упоряд. Т. М. Панасенко ; худож.-оформл. Л. Д. Киркач-Осіпова. – Х. : Фолио, 2012. – 351 с. – (Перлини української культури).

49. Bastian A. Der Mensch in der Geschichte: Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung / A. Bastian.– Leipzig : O. Wigand, 1860. – В. 1. Die Psychologie als Naturwissenschaft. – 623 p.; В. 2. Psychologie und Mythologie. – 623 p.; В. 3. Politische Psychologie. – 429 p.
50. Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного / Карл Густав Юнг ; пер. с англ. под общ. ред. В. В. Зеленского. – [Изд. 2-е]. – М. : Cogito centre, 2010. – 352 с.
51. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Б. Гофмана. – 3-е изд., доп. и исправл. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2008. – 400 с. – (СОЦИО-ЛОГОС).
52. Донченко Е. А. Фрактальная психология. До глубинных оснований индивидуальной и социетальной жизни / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.

Reference

1. Budilova, E. A. (1983). *Sotsialno-psihologicheskie problemy v russkoy nauke* [Social psychological Problems in Russian Science]. Moscow: Nauka (rus).
2. Shikhirev, P. N. (2000). *Sovremennaya sotsialnaya psihologiya: uchebnoe posobie* [Modern Social Psychology: a textbook]. Moscow: IP RAN, KPS+, Academichekiy proekt (rus).
3. Shorokhova, E.V. (2002). Iz istorii sotsialno-psihologicheskoy problematiki v otechestvennoy nauke i obschestvennoy mysli: 1880 – 1917 [From the history of social psychological issue in national science and social thought: 1880-1917]. In Zhuravlev, A.L. (ed.), *Sotsialnaya psihologiya: uchebnoe posobie* [Social psychology: a textbook] (pp. 10–22). Moskow: PER SE (rus).
4. Farr, R. M. (1996). *Roots of modern social psychology (1872–1954)*. Oxford: Wiley-Blackwell.
5. Jahoda, G. (2007). *History of social psychology: From the eighteenth-century enlightenment to the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Kruglanski, A. W. and Stroebe, W. (eds.) (2012). *Handbook of the history of social psychology*. New York: Psychology Press.
7. Moskalenko, V. V. (2008). *Sotsialna psykhologiya: pidruchnyk* [Social psychology: a textbook], 2nd ed. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury (ukr).
8. Mihailovskiy, N. K. Geroi i tolpa [Heroes and the Crowd], available at <http://www.magister.msk.ru/library/philos/mihnk001.htm> (Accessed 23 September 2014) (rus).
9. Bystritskiy, E. K. (1991). *Fenomen lichnosti: mirovozzrenie, kultura, bytie* [The phenomenon of personality: worldview, culture, existence]. Kyiv: Naukova dumka (rus).
10. Bystritskiy, E. K. (1986). *Nauchnoe poznanie i problema ponimaniya* [Scientific knowledge and the problem of comprehension]. Kyiv: Naukova dumka (rus).
11. Gerasimenko, V. A. (1989). *Lichnostnoe znanie i nauchnoe tvorchestvo* [Personal knowledge and scientific art]. Minsk: Nauka i tehnika (belarus).

12. Lektorskiy, V. A. (1996). *Nauchnoe i vnauchnoe myshlenie: skolzyaschaya granitsa* [Scientific and non-scientific knowledge: the sliding boundary]. In Lektorskiy, V. A., *Nauchnye i vnauchnye formy myshleniya* [Scientific and non-scientific forms of knowledge], available at <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000043> (Accessed 23 September 2014) (rus).
13. Parahonskiy, B. A. (1988). *Yazyk kultury i genesis znaniya* [The language of culture and the genesis of knowledge]. Kyiv: Naukova dumka (rus).
14. Rozin, V. M. (2003). Priroda i osobennosti jezotericheskogo poznaniya [The Nature and Peculiarities of Esoteric Perception]. *Filosofskie nauki* [Philosophical sciences], 4, 144–157 (rus).
15. Polishchuk, O. P. (2010). Khudozhnie, mahichne i relihiine myslennia yak riznovydy myslennia obraznogo typu: porivnialnyi analiz [Artistic, magical and religious thinking as the kinds of imaginative thinking: a comparative analysis]. In Polishchuk, O. P. *Filosofski doslidzhennia* [Philosophical researches], vol. 12, part. 1, pp. 88–95 (ukr).
16. Polishchuk, O. P. (2009). Khudozhnie myslennia v konteksti estetychnoi teorii [Artistic thinking in the aesthetic theory context], Abstract of D. Sc. dissertation, Aesthetics, Kyiv, Ukraine.
17. Klochek, H. D. (2007). Khudozhnie myslennia pysmennyka yak formotvorchyi chynnyk [Artistic thinking of writer as a formational factor]. In Klochek, H. D., *Enerhiia khudozhnogo slova* [The energy of the artistic word] (pp. 54–72). Kirovohrad (ukr).
18. Zdravomyslov, A. G. (2008). O printsipah sotsiologicheskogo myshleniya [On the principles of sociological thinking], available at <http://www.polit.ru/article/2008/11/05/zdravomyslov/>, (Accessed 23 September 2014) (rus).
19. Zorko, V. (2009). Gnoseologichna ckarakterystyka styliv sotsiolohichnogo myslennia klasychnogo periodu [Gnoseological characteristics of sociological thinking styles of the classical period]. In Zorko, V., *Sotsialni vymiry suspilstva* [Social measurements of society], 1(12), pp. 25–36 (ukr).
20. Tarasenko, V. I. (2004). Sotsialne i sotsiolohichne myslennia [Social and sociological thinking]. *Naukovi zapysky KNU im. Tarasa Shevchenka* [Scientific messages of KNU of Taras Shevchenko], 5, 77–84 (ukr).
21. Parygin, B.D. (1999). *Sotsialnaya psihologiya: problemy metodologii, istorii i teorii* [Social psychology: methodological, historical and theoretical problems]. St.Petersburg: IGUP (rus).
22. Zhadan, I. V. (2011). Myslennia politychne [Political thinking]. In Levenets, Iu. and Shapoval, Iu. (ed.), *Politychna entsyklopediia* [The political encyclopedia] (pp. 449–450). Kyiv: Parliamentary Publ. (ukr).
23. Doroshenko, S. (2011). Politychnyi temperament yak problema politychnoi nauky [Political temperament as a political science problem]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofsko-politolohichni studii* [Announcer of Lviv University. Series Political philosophical-science studios], vol. 1, available at: http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/doroshen.pdf, (Accessed 23 September 2014) (ukr).
24. Degtyarev, E. V. (2009). Tehnicheskoe myshlenie: aspekt edinstva [Technical thinking: a unity aspect]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universi-*

- teta. *Filosofiya, Sotsiologiya, Culturologiya* [Bulletin of the Chelyabinsk State University. Philosophy. Sociology. Cultural], issue 13, no. 29 (167), pp. 91–93 (rus).
25. Chashchin, E. V. (2012). Tehnicheskoe i tehnologicheskoe myshlenie v sovremennom obshchestve [Technical and technological thinking in modern society]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya, Sotsiologiya, Culturologiya* [Bulletin of the Chelyabinsk State University. Philosophy. Sociology. Cultural], issue 28, no. 35 (289), pp. 51–55 (rus).
 26. Gibsh, G. (1972). *Vvedeniye v marksistskuyu sotsialnuyu psihologiyu* [An introduction to the Marxist social psychology]. Moscow: Progress (rus).
 27. Wicklund, S. G. and West, R. A. (1985). *Introduction to social psychological thinking*. Weinheim: Beltz (german).
 28. Keupp, H. (ed.). (1998). *Man as a social being. Social Psychological thinking in the 20th century: A reader*. München; Zürich: Piper Verlag, (german).
 29. Orban-Lembryk, L. E. (2004). *Sotsialna psikhologhiia: pidruchnyk: Knyha 1: Sotsialna psikhologhiia osobystosti i spilkuvannia* [Social psychology: a textbook: in 2 books. Book 1: Social psychology of personality and communication]. Kyiv: Lybid Publ. (ukr).
 30. Sliusarevskiy, M. M. (ed.). (2008). *Osnovy sotsialnoi psikhologii: navchalnyi posibnyk* [Fundamentals of social psychology: a textbook]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
 31. Sliusarevskiy, M. M. (2009). “My” i “Ya” v suchasnomu sviti: Vybrani tvory [“We” and “Me” in the modern world: Selected writings]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
 32. Krymskiy, S. (2002). Mysleniia [Thinking]. In Shynkaruk, V. I. (ed.), *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedia] (pp. 378–379). Kyiv: Abrys (ukr).
 33. Orban-Lembryk, L. E. (2003). *Sotsialna psikhologhiia: posibnyk* [Social psychology: a textbook]. Kyiv: Akademvydav (ukr).
 34. Krysko, V. G. (2005). *Sotsialnaya psihologiya* [Social psychology]. St. Petersburg: Piter (rus).
 35. Andreeva, G. M. (2005). *Sotsialnaya psihologiya: uchebnyk dlya vysshyh uchebnyh zavedeniy* [Social psychology: a textbook for graduate students], 5th ed. Moscow: Aspect press (rus).
 36. Yurevich, A. V. (2005). *Psihologiya i metodologiya* [Psychology and methodology]. Moscow: Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences (rus).
 37. Sliusarevskiy, M. M., Zhovtianska, V. V., Skoryk, M. M., Khazratova N. V. and others (2013). *Istoriografichni ta metodolohichni koordynaty teorii sotsialnoi psikhologii : [monohrafiia]*, [Historiographical and methodological positions of social psychology theories: a monography], Sliusarevskiy, M. M. (ed.). Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
 38. Volodarskaya, E. A. (2010). *Sotsialnaya psihologiya kak uchebnaya distsiplina (materialy kruglogo stola)* [Social psychology as an educational subject (roundtable materials)]. *Psihologicheskii zhurnal* [Psychological journal], vol. 31, no. 3, pp. 139–141 (rus).

39. Losev, A. F. (1990). Dialectics of Myth [The Dialectics of Myth]. In Losev, A. F. *Iz rannih proizvedeniy* [From early works] (pp. 395–647). Moscow: Pravda (rus).
40. Zhovtianska, V. V. (2012). *Transformatsii smyslu v sotsiokulturnomu prostori: monohrafiia* [Transformation of sense in sociocultural space: a monography]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
41. Yaremchuk, O. V. (2013). *Psykhohohiia etnokulturnoi mifotvorchosti osobystosti*: [Psychology of the ethnocultural mythogenesis of personality]. Odessa: Feniks (ukr).
42. Skurativskiy, V. Mif. Mifolohiia [Myth. Mythology]. In Shynkaruk, V. I. (ed.), *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic Dictionary] (pp. 386–388). Kyiv: Abrys (ukr).
43. *Yaponskaya mudrost (sbornik aforizmov)* (2012) [Japanese wisdom (a book of aphorisms)]. Kharkiv: Folio (ukr).
44. Luman, N. (1991). Tautologiya i paradoks v samoopisaniyah sovremennogo obschestva [Tautology and paradox in self-description of modern society]. *Socio-Logos: Sociologiya. Antropologiya. Metafizika* [Socio-Logos: Sociology. Anthropology. Metaphysics], translated from German Filippova, A. F. Issue 1. Society and the scope of the meaning (pp. 194–216). Moscow: Progress (rus).
45. Donii, V. M., Nesen, H. M., Sokhan, L. V., Yermakov I. H. and others (ed.) (1998). *Zhyttievi kryzy osobystosti: naukovy-metodychni. posibnyk. Ch.1: Psykhohohiia zhyttievyykh kryz osobystosti* [Life crises of personality: a textbook in 2 p. P.1: Psychology of the life crises of personality]. Kyiv: Institute of Content and Teaching methods (ukr).
46. Titarenko, T. M. (2010). *Ispytanie krizisom. Odisseya preodoleniya* [The test of crisis. The Odyssey of negotiation], 2nd ed. Moscow: Cogito centre (rus).
47. Makanin, V. Portret i vokrug [The portrait and around], available at: <http://читать-онлайн.рф/new/index.php?id=1690&pages=1> (Accessed 23 September 2014) (rus).
48. Panasenko, T. M. (ed.) (2012). *Ukrainski pryslivia i prykazky* [Ukrainian proverbs and sayings]. Kharkiv: Folio (ukr).
49. Bastian, A. (1860). *The man in the story: In support of a psychological belief. Vol. 1. Psychology as Science; Vol. 2. Psychology and mythology. Vol. 3. Political Psychology*. Leipzig: O. Wigand (german).
50. Jung, K. G. (2010). *Ocherki po psihologii bessoznatelnogo* [Essays on psychology of the Unconscious], translation from English by Zelenskiy, V. V., 2nd ed. Moscow: Cogito centre (rus).
51. Durkgeym, E. (2008), *Sotsiologiya. Eye predmet, metod, prednaznachenie*, [Sociology. Its subject, method, purpose], 3rd ed. Moscow: Terra – Book Club (rus).
52. Donchenko, E. A. (2005). *Fraktalnaya psihologiya. Doglubinnye osnovaniya individualnoy i sotsietalnoy zhizni* [Fractal psychology. Core bases of individual and societal life]. Kyiv: Znannia (rus).

Слюсаревский Н. Н. Социально-психологическое мышление: сущность и формопроявления

Продолжено обговорення розробляваної автором на протязі ряду років проблеми уточнення змістового обсягу, потенціальних можливостей і перспектив розвитку соціальної психології. Зазначено, що в останні десятиліття ця проблема активно вивчається в історичному контексті, однак передбачувані історичні розшуки все ще не виконують в повній мірі поставлених завдань, оскільки за межами аналізу залишаються, як правило, величезні масиви вивченого соціально-психологічного знання. Зазначено припущення, що зручним епістемологічним прийомом подолання згаданого недоліку може бути звернення до поняття соціально-психологічного мислення. Здійснено концептуалізацію понять “соціально-психологічне мислення” і “форма соціально-психологічного мислення”. Представлено класифікаційно-генетичну модель форм соціально-психологічного мислення, охоплюючу донаукові форми, протонаукові, наукові, вивчені в вузькому сенсі, а також форми, займають проміжне місце між науковими і вивченими (ідеологічними і психотехнологічними). Сформульовано твердження про те, що сьогодні соціальна психологія повинна не тільки здобувати соціально-психологічне знання власними методами, але й цілеспрямовано виявляти його в продуктах інших форм соціально-психологічного мислення, оформляючи виявлене знання як власне наукове.

Ключові слова: соціально-психологічне мислення, форма соціально-психологічного мислення, класифікаційно-генетична модель форм соціально-психологічного мислення.

Slyusarevsky M. M. Social psychological thinking: its essence and forms

The author continues to discuss the problem of clarifying the contents, potential opportunities, and perspectives of social psychology development, the problem which has been developed by him for already several years. It is mentioned that this issue has been studied actively in the historical context during the recent decades; however, the available historical accounts do not fully solve the tasks at hand because usually a huge array of non-scientific knowledge is simply left out. An assumption is made that the notion of social psychological thinking can be a convenient epistemological tool to overcome the abovementioned gap. The author made conceptualization of the notions “social psychological thinking” and “form of social psychological thinking”. He proposed classification genetic model of the forms of social psychological thinking which embraces prescientific forms, proto-scientific, scientific, non-scientific forms in the narrow meaning as well as those forms that are between scientific and non-scientific (ideological and psycho-technological) forms. It is argued that social psychology nowadays not only has to obtain social psychological knowledge by its own means, but it also has to extract this knowledge in the products of the other forms of social psychological thinking, and shape the found knowledge as scientific.

Key words: social psychological thinking, form of social psychological thinking, classification genetic model of forms of social psychological thinking.

К. О. Черемних

НАУКОВИЙ ДИСКУРС В УМОВАХ ДЕТЕРИТОРИЗАЦІЇ ЗНАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено проблемі дискурсивних меж в умовах глобалізації інформаційного простору із фокусуванням на соціально-психологічному змісті проблеми дискурсивних меж у контексті наукової комунікації. Показано, що прискорення та інтенсифікація комунікаційних процесів, властиві сьогоденню, зумовлюють кризу тезауруса як критерію дискурсивних розмежувань. Реконструйовано ідентифікаційну функцію дискурсивної межі. Мову та володіння мовою в тезаурусу мови її забезпеченні розглянуто як метаповідомлення – джерело легітимації соціального статусу та інструмент позиціонування в комунікації. Проведено паралелі між кризою ідентифікації, кризою значення та кризою дискурсивної межі. Акцентовано роль комунікативної мотивації та модальності висловлювання як критеріїв розрізнення контекстуальних значень в умовах номінальної омонімічності знаків та висловів. Визначено можливі рівні конструювання соціально-психологічного прочитання проблеми. Комунікацію розглянуто як інтегральну метафору організації дискурсу.

Ключові слова: комунікація, дискурс, науковий дискурс, дискурсивні межі, раціональність, модальність висловлювання.

Проблема. Комунікативний простір сучасної науки є рефлексованим багатоголоссям. З більшою або меншою готовністю ми визнаємо сьогодні множинність підходів, методологій, парадигм, раціональностей. У ситуації швидкісного, майже необмеженого в часі і просторі обміну інформацією ми постійно змушені переозначувати межі науковості, розширювати їх, беручи до уваги все нові й нові голоси, відкидаючи претензію на монополію кожного з них окремо, поступово позбавляючись синдрому “титульного мовлення”. Наука постає сьогодні як сукупність усіх актуальних обговорень, які утворюють науковий дискурс. Вона є множиною питань, які вивільняють місце для відповіді мовою науки – місце для мислення, руху розробленого і поділюваного тезауруса, розгортання прозорої аргументації. У контексті цих тенденцій територія парадигмального діалогу і міждисциплінарності виявляється актуальним проблемним полем для будь-якої епістемологічної системи, опиняється всередині і в центрі наукового пошуку, актуалізуючи питання, пов’язані зі взаєморозумінням і так званим методологічним перекладом. Разом з тим на периферії наукової рефлексії залишаються питання про те, за якими критеріями в означених умовах множинності

правил ми вирізняємо науковий дискурс поміж іншими, за рахунок чого відмежуємо наукове висловлювання від ненаукового, визначаємо його належність або неналежність до наукового дискурсу. Де ми маємо провести дискурсивну межю? І, головне, як ми можемо це зробити? Чи можемо ми взагалі говорити сьогодні про якусь загальну наукову мову?

У цій статті мені б хотілося проблематизувати питання дискурсивних меж загалом і межі наукового дискурсу зокрема, наголосивши при цьому на соціально-психологічному змісті проблеми, що і є, власне, *метою* запропонованої дискусії.

Я вже непрямю торкалася цього питання в розділі колективної монографії, присвяченій практикам; зараз же, дещо реформатувавши простір мого постійного інтересу і не будучи обмеженою конкретним теоретичним предметом, маю намір приділити йому окрему увагу. Для цього доведеться перейти переважно на методологічний рівень аналізу, хоча, як сподіваюсь, мені вдасться показати, що номінальне розмежування територій методології науки і теоретичного пошуку навряд чи є виправданим і можливим в умовах сучасності. Отже, даний текст фокусується на соціально-психологічному вимірі прочитання проблеми дискурсивних меж, поки що не претендуючи на кристалізоване

обґрунтування дослідницького проекту, натомість пропонуючи попереднє маркування відповідного проблемного поля.

За вихідну точку міркувань я пропоную взяти зміст трансформацій інформаційного простору, пов'язаних зі зміною швидкості комунікативних процесів. Перш за все спробуймо ідентифікувати той спосіб, у який локальні дискурси розмежувалися в умовах відносної їх ізольованості в часі та просторі, тобто за умовної доби попередньої комунікативної швидкості. Диференціація дискурсів як мов, наприклад наукової і популярної, професійної і профанної, фіксувалася переважно межами відповідних тезаурусів, засвоєння яких було безпосередньо пов'язане з доступністю джерел та часовими витратами на опанування архітектури спеціального понятійного апарату. Вибудовування коректного (розпізнаваного як належного до того або іншого дискурсу) висловлювання передбачало зусилля, співрозмірні із

життєвим сценарієм і обраною роллю, не залишаючи людині часу на репетицію, імітацію або гру¹.

Таким чином, мова, яка за рахунок збігу тезаурусних і дискурсивних меж переважно ототожнювалася з лексикою і висловом, була чітко окресленим критерієм належності (і, відповідно, неналежності) до певної спільноти, обминути який з огляду на довготривалість освітніх процесів та вікову нормативність біографії було досить проблематично. Аналогічно до того, як писемність і доступ до монастирської бібліотеки рукописів колись вирізняли спільноту обраних [1], володіння тією або іншою спеціальною мовою в домедійну добу визначало належність до спільноти визначених, що також не могло не мати наслідків суто ідентифікаційного порядку. Межі тезауруса і спільноти, за рідкісними винятками, збігалися, гарантуючи якщо не герметичність, то принаймні розрізнюваність локальних дискурсів і, відповідно, диференційованість (і “наочну” обґрунтованість) соціальних статусів. Саме такий зв’язок мови, тезауруса і статусу, звичка послуговуватися мовою як ідентифікаційним метаповідомленням для посідання тієї або тієї позиції в комунікативному процесі і дає нам підстави розглядати питання дискурсивних меж у соціально-психологічному його розвороті, фокусуєчись на зв’язку мови і мотивації висловлювання. Утім, про це йтиметься трохи нижче.

Що ж ми спостерігаємо сьогодні? Однією з визначальних рис сучасності прийнято вважати глобалізацію інформаційного простору. Дедалі інтенсивнішою стає комунікація, у зв’язку з чим ми говоримо про зближення та взаємопроникнення локальних дискурсів – філософського і соціогуманітарного, східного і західного, кількісного і якісного. Але поряд з міждисциплінарними, міжкультурними, міжпарадигмальними діалогами має місце ще один дуже важливий наслідок інтенсифікації комунікативних процесів – розмивання меж локальних тезаурусів і дифузія спеціальних знаків без збереження їхніх контекстуальних значень. Одним з вимірів такої дифузії є, звичайно, і спростування як однозначно фіксованих у лексиці меж між науковим і популярним, або, простіше кажучи, профанація наукових значень.

¹ Від зворотного ми можемо протягнути зв’язок між часом та швидкістю комунікації, з одного боку, і множинністю, одночасністю біографічних ліній – з другого. Грубо кажучи, за сучасної швидкості комунікативних процесів ми встигаємо пережити кілька життів в одному, грати ідентичностями, одночасно належати до багатьох розірваних життєвих контекстів, утворюючи своїм життям таке саме багатоголосся, яким постає сьогодні науковий пошук.

Наука, як і будь-який спеціальний дискурс, сьогодні більше не визначається через специфічний (лише їй доступний) тезаурус. За рахунок легкості і швидкості поширення інформації будь-яке поняття профанується або популяризується сьогодні фактично одночасно з першим уживанням¹. Актуальну ситуацію можна гротескно зобразити як одночасне відвідування всіма людьми всіх бібліотек і, в певному сенсі, одночасне зачитування ними всіх можливих знаків і текстів. І якщо зсередини наукового дискурсу як украй актуальна постає проблема відкритості меж і готовності до діалогу, то в контексті диференційних критеріїв осмисленості вживання, мабуть, варто ставити питання про нове розуміння межі науковості. Особливо хочу звернути увагу на те, що йдеться не про захист і збереження, а саме про розрізнення та умови причетності до реальної наукової комунікації, оскільки в пропонованому розумінні науки її значенням принципово нічого не загрожує.

Отже, питання про дискурсивні межі можна переформулювати так: чи означає дифузія тезаурусів злиття дискурсів? Або – чи призводить глобалізація доступу до мовних знаків до синонімічності висловів та універсальності мови? І що тоді є критерієм мовної або дискурсивної межі?

У пошуках відповідей спробуймо насамперед розібратися з тим, що саме в організації інформаційного простору призвело до кризи тезаурусних меж і як ця криза виявляється на рівні дискурсивних практик.

За умови доступності, здавалось би, будь-якої інформації (принаймні відповідних їй знаків) у пошукових системах можливість уживання спеціальної лексики забезпечується не так володінням певною інформацією, як можливістю її ситуаційно виправданої актуалізації. Зміна метафори взаємодії з інформацією з “володіння” на “оперування” є не настільки абстрактною, як може здаватись. Мабуть, будь-який читач цього тексту може пригадати часи, коли індивідуальне володіння фізичним носієм інформації фактично забезпечувало зміст персонального інформаційного простору. Конспект наукового джерела зі спеціального сховища, перезаписана “на кістках” платівка, дискета з масивом даних або програмою, ксерокопія рідкісної статті, диск із дисертацією з бібліотеки. Фізичний

¹ Виразною ілюстрацією може бути така форма дискурсу, як мем (*англ.* meme), яка втілює в собі розрив між актом висловлювання і висловом, що репродукується, виявляє безумовну силу перевагу останнього з так званих можливостей узурпації дискурсу і водночас використовується учасниками комунікативного процесу як ідентифікаційний маркер, за яким розпізнаються “свої” – ті, що актуально перебувають у цьому процесі.

носії був своєрідною перепусткою до світу тих, хто ним володіє, виступаючи водночас ідентифікатором, гарантом унікального змісту і статусу. Саме знання було об'єктом оволодіння та володіння, ключем до нерівномірно розподілених ресурсів, а унікальність знання забезпечувалася, у тому числі, і обмеженими обсягами інформації, якою ми могли володіти¹.

Сьогодні ми фактично відмовилися від володіння фізичними носіями інформації. Спочатку ми стрімко і неперервно збільшували їх обсяги, поставивши за мету перейти від можливості володіння фрагментом інформації до можливості володіння умовним цілим. А згодом, не погоджуючись із принциповою скінченністю носія та громіздкістю володіння, узагалі залишили “ціле” на зовнішніх серверах. Технічні можливості сьогодення дають змогу оперативно актуалізувати і відтворити будь-який знак у його інформаційному еквіваленті та якості. На зміну носію і володінню “повнотекстом” прийшли “хмаринкові” сервіси і коди актуального запиту: “колекція”, “книжкова полиця”, “плей-лист”, “вибране”. Ми не привласнюємо інформацію – ми звертаємося до неї. Вона нічия і вся наша, а ми в різні моменти часу не тотожні ані їй загалом, ані протоколам попередніх звернень.

Приклад трансформації організації інформаційного простору, такий близький до нашої повсякденності, дає змогу побачити, що питання дискурсивних меж є тісно пов'язаним із тим, у якій інтегральній метафорі взаємодії зі знаками (володіння або звернення) перебуває учасник того або того дискурсивного процесу, із тим, як організоване його мовлення. Означена диференціація володіння знаком і звернення до знака є топологічно близькою до розведення інструментальної та комунікативної концепцій мови, референційної і прагматичної концепції значення, метафізичного і герменевтичного ідеалів наукової переконливості [2 – 4].

Які наслідки зміни цієї інтегральної метафори ми можемо назвати? У контексті нашої розмови про дискурсивні межі важливо, що вона спростовує можливість утримання учасником комунікації позакомунікативного статусу разом із можливістю неконфронтаційного утримання та реального переживання метафізичної моделі ідентичності. Ідентичність більше не пов'язується із заданою множиною атрибутів, натомість конфігурується як

¹ Як у випадку з будь-яким колекціонуванням, цінність матеріалізованого фрагмента обумовлюється обмеженістю кількості примірників, доступу до них і випадковістю розподілу фрагментів.

ситуаційна конструкція, актуальна для конкретної комунікації у світлі актуалізованих в її ході комунікативних запитів. Із творів-визначень суб'єкти комунікації перетворюються на акти висловлювання, а дискурс – із території на стан. Саме такий відхід від можливості оволодіти дискурсом через привласнення території та позиціонування і фіксується терміном “детериторизація”.

Означена зміна експлікує і, через неможливість статусних гарантій, загострює та оголює комунікативну мотивацію (модальність висловлювання), надаючи їй статусу єдиного критерію розрізнення контекстуальних значень в умовах номінальної омонімічності знаків і висловів. На найвищому рівні узагальнення така мотивація може бути представлена у вигляді монологічних та діалогічних дискурсивних практик і співвіднесена з констатацією, позиціонуванням, владою, з одного боку, та комунікацією, інтересом, розумінням – з другого. Омонімічність висловів і редукування висловів, текстів і навіть мов до рівня знаків – ідентифікаційних маркерів, інструментів позиціонування – свідчать про кризу тезаурусної межі на рівні дискурсивних практик. Фактично йдеться про те, що, коли смисл перетворюється з обсягу як сутності на переживання як стан, неможливим стає переживання смислу через імітацію обсягу; за розбіжності мотивації висловлювання і його змісту – за перформативної помилки – смисл вислизас.

Отже, єдиною складовою повідомлення, яка не оцифровується і не відтворюється, хоча з більшим або меншим успіхом імітується, є його переживання, значення, якого воно набуває в індивідуальному семантичному просторі. Значення, на відміну від знака, який лише передається. І якщо дискурси відрізняються значеннями, то в контексті розмови про дискурсивні межі саме значенню як переживанню я відводжу провідну роль. Таке значення я схильна пов'язувати з комунікативною мотивацією – мотивацією звернення та висловлювання, крізь призму якої інтерпретується (розуміється і переживається) і відповідь, з мовою як семантичною організацією мовлення.

У світлі означених диференціацій наукова комунікація відкривається як широке поле для аналізу – і не так з погляду правомірності аргументації, як з погляду мотивації породження наукового тексту. Адже в період переформатування семантичного простору науки, що триває, поряд з артикуляцією значень у контексті тієї або тієї системи аргументації мають місце перехідні, гібридні застосування відповідних знаків. Останні можуть перебирати на себе як монологічні, так і діалогічні функції, але, як показують дослідження Бранки Теллес Рібейро [5], ми схильні виходити за межі звичного

регістру та вдаватися до так званих фреймових проривів саме з метою скоригувати власну позицію в комунікативному полі, тобто з метою позиціонування. Аналіз конкретних уживань у комплексі з реконструкцією організації відповідних висловів дає змогу інтерпретувати наукову раціональність як модальність, а парадигмальний діалог – як “зустріч” висловів різних модальностей.

Так, цікавим і проблемним у контексті теорії практик є твердження про те, що практичне народжує дискурс, а не навпаки. Спробуймо розібратися, за умови виконання яких інтерпретаційних правил таке твердження має сенс, яким уживанням – значенням – дією воно є. Першою і головною його передумовою слід вважати тезу про те, що дискурс та практика є окремими семемами і перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. При цьому передбачається, що лише один з напрямків цього зв'язку є правильним на відміну від іншого. Інакше кажучи, означене твердження компактно упаковує в собі уявлення про кінцевість семіозису, інструментальну функцію мови, бінарну позицію істини та хибності і лінійну детермінацію. Ми ніби читаємо одночасно два твердження, оскільки протиставлення вбудовано в структуру вислову, і якщо з двох протилежних тверджень одне є істинним, то інше автоматично вважається хибним. Або “а”, або “не а”. Бачимо, що, незважаючи на вживання слів “практика” і “дискурс”, фразу сконструйовано за правилами класичної логіки, а отже – і класичної наукової раціональності. За правилами, в яких надто впізнаванно проглядає опозиція буття й свідомості і які сформульовано без урахування, тобто до – до Фреге, до Вітгенштайна, до прагматичного повороту, зміст якого і полягає в тому, що реальність інтерпретується як дискурсивна практика. Ми могли б припустити, що не до, а після, адже є дослідники, які всерйоз пов'язують появу терміна “автерпостмодернізм” з реваншем модерністської науки, виявленням “помилки” і спростуванням ідей. Але чи можемо ми спростувати рефлексію кризи? Чи все ж таки про будь-яке “після” можна говорити лише тоді, коли знайшлося, що відповісти?

Як висновки спробуємо спроектувати все сказане вище на площину соціально-психологічного дослідження.

Говорячи про соціально-психологічний вимір проблеми дискурсивної межі, можемо задати два можливих рівні інтерпретації цього питання.

Перший з означених рівнів обумовлюється тим, що соціальна психологія являє собою один з локальних наукових соціогуманітарних дискурсів і зазнає на собі впливу наслідків загальних процесів детериторизації. “Соціально-психологічний вимір”, винесений у тему,

в цьому контексті постає як маркер дисциплінарної належності – “зміст проблеми, специфікований для соціальної психології” та/або “специфічний для соціальної психології зміст проблеми”. У зв’язку з останнім правомірно порушити питання про інтрадисциплінарні та інтердисциплінарні межі соціальної психології, наголошуючи на питаннях критеріїв своєрідності соціально-психологічного мовлення. Останнє також передбачає локалізацію соціальної психології як одного з голосів сучасної наукової комунікації на одному з рівнів розгортання останньої: епістемологічному, методологічному або теоретичному. Отже, на матеріалі соціальної психології ми б шукали відповідь на питання про критерії предмета дисципліни.

За всієї спокусливості такої постановки питання воно видається мені дещо передчасним. Я розглядаю його як необхідний рівень аналізу і планую приділити йому увагу, але вважаю за доцільне розглядати його в контексті метадисциплінарних епістемологічних трансформацій, у зв’язку з чим і виділяю другий рівень, який на даному етапі визначаю як пріоритетний для дослідження.

Другий рівень розгляду означеної проблеми пов’язаний із соціально-психологічним змістом самої детериторизації, з комунікативним (діалогічним) поворотом у соціогуманітарних науках. За певного масштабу контекстуалізації сама артикуляція соціальної психології як самостійного принципово міждисциплінарного дискурсу, який зосереджується на контакті і контексті, виводить проблему ідентичності за межі ізольованих сутностей, уже може розглядатися як вияв означених епістемологічних зсувів. У цьому випадку “соціально-психологічний вимір” вказує не на зону екстраполяції актуальних для сучасної науки трансформацій, а на ділянку проблемної прописки цих трансформацій, що передбачає реактуалізацію цілої низки традиційних соціально-психологічних проблем, серед яких насамперед такі: мотивація взаємодії як психологічний еквівалент модальності висловлювання та організаційний принцип мовлення; актантні ролі в структурі комунікації та позиціонування; влада і соціальна ієрархія як організаційні принципи дискурсу; прийняття та відторгнення іншого у зв’язку з ідеологічними (ціннісними) його критеріями; страх та довіра в контексті проблем взаєморозуміння та поділваності смислів.

Комунікація стає сьогодні тією категорією, яка постійно перевизначає науковий простір загалом – стає семантичним макрокомпонентом організації дискурсу, новою метафорою, формою і одиницею культури на противагу фіксованому змістові, що відкриває для соціальної психології як нові напрями пошуку, так і можливості для рефлексії власного походження, завдань та меж.

L i t e r а т у р а

1. Eco U. From Internet to Gutenberg [Електронний ресурс] / Umberto Eco // Lectures at the Italian Academy for Advanced Studies in America. November 12, 1996. – Режим доступу: <http://www.umbertoeco.com/en/from-internet-to-gutenberg-1996.html>
2. Wittgenstein L. Philosophical Investigations (PI). – 4th edition / L. Wittgenstein ; Eds. and trans. by P. M. S. Hacker, J. Schulte. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2009. – xxiii + 321p.
3. Searle J. R. Rationality in Action / John R. Searle. – Cambridge MA : MIT Press, 2001. – xvi + 303 p.
4. Eco U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts / Umberto Eco. – Indiana: University Press, 1979. – 288 p.
5. Ribeiro B. T. Footing, positioning, voice. Are we talking about the same things / B. T. Ribeiro // Discourse and identity. Cambridge: University Press, 2006. – P. 48–82.

R e f e r e n c e

1. Eco, U. (1996). From Internet to Gutenberg. In *Lectures at the Italian Academy for Advanced Studies in America. November 12, 1996, available at: <http://www.umbertoeco.com/en/from-internet-to-gutenberg-1996.html>*
2. Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical Investigations (PI)*. 4th ed. P. M. S. Hacker and Joachim Schulte (eds. and trans.). Oxford : Wiley-Blackwell.
3. Searle, J. R. (2001). *Rationality in Action*. Cambridge MA: MIT Press.
4. Eco, U. (1979). *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. Indiana: University Press.
5. Ribeiro, B. T. (2006). Footing, positioning, voice. Are we talking about the same things. In *Discourse and identity (pp. 48 – 82)*. Cambridge: University Press.

Черемных Е. О. Научный дискурс в условиях детерриторизации знания: социально-психологическое измерение проблемы

Статья посвящена проблеме дискурсивных границ в условиях глобализации информационного пространства с фокусированием на социально-психологическом содержании проблемы дискурсивных границ в контексте научной коммуникации. Показано, что ускорение и интенсификация коммуникационных процессов, свойственные современности, стаут причиной кризиса тезауруса как критерия дискурсивных разграничений. Реконструирована идентификационная функция дискурсивной границы. Язык и владение языком в тезаурусном его обеспечении рассмотрены как метасообщение – источник легитимации социального статуса и инструмент позиционирования в коммуникации. Проведены параллели между кризисом идентификации, кризисом значения и кризисом дискурсивной границы. Акцентируется роль коммуникационной мотивации и модальности высказывания как критериев различения контекстуальных значений в условиях номинальной омонимичности знаков и выражений. Определены возможные уровни, на которых может быть сконструировано социально-психологическое прочтение проблемы. Коммуникация рассмотрена как интегральная метафора организации дискурса.

Ключевые слова: коммуникация, дискурс, научный дискурс, дискурсивные границы, рациональность, модальность высказывания.

Cheremnykh K. O. Social and psychological dimension of the problem of the scientific discourse in the situation of deterritorialization of knowledge

The article deals with the problem of discursive boundaries in the situation of the globalization of the information space. It concentrates on social and psychological aspects of this problem in the context of scientific communication. It is shown, that intensification of communication processes leads to the crisis of the thesaurus as a criterion of discursive demarcation. The identification function of the discursive boundary is reconstructed. Language as a speech in special thesaurus is treated as *metamassage*, as a mechanism of social status legitimation and positioning in communication. The significance of motivation in communication and modality of utterance as criteria of differentiation of contextual meanings in the situation of homonymy of signs and expressions is emphasized. Possible levels of social and psychological examination of the problem are identified. Communication is treated as a general conceptual metaphor for the organization of the discourse.

Key words: communication, discourse, scientific discourse, discursive boundaries, rationality, modality of utterance.

© Черемних К. О.

Ю. С. Кальницька, А. В. Сівоздрав

**СОЦІАЛЬНИЙ ВПЛИВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ
КНИЖНИКІВ XVI – XVII СТОЛІТЬ**

Представлено результати історико-психологічного аналізу української філософсько-публіцистичної спадщини XVI–XVII століть. Виявлені соціально-психологічні протоїдеї розкривають проблематику соціального впливу від таких його аспектів: приклад, переконування, мимовільне й усвідомлене наслідування, роль наслідування в житті людини, шкідливість некритичного наслідування інокультурних зразків. Обстоюється думка, що історичною та соціокультурною передумовою і свосерідним поштовхом для виникнення цих протоїдей стало перманентне та напружене протистояння між православним і католицьким культурними світами, намагання руського (українського) народу захиститися від польської експансії, у тому числі духовної. Інтерпретація віднайдених поглядів у контексті сучасного соціально-психологічного наукового дискурсу свідчить про їх присутність у соціально-психологічній думці на пізніших етапах її розвитку як в Україні, так і у світі, що підтверджує їхню евристичність та пізнавальний потенціал.

Ключові слова: вітчизняна соціально-психологічна думка, соціальний вплив, наслідування, ідентифікація, інтерналізація.

Проблема. Вивчення процесу розвитку соціально-психологічної думки в Україні у період раннього Нового часу, а саме у XVI–XVII століттях, є вельми актуальним і нагальним науковим завданням із двох причин. По-перше, безсумнівною є важливість історико-наукової рефлексії загалом та її брак у сучасній вітчизняній соціальній психології зокрема. Ще В. І. Вернадський зазначав, що саме історія науки дає змогу віднайти ті ідеї і підходи, які виявилися свого часу незрозумілими і не дістали з тих чи інших причин адекватної оцінки у своїх сучасників [1, с. 291]. По-друге, слід нарешті подбати про належний рівень досліджень із цієї наукової проблематики, зокрема в межах зазначеного часового періоду.

У вітчизняному науковому дискурсі спеціальні дослідження траєкторій історіогенезу соціальної психології в Україні активно здійснюються під керівництвом М. М. Слюсаревського в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України (П. І. Бублик, Ю. С. Кальницька, Л. Н. Овдієнко, Н. В. Хазратова та ін.) [2]. Утім, ці дослідження майже не зачіпають історію української соціально-психологічної думки епохи Відродження і Реформації.

Комплексне і детальне вивчення інтелектуальних здобутків цієї доби натомість активно здійснюється філософами і філологами. Окремі питання особливостей становлення ідей українського гуманізму та Реформації розкриті в працях таких вітчизняних учених, як Д. С. Вирський, М. В. Кашуба, В. Д. Литвинов, Д. С. Наливайко, Р. П. Радишевський, М. Д. Циганок.

Враховуючи вищесказане, вважаємо актуальною проблему історико-психологічного реконструювання соціально-психологічної думки в Україні шляхом вивчення змісту української книжної культури раннього нового часу.

Відповідно *метою нашого дослідження* стало виокремлення соціально-психологічних протоїдей у працях філософсько-полемічного характеру XVI – XVII століть та їх аналіз у контексті сучасного соціально-психологічного наукового дискурсу.

Історія науки забезпечує не лише виявлення втраченого знання, а й переосмислення в контексті сучасних тенденцій науки і актуальних запитів практики всього масиву знань, накопичених попередніми поколіннями вчених. Вищезазначене повною мірою стосується української соціально-психологічної думки, витоки якої простежуються ще в інтелектуальній спадщині XVI – XVII століть. Джерелом її формування були полемічні праці українських книжників. “Книжником”, як відомо, ще за часів Київської держави називали людину, яка володіла знаннями, була закохана в книгу. У нашому

дослідженні йдеться про книжників (публіцистів, літераторів, філософів), які працювали в Острозькій академії і репрезентували різні течії тогочасної української культури, виражаючи свою позицію переважно в полемічних творах.

Як зазначає С. В. Бондар, цей період характеризується невиробленістю систем і теорій, які були б спрямовані на дослідження та висвітлення суто психологічних проблем і використовували спеціальні психологічні поняття та категорії. Це був період непрофесійного психологування, тому психологічні ідеї тут вкраплені в релігійно-філософські тексти, зокрема й полемічні твори [3, с. 7]. Однією з провідних тем у цих текстах, як показав наш аналіз, був соціальний вплив.

Історія вивчення соціального впливу і є власне історією соціальної психології, стверджують американські вчені Р. Пріслін та В. Крано [4, р. 321]. Про це свідчить хоча б той факт, що термін “соціальний вплив” ще на ранніх етапах оформлення соціально-психологічної дисципліни був включений у перші визначення соціальної психології та предмета її вивчення [5–7]. Загальновідомим є й те, що наслідування, навіювання і зараження як різновиди соціального впливу досліджували наприкінці XIX ст. такі піонери соціальної психології, як Г. Лебон, С. Сігеле, Г. Тард та ін. Можна погоджуватися з думкою, що історія вивчення соціального впливу відображає історію соціальної психології, можна дискутувати з цього приводу, але безсумнівно залишається факт, що соціальний вплив був і досі залишається однією з провідних тем соціально-психологічної науки. А тому й не дивно, що віднайдені елементи соціально-психологічного мислення в працях полемістів XVI ст. найбільшою мірою стосуються проблематики соціального впливу в міжособовій взаємодії та в суспільстві, його механізмів та ролі в житті людини.

Зародження ідей щодо соціального впливу як специфічної форми міжособової взаємодії людей віднаходимо в текстах українських книжників-полемістів Івана Вишенського, Дем’яна Наливайка, Клірика Острозького, Мелетія Смотрицького та деяких анонімних авторів. Зупинімося коротко на історичних та соціокультурних передумовах, які стали підґрунтям та своєрідним поштовхом для виникнення цих ідей упродовж окресленої епохи.

Період XVI – XVII століть на українських теренах характеризується перманентним та напруженим протистоянням між православним і католицьким культурними світами, намаганням руського (українського) народу захиститися від польської експансії, у тому числі духовної. Саме цим були спричинені намагання полемістів донести до свого народу ідеї відданості православному вченню,

важливості дотримання закладених предками основ духовного і суспільного життя, ідеї необхідності захисту надбань свого народу від будь-якого іноземного впливу, що міг стати поневолюючим. Таким впливом для України ранньомодерної епохи, як і за часів пізнього Середньовіччя, був польський католицький вплив.

Детальний аналіз першоджерел дає підстави стверджувати, що найбільшою мірою у філософсько-публіцистичних текстах XVI – XVII століть відображено такі різновиди соціального впливу, як приклад і наслідування.

У сучасному науковому дискурсі психологічна особливість прикладу як різновиду соціального впливу “полягає в здатності і природному прагненні людського індивіда переймати чужий досвід шляхом наслідування позитивних зразків діяльності і поведінки” [8, с. 101]. Так само наслідування є психологічним ефектом застосування прикладу.

Якщо спробувати дати більш детальне визначення, то наслідування – це соціально-психологічний процес вторування особистості або групи на певний еталон, зразок, що проявляється в прийнятті, запозиченні і відтворенні зовнішніх (поведінкових) або внутрішніх (психологічних) особливостей інших людей. У соціальній психології його зазвичай розглядають у двох площинах: як наслідування певної конкретної людини і як наслідування норм, вироблених групою; і в трьох аспектах, що існують у формах: копіювання – здійснення того, що робить інша людина; конгруенції – здійснення узгоджених дій людей і груп; референтності – коли людина уподібнюється людям (групі), що не присутні при цьому контакті [9, с. 216].

У своїх трактатах книжники розвивають *ідею впливу через приклад, що є взірцем для наслідування*. Так, Іван Вишенський закликає: “Не пануйте над спадком Божим, але будьте для стада за взірць..., – тобто, пояснює мислитель, – не для того будь пастирем, щоб тебе шанували, улещували, величали, підносили і честь тобі віддавали..., а для того, щоб ти, як пастир, показав взірць для стада, щоб виявив чин смирення, покірливості, довготерпіння, убогості, благоговіння, простоти, беззлобності й інші добродійні взірці із себе щоб ти зробив, щоб бачило тебе стадо твоє, що добре пасеш, ходиш праведно і на істину наставляєш” [10, с. 121].

Наслідування як одне з найбільш поширених і важливих явищ в особистому і суспільному житті людини було об’єктом численних спроб теоретичного аналізу і пояснення в ході розвитку психологічної науки. Ці дослідження показали, що наслідування може бути свідомим і несвідомим, критичним і некритичним, логічним і нелогічним,

внутрішнім і зовнішнім. Розгляньмо відображення однієї із цих дихотомій – свідоме і несвідоме наслідування – у творах острозьких книжників.

Феномен *неусвідомленого, мимовільного наслідування* дітьми батьківської поведінки в ситуації сімейної взаємодії досить виразно постає у вірші Дем'яна Наливайка:

Аби прикладом людей побожних був
В вихованню діток, якщо їх сплотив.
Життям побожним, зоставляй їм цноту,
Бо що отець чинить, те і син захоче [13, с. 158].

Багато в чому спираючись на несвідоме, процес наслідування може мати й свідому складову. *Ідеї усвідомленого наслідування* знаходимо в анонімній праці “Питання і відповіді православного з католиком”. У ній полеміст закликає не зі всякого пастиря брати приклад, адже “Христос Бог сказав слухати фарисеїв, бо вони на престолах Мойсеєвому сидять, проте апостоли їм не покорялися... А чому? Тому що пам'ятали, що той же Господь фальшивих пророків стергтися і оманливої їхньої науки фарисейської хоронитися заповідав” [11, с. 103-104]. Автор, використовуючи приклади зі Святого Письма, застерігає опонента від наслідування оманливої науки облудних пастирів, натомість закликає до усвідомлених дій: “Придивімося до діянь Апостолових, побачимо, що кажуть себе наслідувати... проте і вони від неуважного послуху відводять вівці свої, говорячи: не ставайте слугами людськими” [там само, с. 103].

Розум визнавали найвищою і першою духовною та пізнавальною силою християнська антропология і психология. А отже, розумова сила, якою людина обдарована Богом, покликана контролювати її дії [3, с. 23]. Анонімний автор “Питань і відповідей” продовжує розвивати цю думку: “Ми облудних пастирів, як сліпих поводитирів, як прагнучих над вірою християнською панувати (зверху вдаючи богомольця, а всередині сміхотворця!), віри не наслідуємо і наук їх благословення не приймаємо і не прагнемо!.. Хоч і вівцями є ми, але не без розуму, так як Хризостом святий усіх нас закликає, мовлячи: «не все на рамена пастирські складайте; вівцями є ви, але не безрозумними», і Афанасій святий такі слова колись написав: «кожна (мовить) людина прийняла розум від Бога; якщо наслідує пастиря неправдивого, оманливу науку за правдиву приймаючи, мучитися буде»” [11, с. 104]. Очевидним є акцентування автором ролі розуму та свідомості у поведінці, спрямованій на копіювання зразка, значущості критичної оцінки пропонованого прикладу.

Полемісти нагадують русинам, що кожна людина прийняла розум від Бога і повинна наслідувати своїх пастирів з розумом, бо

якщо наслідую пастиря невченого, то буде мучитися, оманливу славу як правдиву приймаючи. Про це у своєму творі пише Клірик Острозький, цитуючи святого Афанасія: “Кождый человек, который принял разум и рассудок от Бога, если послѣдует пастырю неискусному, кламливую славу, яко правдивую, пріймующому, мучон будет” [12].

Описані вище явища неусвідомленого та усвідомленого наслідування в трактатах полемістів XVI – XVII століть певною мірою нагадують виокремлені сучасним американським ученим професором Гарвардського університету Гербертом Кельманом різні рівні сприйняття соціального впливу. Кельман 1958 р. у своїй праці “Згода, ідентифікація та інтерналізація: три процеси зміни атитюда” виклав результати проведеного експериментального дослідження на тему соціального впливу і зміни поведінки, де виділив три процеси реакції на соціальний вплив: підкорення/згода, ідентифікація та інтерналізація [14]. Саме рівні ідентифікації та інтерналізації є сутнісно і змістово подібними до описуваних полемістами явищ неусвідомленого та усвідомленого наслідування.

Ідентифікація – це реакція індивіда, викликана бажанням бути схожим на людину, яка здійснює соціальний вплив. Ідентифікація відрізняється від згоди/підпорядкування тим, що ми все-таки починаємо вірити (хоча й не дуже сильно), у правильність суджень і цінностей, які приймаємо. Тому зовсім немає необхідності у присутності того, з ким себе ідентифікує людина, потрібне лише бажання індивіда бути схожим на цю персону. В ідентифікації вирішальним компонентом є привабливість особистості, з якою ми себе ідентифікуємо [15, р. 63-64]. Цей рівень сприйняття прикладу як вияву соціального впливу є подібним до соціально-психологічного явища мимовільного неусвідомленого наслідування, на опис якого натрапляємо в розмірковуваннях книжників-полемістів: “що отець робить, те й син захоче”.

Натомість наступний рівень сприйняття впливу, що проявляється в усвідомленому наслідуванні, більше нагадує виділений Кельманом процес інтерналізації. Інтерналізація у психологічному розумінні – це прийняття особою норм, цінностей, поглядів, які зовні привносяться батьками, вихователями, суспільною групою; один з основних механізмів соціалізації та суспільного розвитку людини [16].

Інтерналізація тієї чи тієї цінності або переконання, за Кельманом, являє собою найбільш стійку і найбільш глибоку вкорінену реакцію на соціальний вплив. Мотиваційною силою до інтерналізації певного переконання є бажання бути правим. Відповідно, в даному випадку спонука прийняти переконання є

виключно внутрішньою і бере початок у згоді з його змістом. Якщо людина, котра намагається на нас впливати, викликає довіру і її судження видаються нам розумними, то ми їх сприйматимемо і включимо в нашу власну систему цінностей, вважає Кельман. У результаті вони перетворюються на частину цієї системи і стануть незалежними від джерела свого походження, і змінити ці переконання буде дуже складно [15, р. 65-66]. Так, полемісти пишуть про важливість наслідування прикладу Христа та діянь і моралі апостолів, привертаючи особливу увагу читачів до виняткової важливості усвідомленого сприйняття та обдумування цього прикладу і діянь: “хоча й вівцями ми є, але не без розуму” [там само].

Ці ідеї згодом знайшли своє відображення в подальшому розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки. Так, відомий сучасний український психолог В. О. Татенко, розглядаючи соціально-психологічні особливості наслідування, розрізняє такі ситуації: а) коли процес і результат, сам факт наслідування, усвідомлюються як суб'єктом, так і об'єктом такої взаємодії; б) коли суб'єкт цілеспрямовано пропонує зразки для наслідування, а об'єкт засвоює ці зразки і керується ними як своїми власними, не усвідомлюючи цього [8, с. 105].

Окремою темою у філософсько-публіцистичних текстах XVI – XVII століть постає *значення наслідування* в житті людини загалом і *роль наслідування та прикладу у вихованні* зокрема. Так, у вірші Дем'яна Наливайка “До того ж читальника” наголошено на важливості наслідування прикладу для особистості:

Якщо ти син, повинен батька свого шанувати,
бо не можеш іншим себе ушляхетнити,
Тільки предків своїх цнот наслідуванням
і їм у звичаях уподібненням... [13, с. 158].

Просвітник показує, що саме наслідування чеснот батьків, а не природжені дані визначають місце людини в суспільстві: “Бо ж не з походження, але з чеснот гідність” [там само, 158]. Сучасні вчені також визнають важливість наслідування як явища, що виконує функцію адаптації особистості або групи до норм, еталонів, цінностей, які панують у суспільстві, в інших людей та їхніх груп [17, с. 197].

Особливого значення українські полемісти надають проблемі *шкідливості наслідування інокультурних зразків*. Клірик Острозький у своїй передмові до читачів закликає не прихилитися до чужої віри і доводить, що наслідування чужого, “неприродного” не дасть користі, а лише нашкодить, адже “великою небезпекою є будівництво на чужому фундаменті, не менша трудність – не своїм розпоряджатися домом” (цит. за: [18, с. 102]). На думку Клірика Острозького, введення чужорідних новацій, порушення традицій загострює стосунки між народами, зокрема між українським і польським: “Погляди ж оком і послухай слухом: чого ви своєю, плачу і риданню годною, згодою нарobili? То є той град, те місце, де плачу і риданню, стогонів і сліз батьківських і душ не наповнили!..” [12]. Полеміст заповідає русинам не забувати досвід життя предків, у всьому наслідувати їх і брати за приклад. Таким чином, розвитку набуває ідея шкідливості зв'язків із чужою культурою, яка прагнула до панування, носії якої вдавалися до колонізації, загрожуючи тим самим руській ідентичності.

Пізніше, у XIX ст., ідея захисту національної спадщини, звернення до минулого знайшла свій подальший розвиток поряд з іншими в студіях видатного діяча української науки і культури Михайла Драгоманова. У праці “Псування українських народних пісень” учений довів, що втрата ідеалів та деморалізація народу (його культурне знекорінення та денационалізація) призводять до духовного занепаду [19]. Масове проникнення в українську культуру російських культурних елементів ґрунтується, на думку Драгоманова, на бажанні “плебсу” наслідувати все панське, тобто російське. У такий спосіб учений окреслював соціально-психологічний механізм наслідування як пристосування до всього того, що має вищий статус та соціальний престиж. Наведені думки Драгоманова вочевидь перегукуються з тими, які висловлював свого часу Клірик Острозький, адже саме панівна, вища за статусом, але чужорідна русинам польська культура і релігія, на думку полемістів, загрожувала культурі й ідентичності русинів.

Пізніше ця ідея набула розвитку також у працях французького вченого другої половини XIX ст. Г. Гарда, який виділив основні принципи наслідування. У “Законах наслідування” (1892) Гард писав, що нижчі за соціальним статусом прошарки населення прагнуть наслідувати вищі: провінція – центр, дворянство – королівський двір тощо. Цей процес учений назвав “наслідувальним водоспадом знизу догори по соціальній драбині” і вважав таким, що базується на несвідомій довірі до того, що видається наділеним певним авторитетом [20, с. 21]. Отже, знову-таки несвідоме наслідування є потужним психологічним ефектом засвоєння соціального впливу.

Ще один різновид соціального впливу – переконування – широко представлений у полемічній літературі XVI ст. Зокрема, яскравий приклад переконувальної комунікації описано в “Треносі” Мелетія Смотрицького: “Послухай мене, сину, з письменністю науки моєї і напутнє слово моє прийми, якщо хочеш волю свою з помислами отця твого поєднати, тоді добре вчиниш, – переконує мати. – Послухай мене, сину, не відкидай слів моїх, добрий дарунок тобі даю, не гордий ним... ганяйся за мудрістю, а не за золотом... подбай про довірених собі... Пізнайте самих себе, зрозумівши яке ваше покликання, один другого викривайте і так усі без осудження будете” [21].

Висновки. У текстах українських полемістів XVI ст. викладено роздуми, які можна інтерпретувати як початкові елементи соціально-психологічної думки. Однією з провідних тем цих роздумів є соціальний вплив. Упродовж окресленої епохи книжники продукують ідеї про різновиди впливу (приклад, наслідування, переконування), зокрема розглядають усвідомлене і неусвідомлене (мимовільне) наслідування, визначають його роль, активно розвивають ідею про шкідливість впливу інокультурних зразків. Проведений аналіз спроб психологування книжників-полемістів на тему соціального впливу свідчить про те, що деякі з віднайдених у їхніх працях протоїдей набули подальшого розвитку в більш пізніх соціально-психологічних концепціях і теоріях як зарубіжних, так і вітчизняних авторів XIX – XX століть, що безумовно свідчить про евристичний потенціал цих протоїдей.

Література

1. *Вернадский В. И.* Записка о необходимости создания Комиссии по истории науки, философии и техники / Вернадский В. И. // Избранные труды по истории науки. – М. : Наука, 1981. – С. 290–292.
2. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Нац. акад.

- пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.
3. *Бондар С. В.* Психологічні ідеї в Україні XI – XIV ст. // Джерела формування та історія утвердження предметної галузі української психології : кол. моногр. / С. В. Бондар [та ін.]. – К. : Пед. думка, 2008. – С. 5–24.
 4. *Prislin R.* A history of social influence research / Prislin R., Crano W. D. // Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 321–339.
 5. *Allport F. H.* The group fallacy in relation to social science / F. H. Allport // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1924. – № 19. – P. 60–73.
 6. *Gault R. H.* The standpoint of social psychology / R. H. Gault // Journal of abnormal and social psychology. – 1921. – № 21. – P. 41–46.
 7. *Sprowls J. W.* Social psychology interpreted / J. W. Sprowls. – Baltimore : Williams and Wilkins, 1927. – 268 p.
 8. *Татенко В.* Соціальна психологія впливу : монографія / Віталій Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 214 с.
 9. *Шейнов В. П.* Манипулирование сознанием / В. П. Шейнов. – Минск : Харвест, 2010. – 768 с.
 10. *Вишенський І.* Книжка... / Іван Вишенський. – К. : Дніпро, 1986. – 182 с.
 11. Вопросы и ответы православному с папезником 1603 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб. : Типография А. М. Котомина и Ко, 1882. – Т. VII, кн. 2. – С. 1–110.
 12. *Острозький Клірик.* Отпис на лист в бозѢ, велебного отца Ипатія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old14_16/old14_17.htm
 13. *Наливайко Д.* До того ж чителника / Дем'ян Наливайко // Українська поезія кінця XVI – середини XVII ст. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 158–159.
 14. *Kelman H. C.* Compliance, identification, and internalization: Three processes of attitude change / Herbert C. Kelman // Journal of Conflict Resolution. – 1958. – № 2(1). – P. 51–60.
 15. *Kelman H. C.* Processes of opinion change / Herbert C. Kelman // Public Opinion Quarterly. – № 25. – 1961. – P. 57–78.
 16. Універсальний словник-енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua/29/53382/12026.html>
 17. Словарь-справочник по социальной психологии / под. ред. В. Крысько. – СПб. : Питер, 2003. – 415 с.
 18. *Матласевич О. В.* Психологічні ідеї гуманізму в працях острозьких просвітителів XVI – XVII століття / О. В. Матласевич // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. – Вип. 4. – Острог, 2003. – С. 99–108.
 19. Р. Л. Н. (Драгоманов М. П.) Порча украинских народных песен / Р. Л. Н. // Киевская старина. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 15 с.
 20. *Тард Г.* Социальные законы / Г. Тард ; пер. с фр. Ф. Шипулинского. – 2-е изд. – М. : Либроком, 2009. – 63 с.

21. Смотрицький М. Тренос [Електронний ресурс] / Мелетій Смотрицький. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/human/hum37.htm>

Reference

1. Vernadskiy, V. I. (1981). Zapiska o neobhodimosti sozdaniya Komissii po istorii nauki, filosofii i tehniki [Note on the necessity of creation of the Commission on history of science, philosophy and technics]. In Vernadskiy V. I., *Izbrannye trudy po istorii nauki* [Selectas on history of science] (pp. 290–292). Moscow: Nauka (rus).
2. Sljusarevskiy, M. M. (ed.). (2013). *Istoriografichni ta metodolohichni koordynaty teorii sotsial'noi psykholohii* [Historiographic and methodological coordinates of theories of social psychology]. Kirovograd: Imeks-LTD (ukr).
3. Bondar, S. V. (2008). Psykholohichni idei v Ukraini v XI–XIV st. [Psychological ideas in Ukraine in XI–XIV centuries]. In S. V. Bondar et al., *Dzherela formuvannia ta istoriia utverdzhennia predmetnoi haluzi ukrayins'koi psykholohii* [The sources of formation and the history of establishment of subject field of the Ukrainian psychology] (pp. 5–24). Kyiv: Pedagogichna dumka (ukr).
4. Prislin, R., & Crano, W. D. (2012). A history of social influence research. In A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds.), *Handbook of the History of Social Psychology* (pp. 321–339). New York : Psychology Press.
5. Allport, F. H. (1924). The group fallacy in relation to social science. *Journal of abnormal and social Psychology*, 19, 60–73.
6. Gault, R. H. (1921). The standpoint of social psychology. *Journal of abnormal and social psychology*, 21, 41–46.
7. Sprowls, J. W. (1927). *Social psychology interpreted*. Baltimore, MD: Williams and Wilkins.
8. Tatenko, V. (2008). *Sotsial'na psykholohiia vplyvu* [Social psychology of influence]. Kyiv: Millenium (ukr).
9. Sheynov, V. P. (2010). *Manipulirovanie soznaniem* [Mind manipulation]. Minsk: Kharvest (rus).
10. Vyshenskyi, I. (1986). *Knyzhka...* [The Book...]. Kyiv: Dnipro (ukr).
11. Voprosy i otvety pravoslavnomu s papezhnikom 1603 goda [Questions and answers between the Orthodox and the Catholic in 1603]. (1882). In *Pamyatniki polemicheskoy literatury v Zapadnoy Rusi* [The records of polemic literature in the Western Rus'] (Vol. VII, Book 2, pp. 1–110). St. Petersburg: Printing-house of A. M. Kotomin i Co (rus).
12. Ostrozkyi, Kliryk. *Otpis na list v boze velebnoho ottsa Ipatii* [The reply to the letter of the father Ipatiy]. Retrieved from http://litopys.org.ua/old14_16/old14_17.htm
13. Nalyvaiko, D. (1992). Do togo zh chytelnyka [To the same handbook]. In *Ukrainska poeziia kintsia XVI – seredyny XVII st.* [Ukrainian poetry of the end of XVI – middle of XVII centuries.] (pp. 158–159). Kyiv: Naukova dumka (ukr).
14. Kelman, H. C. (1958). Compliance, identification, and internalization: Three processes of attitude change. *Journal of Conflict Resolution*, 2(1), 51–60.

15. Kelman, H. C. (1961). Processes of opinion change. *Public Opinion Quarterly*, 25, 57–78.
16. *Universalnyi slovnyk-entsyklopediia*. [Universal dictionary-encyclopedia], available from <http://slovopedia.org.ua/29/53382/12026.html> (ukr).
17. Krys'ko, V. (ed.). (2003). *Slovar'-spravochnik po sotsial'noy psihologii* [Dictionary-guide on social psychology]. St. Petersburg: Piter (rus).
18. Matlasevych, O. V. (2003). Psykholohichni idei humanizmu v pratsiakh ostroz'kykh prosvitnykiv XVI–XVII stolittia. In *Naukovi zapysky. Seriia "Psykholohiia i Pedahohika* [Scientific proceedings. Series "Psychology and Pedagogical Science"]. Vol. 4 (pp. 99–108). Ostroh: Publ. of University "Ostroh Academy" (ukr).
19. R. L. N. (Dragomanov M. P.) (1893). Porcha ukrainskikh narodnyh pesen [The Spoilage of Ukrainian Folk Songs], In *Kievskaya Starina* [Kiev Antiquity]. Kiev: Printing-house of H.T. Korchak-Novitskiy (rus).
20. Tarde, H. (2009). *Sotsialnye zakony* [Social Laws]. (2nd edn.). Moscow: Librocom (rus).
21. Smotritskiy, M. *Trenos* [Lamentation], available from: <http://izbornyk.org.ua/human/hum37.htm> (rus).

Кальницькая Ю. С., Сивоздрав А. В. Социальное влияние в интерпретации украинских книжников XVI – XVII веков

Представлены результаты историко-психологического анализа украинского философско-публицистического наследия XVI – XVII веков. Выявленные социально-психологические протоидеи раскрывают проблематику социального влияния в таких его аспектах: пример, переубеждение, непроизвольное и осознанное подражание, роль подражания в жизни человека, пагубность подражания инокультурным образцам. Утверждается мнение, что исторической и социокультурной предпосылкой и своеобразным толчком к возникновению этих протоидей стало перманентное и напряженное противостояние между православным и католическим культурными мирами, попытки русского (украинского) народа защититься от польской экспансии, в том числе и духовной. Интерпретация выявленных взглядов в контексте современного социально-психологического научного дискурса свидетельствует об их присутствии в социально-психологической мысли на более поздних этапах ее развития как в Украине, так и за рубежом, что подтверждает их эвристичность и познавательный потенциал.

Ключевые слова: отечественная социально-психологическая мысль, социальное влияние, подражание, идентификация, интернализация.

Kalnytska Yu. S., Sivozdrav A. V. Social influence as interpreted by ukrainian thinkers of XVI – XVII centuries

The results of historical-psychological analysis of Ukrainian philosophical and publicist heritage of the XVI-XVII centuries are represented. Social psychological proto-ideas that were found unveil the issues of social influence in its various aspects: example, convincing, unconscious and conscious imitation, role of imitation in a person's life, harmfulness caused by imitation of foreign culture examples. Re-thinking found ideas in the terminological context of the modern scientific discourse in social psychology shows that these ideas were present in the social psychological

thought on the later stages of its development both in Ukraine and abroad, which proves the heuristic and gnostic potential of these proto-ideas.

Key words: national social-psychological thought, social influence, imitation, identification, internalization.

© Кальницька Ю. С., Сівоздрав А. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В. О. Васютинський

ТРИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАДОКСИ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ НОСІЇВ БІДНОСТІ ЯК СТИЛЮ ЖИТТЯ

У статті узагальнено результати дослідження соціально-психологічних чинників подолання бідності як стилю життя. Описано три особливості ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності, що мають парадоксальний зміст. Перший парадокс полягає в тому, що під впливом залучення молоді, яка належить до субкультури бідності, до політичних питань посилюється уникання нею політичної діяльності. Це показало проведене І. М. Гусевим експериментальне спонукання молодих респондентів до оцінювання політичних новин. Другий парадокс проявився в маргіналізації соціального статусу носіїв бідності як результаті їхнього прагнення належати до соціуму. За даними індивідуальних напівформалізованих інтерв'ю, такі особи маргіналізуються, перебуваючи нібито всередині соціуму. Прагнення узгоджувати свої вислови й дії з громадською думкою робить їх “непомітними” і витісняє на периферію стосунків. Третій парадокс відображає факт, що усвідомлення свого психологічного тяжіння до бідності не знеохоче, а, навпаки, спонукає особу до мобілізації соціально орієнтованої поведінки. Випробувані, яким було вмовлено наявність такого тяжіння, наважувалися поводитися більш ефективно та вдаватися до таких способів розв'язання проблем, які раніше здавалися надто складними.

Ключові слова: ціннісно-орієнтаційне самовизначення, бідність як стиль життя, уникання політичної діяльності, маргіналізація соціального статусу, мобілізація соціально орієнтованої поведінки.

Проблема. Дослідження психологічних проблем матеріально незабезпечених осіб, велика частина яких є носіями так званої культури бідності, переконливо показують, що поряд із доволі типовими індивідуально-особистісними характеристиками даються ознаки й ціннісно-орієнтаційні особливості та соціально-психологічні властивості. Незаможні особи відчувають специфічні утруднення у визначенні своїх ціннісних і комунікативних уподобань, здобутті

задовільного соціального статусу, адекватному використанні соціального капіталу тощо.

У багатьох дослідженнях було доведено, що на економічну поведінку особи істотно впливає широкий соціальний контекст. Так, до основних ознак бідності традиційно зараховують вилучення із суспільного життя, говорять про соціальну замкнутість груп бідних, про властиву андеркласові тенденцію до просторової сепарації, неспроможність адекватно сприймати й оцінювати соціальні контакти та повноцінно взаємодіяти з оточенням. Відзначають тісний змістовий зв'язок між економічними поставами особи і її комунікативними властивостями [1–5].

Аналізуючи масові уявлення про бідність, Н. В. Бондаренко зазначає, що в пострадянському суспільстві поступово зростає усвідомлення значення особистих рис та соціального оточення як чинників виникнення й поширення бідності. Щоправда, такі погляди активніше утверджуються в середовищі матеріально забезпечених осіб: що вищий є рівень споживання, то більше вони цінують змагальність, особистий успіх, самореалізацію. Натомість представники соціальних груп із низькими прибутками більш охоче пояснюють причини бідності, у тому числі й власної, загальним економічним становищем та неможливістю працевлаштуватися [6].

Позицію носіїв культури бідності в соціумі традиційно описують як маргінальну. Маргіналізація таких осіб психологічно означає виштовхування їх на соціальну периферію, виключення з важливих соціальних сфер, соціальну деградацію, випадання за межі соціальної норми [3; 5; 7].

Проте частина дослідників намагається надавати відносно глибшого соціально-психологічного змісту маргінальному становищу матеріально незабезпечених верств населення. Наприклад, І. А. Шаповал трактує маргінальність як внутрішню структуру соціального цілого, яка не має чіткого відмежування від нормативних структур. У цьому контексті, пише вона, культуру бідності і культуру співзалежності об'єднує спільний комплекс підсвідомості, свідомості та поведінки, який забезпечує особі доконечний рівень самоповаги та цілісності в умовах хронічної соціально-психологічної депривації [8].

Подібно до цього Л. М. Куришова, описуючи стиль споживання бідних, характеризує позицію багатьох із них як маргінальну в тому розумінні, що вони намагаються ідентифікувати себе не з рівними собі, а з більш забезпеченими групами та поводитися (часом навіть демонстративно) згідно з малодосяжними, але привабливими для них самих стандартами [9]. Тобто маргіналізована особа шукає (та, очевидно, знаходить) психологічні засоби компенсації свого

сумнівного з погляду соціальних норм становища саме в орієнтації на соціальні зв'язки, узалежнення від оточення. Взаємодія із соціальним оточенням якраз і може виявлятися вагомим ресурсом подолання причин і наслідків перебування в економічно скрутному становищі, використання нових комунікативних можливостей на користь особи.

Самовизначаючись у соціально-психологічному просторі, носії культури бідності перебувають у діапазоні між істотною орієнтацією на цінності, які домінують у їхньому оточенні та суспільстві загалом, і виразним невмінням або небажанням цих цінностей дотримуватися. Таку ціннісно-орієнтаційну проблемність свідомості й поведінки простежено в низці досліджень, проведених у лабораторії психології мас і спільнот у процесі вивчення соціально-психологічних чинників подолання бідності як стилю життя. Відповідні прояви часто-густо набувають характеру таких собі парадоксів, зміст яких суперечить раніше встановленим закономірностям або очікуванням, що сформувалися на основі здорового глузду.

Мета статті полягає в описі трьох соціально-психологічних залежностей як результатів досліджень, що мають більш чи менш виразний парадоксальний вигляд і відображають специфіку ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності як стилю життя.

Парадокс перший полягає в тому, що під впливом залучення молоді, яка належить до субкультури бідності, до політичних питань посилюється уникання цією молоддю політичної діяльності. Такий висновок суперечить поширеній думці про те, що з огляду на пасивність незаможних осіб і їхню залежність від оточення в політизованому суспільстві (яким є сучасне українське) реакція на цінності політичного змісту має бути виразно позитивною, принаймні позірно, оскільки це вкладається в річище провідних тенденцій громадського життя. Й особливо характерним це має бути для молоді.

Досліджуючи психологічні особливості політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності, І. М. Гусєв виявив чотири такі особливості: низька мотивація до задоволення матеріальних та соціальних потреб; залежність від соціального оточення; уникання політичної діяльності та імпульсивна політична агресія [10]. У результаті корекційної роботи з носіями кожної з цих особливостей удалося значуще посилити мотивацію до задоволення потреб та знизити політичну агресію. Залежність від соціального оточення залишилася без змін. Натомість уникання політичної діяльності посилювалося лише на рівні статистичної тенденції ($p \leq 0,1$). З останнього можна було припустити, що внаслідок цілеспрямованого

заохочення до політичної активності молодь із субкультури бідності намагається ще більше уникати політичного заангажування.

Для перевірки такого зв'язку було проведено експериментальне дослідження, що мало на меті з'ясувати, чи знизиться інтерес до політичної сфери серед молоді із субкультури бідності в разі посиленого стимулювання її когнітивної сфери до аналізу політичної дійсності. Для констатувальної та контрольної діагностики було розроблено дві анкети, що містили по 10 новин із життя людей у психологічно “нейтральній” країні – Естонії: по дві з п'яти різних сфер – політики, спорту, мистецтва, науки, техніки. Респонденти мали оцінити рівень свого інтересу до цих новин. Новини було відібрано попередньо на основі опитування 50 учнів ДПТНЗ “Київське вище професійне училище водного транспорту”, які оцінювали ступінь цікавості новин із п'яти сфер життя мешканців Естонії – по 10 новин на кожну сферу. У результаті визначено по чотири новини з кожної сфери, цікавість яких було оцінено на приблизно однаковому рівні, і розподілено по дві на кожну з анкет.

Учасниками експерименту, проведеного в березні 2013 р., стали 100 учнів (39 хлопців і 61 дівчина) двох житомирських професійно-технічних навчальних закладів (“Житомирське вище професійне училище сервісу і дизайну” і “Житомирський професійний технологічний ліцей”) віком від 15 до 20 років. За даними власного питальника автора було встановлено, що до субкультури бідності належать 32 учні, у тому числі 10 хлопців і 22 дівчини.

Спочатку випробуванім пропонували оцінити ступінь цікавості для них новин, що містилися в одній з анкет. Далі учасникам експерименту давали завдання проаналізувати досить складну для сприймання політичну новину з Естонії і відповісти на поставлені до неї запитання (що становило зміст експериментального впливу). Після цього респонденти оцінювали цікавість новин із другої анкети.

Порівняння середніх оцінок цікавості політичних новин до і після експериментального впливу в групах молоді, що належить і не належить до субкультури бідності, показало таке. До експерименту представники обох груп ставилися до політичних новин із приблизно однаково невисоким рівнем інтересу. Після експерименту цікавість молоді із субкультури бідності дещо знизилася – знову на рівні статистичної тенденції ($p \leq 0,1$), тоді як серед молодих людей із-поза субкультури бідності цей показник навіть підвищився, але не сягнувши значущого рівня.

Зроблено висновок, що уникання політичної діяльності молоддю із субкультури бідності може посилюватися під впливом

цілеспрямованого залучення її до аналізу політики. Такий ефект спостерігається на рівні тенденції, але видається досить стійким.

Парадокс другий проявився в увіразненні маргіналізації соціального статусу носіїв бідності як результаті їхнього прагнення належати до соціуму. Назагал маргінальний статус носіїв бідності може змінюватися у двох напрямках: або посилюючись і, унаслідок цього, виводячи його носіїв далеко за межі соціально внормованого життя, або стираючись і відтак наближуючи їх до соціального оточення.

Цікаві особливості маргінального статусу незаможних осіб виявлено в результаті якісного аналізу даних індивідуальних напівформалізованих інтерв'ю з відкритими запитаннями. За цим методом у серпні 2013 р. було опитано 20 мешканців чотирьох сіл Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. [11]. Усі ці села є типовими провінційними поселеннями, віддаленими від великих міст. Серед опитаних виявилось 8 чоловіків віком від 45 до 72 років і 12 жінок, вік більшості (10 із 12) яких становив від 51 до 69 років.

Переважна більшість опитаних (17 із 20) визначила своє матеріальне становище як незадовільне. Найбільш інформативними з погляду оцінки та переживання такими респондентами їхнього маргінального статусу виявилися відповіді на запитання про соціальний статус та соціальне оточення.

Коли йшлося про оцінку власного соціального статусу, респонденти найлегше розуміли це як запитання про те, чи поважають їх люди, чи мають вони авторитет серед односельців. Половина опитаних однозначно ствердила, що їх поважають. Двоє сказали, що їх поважали раніше, а тепер, на старість, вони вже нікому не потрібні. Ще двоє визначили свій соціальний статус як середній. Решта – різною мірою пояснювала, що немає підстав їх не поважати. Проте жодна особа не наважилася назвати свій статус однозначно низьким, поскаржитися на неповагу з боку оточення.

Серед аргументів на користь високого або принаймні не низького соціального статусу виразно переважають дві групи: добрі стосунки з людьми (“з людьми не сварюся”, “не маю ворогів”) і трудові заслуги (“за мою працю мене поважають”, “поважають як робочу людину”). Привертає увагу своєрідний контраст між даною більшістю респондентів роздратовано-розпачливою оцінкою свого матеріального становища і позитивною, навіть дещо ідилічною оцінкою стосунків з оточенням.

Є підстави розглядати майже одностайно позитивну оцінку свого соціального статусу як компенсаторно-захисний спосіб підтримки достатнього рівня самоповаги. Респонденти не бачать себе

“винуватцями” свого низького матеріального рівня, підтвердженням чого стає й задовільна оцінка їх із боку оточення.

У стилі спілкування незможних респондентів з інтерв'юером простежено певні особливості, що їх можна оцінити як позитивно, так і негативно. Такі особи здавалися доброзичливими, привітними, щирими, вони намагалися допомогти інтерв'юєрові виконати його завдання. Водночас неприємне враження справляли дві характеристики. Частина (щоправда, невелика) респондентів не приховувала свого роздратування, спричиненого переживанням матеріальних та інших проблем, і певною мірою виявляла його в інтонаціях, оцінках, ставленні до інтерв'ю. Проте відчутнішою вадою спілкування з ними було те, що вони часто-густо намагалися “догодити” співрозмовнику, угадати “правильну” відповідь, не відчуючи потреби мати свою думку.

Відповідаючи на запитання про коло їхнього спілкування, незможні особи, як правило, намагалися підкреслити свою належність до соціуму, унормованість своїх намірів і поведінки, готовність бути поступливими та згідливими, тобто всіляко наполягали на власній конформності. Водночас їхній статус вочевидь не є високий, авторитет – вельми відносний, думки – не цікаві для більшості, а відтак вони виявляються на свій спосіб маргіналізованими, перебуваючи нібито в самій середині соціуму. Прагнення постійно узгоджувати свої вислови й дії з громадською думкою робить їх “непомітними” і витісняє на периферію стосунків. Відбувається така собі парадоксальна – конформна, внутрішньогрупова – маргіналізація їхнього соціального статусу.

Парадокс третій відображає факт, що усвідомлення особою свого психологічного тяжіння до бідності спонукає її до мобілізації соціально орієнтованої поведінки.

У літературі здебільшого йдеться про те, що усвідомлення схильності бути бідним надає цій властивості характеру “доконаного факту”, консервує особистісні та комунікативні особливості, знижує прагнення особи до позитивних змін у власній економічній поведінці, відвертає увагу від пошуку та опанування нових способів і можливостей досягнення матеріального добробуту.

Для з'ясування зв'язку між усвідомленням особою притаманного їй психологічного тяжіння до бідності і готовністю мобілізувати власні особистісні та комунікативні ресурси на подолання своєї неефективної поведінки у червні 2013 р. обстежено 140 учителів – слухачів Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників [12]. Спочатку їх було опитано за питальником “Психологічне тяжіння до бідності”, який відображає психологічну природу бідності на основі її суб'єктивних

складових і ґрунтується на самооцінці респондентів та їхніх уявленнях про себе. Питальник зафіксував готовність (високу, середню або низьку) опитаних осіб ставати, залишатися або, навпаки, переставати бути носіями культури бідності [13].

На другий день тих самих респондентів (у випадковому порядку) було повідомлено, що вони нібито мають високий або низький рівень психологічного тяжіння до бідності. У цьому полягав своєрідний маніпулятивний прийом, метою якого було створити в респондентів на час виконання наступного завдання думку про себе як схильного або не схильного бути бідним.

Після застосування цього прийому було запропоновано вибрати 10 із 30 можливих способів поведінки, до яких опитані найчастіше вдаються в скрутних ситуаціях, та кількісно оцінити їхнє значення. Ось приклад таких способів (наведено ті, за якими виявлено статистично значущі відмінності): займаюся громадською діяльністю; намагаюся знайти своє покликання в житті; намагаюся здобути симпатію інших людей; пізнаю щось нове в галузі знань, яку я вивчаю; змінюю обстановку і намагаюся швидко в ній освоїтися; намагаюся виконувати свою роботу краще за інших; організую щось цікаве; намагаюся не планувати далеко наперед; шукаю допомоги інших людей; намагаюся очолити яку-небудь справу.

Отримані дані дали підстави для висновку про те, що особи, які психологічно тяжіють до бідності, проявляють відносно нижчу особистісну та соціально-психологічну ефективність. Це становить одну з визначальних психологічних характеристик культури бідності і не суперечить описаним у науково-психологічній літературі даним.

Відмінності у виборі способів поведінки респондентами, яким приписано високе або низьке тяжіння до бідності, проявилися в трьох випадках із 30 на статистично вірогідному рівні та у двох – на рівні тенденції. Ті, кому вмовлено, що вони схильні бути бідними (незалежно від показників питальника “Психологічне тяжіння до бідності”), частіше повідомляли, що в скрутних ситуаціях намагаються знайти своє покликання в житті та шукають допомоги інших людей, але рідше – що намагаються не планувати далеко наперед ($p \leq 0,05$); вони також виявили відносно більшу готовність займатися громадською діяльністю та пізнавати щось нове в галузі знань, яку вивчають ($p \leq 0,1$).

З-поміж 60 респондентів, які за показниками першого опитування виявилися такими, що тяжіють до бідності, саме таке тяжіння було “приписано” 33 особам, а 27 осіб “дізналися”, що вони до бідності не тяжіють. Результати другого (“маніпулятивного”) опитування показали, що в складних умовах представники першої групи частіше за представників другої намагаються очолити яку-

небудь справу, натомість рідше не планують далеко наперед, рідше змінюють обстановку і намагаються швидко в ній освоїтися (в усіх цих випадках $p \leq 0,05$), а також частіше намагаються виконувати свою роботу краще за інших, здобути симпатію інших людей, організують щось цікаве ($p \leq 0,1$).

Отже, проявився доволі несподіваний ефект усвідомлення свого тяжіння до бідності як власної психологічної проблеми. Усупереч вищесформульованому припущенню про те, що таке усвідомлення знижує прагнення особи до позитивних змін економічної поведінки, знеохоче її до пошуку нових способів досягнення матеріального добробуту, отримані в нашому дослідженні дані показують, що воно, навпаки, може відігравати позитивну роль, зокрема у вигляді мобілізації соціально орієнтованої поведінки.

Усвідомлення власної схильності бути бідним зумовлює розширення можливого репертуару зараджуваної поведінки та уявляє уявлення про такі можливості. Особа, зокрема, наважується поводитися більш ефективно в соціальному контексті та вдаватися до таких способів розв'язання проблем, які раніше видавалися їй надто складними. Підвищується готовність до відносно активнішого втручання в перебіг подій, що означає посилення інтернальних тенденцій поведінки. Така вивільнена інтернальність допомагає займати більш виражену, асертивну позицію в структурі міжособових стосунків і спілкування, що допомагає уникати невинуватих крайнощів та протистояти несприятливим зовнішнім обставинам.

Усвідомлення свого тяжіння до бідності спонукає особу до ефективнішого використання оточення як свого соціального капіталу. Ідеться не лише про пасивне споживання отриманих від оточення благ і послуг, а насамперед про доцільну адаптацію до колективного співжиття як його активного та рівноправного суб'єкта, власну участь у виробленні та розподілі бажаних переваг.

Звідси випливає більш узагальнений висновок про те, що в процесі корекційної роботи з особами, які психологічно тяжіють до бідності, належне місце має посісти етап (процедура) усвідомлення ними психологічної суті самої цієї проблеми. Розуміння таких своїх особливостей, з одного боку, спрямовує особу на більш адекватну оцінку власних станів, поведінки, можливостей, а з другого – озброює її в додаткові засоби підвищення ефективності діяльності.

Висновки. Описані особливості ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності як стилю життя віддзеркалюють істотно суперечливий характер цього процесу. Надто прямий і відкритий вплив на сферу політичних цінностей незможних осіб викликає радше протилежну реакцію спротиву як вияв психологічної ригідності, небажання змінюватися. Проте такі особи прагнуть

приєднатися до соціального оточення, але їхнє приєднання виявляється непродуктивним і, навпаки, може призводити до маргіналізації соціального статусу. Водночас усвідомлення свого психологічного тяжіння до бідності спонукає його носіїв до мобілізації соціально орієнтованої поведінки, пошуку соціально-психологічних засобів поліпшення економічного становища.

Л і т е р а т у р а

1. *Хомра О. У.* Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / О. У. Хомра // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали III міжнар. конф., 2005. – Режим доступу : <http://www.edportal.org.ua>.
2. *Ярошенко С. С.* Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 43–50.
3. *Domański H.* Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Електронний ресурс] / H. Domański // Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2002. – Режим доступу : www.cebi.pl/texty/maj03.doc.
4. *Lewis O.* Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty / O. Lewis. – New York : Basic Books, 1959.
5. *Ratecka A.* Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [Електронний ресурс] / A. Ratecka // Krytyka.org. – 2006. – Режим доступу : <http://krytyka.org/index.php/artykuy-naukowe/rone/280>.
6. *Бондаренко Н.* Бедность и представления о бедности по результатам массовых опросов населения [Электронный ресурс] / Н. Бондаренко // ИНДЕКС/досье на цензуру. – 2005. – № 21. – Режим доступа : <http://www.index.org.ru/journal/21/bond21.html>.
7. *Шурыгина И. И.* Культурные ресурсы и культурный капитал “новых бедных” / И. И. Шурыгина // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 163–172.
8. *Шаповал И. А.* Созависимость в культуре бедности / И. А. Шаповал // Педагогический журнал Башкортостана. – 2009. – № 1 (20). – С. 36–50.
9. *Курышова Л. Н.* Стиль потребления бедных в современном российском обществе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.04 “Социальная структура, социальные институты и процессы” / Л. Н. Курышова. – Саранск, 2009. – 24 с.
10. *Гусев І. М.* Особливості корекційного впливу на формування адекватної політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності / І. М. Гусев // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – Дод. 1 до вип. 29. – Т. 1. – К. : Гнозис, 2013. – С. 208–214.
11. *Васютинський В. О.* Особливості соціального самовизначення незаможних осіб / В. О. Васютинський // Вісник Одеського національного університету: Психологія. – О., 2013. – Вип. 18. – Т. 18. – С. 45–53.
12. *Васютинський В. О.* Усвідомлення власної схильності бути бідним як чинник корекції діяльнісних орієнтацій / В. О. Васютинський // Психолого-педагогічні проблеми соціалізації особистості : зб. наук. праць / за ред. А. І. Анцибора. – Вінниця : ВОШП, 2013. – С. 35–38.

13. *Васютинський В. О.* Культура бідності: соціально-психологічний зміст та інструментарій дослідження / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – Т. XI. Соціальна психологія. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 119–128.

Reference

1. Khomra, O. U. (2005). [Poverty in Ukraine: estimations, consequences, and specific of the characteristics in the mono-functional cities]. *Materialy 3 mizhnarodnoi konferentsii "Rozvytok demokratii ta demokratychna osvita v Ukraini"* [Materials of 3d International conference "Development of Democracy and democratic Education in Ukraine"], <http://www.edportal.org.ua> (ukr).
2. Yaroshenko, S. S. (1994). Sindrom bednosti [Syndrome of poverty]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological Journal], 2, 43–50 (rus).
3. Domański, H. (2002). *Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, www.cebi.pl/texty/maj03.doc. (pol).
4. Lewis, O. (1959). *Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York : Basic Books.
5. Ratecka, A. (2006). *Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass?*, <http://krytyka.org/index.php/artykuly-naukowe/rone/280>. (pol).
6. Bondarenko, N. (2005). Bednost' i predstavleniya o bednosti po rezul'tatam massovykh oprosov naseleniya [Poverty and representations of poverty according to the results of the mass polling of population] *INDEKS/dos'ye na tsenzuru* [INDEX/dossier for censorship], <http://www.index.org.ru/journal/21/bond21.html> (rus).
7. Shurygina, I. I. (2001). Kulturnye resursy i kulturnyy kapital "novykh bednykh" [Culture resources and culture capital of "the new poor people"]. *Obschestvennye nauki i sovremennost'* [Social Sciences and Modernity], 5, 163–172 (rus).
8. Shapoval, I. A. (2009). Sozavisimost' v culture bednosti [Co-dependence in the culture of poverty]. *Pedagogicheskii zhurnal Bashkortostana* [Pedagogical Journal of Bashkortostan], (20), 36–50 (rus).
9. Kuryshova, L. N. (2009). *Stil' potrebleniya bednykh v sovremennoy rossiyskom obschestve* [The poor people's consumption style in the modern Russian society]. Abstract of Ph.D. dissertation. Mordovskiy stat university of the name of N. P. Ogareva. Saransk, Russian.
10. Husiev, I. M. (2013). Osoblyvosti korektsiynoho vplyvu na formuvannya adekvatnoi politychnoi povedinky molodi, shcho nalezhyt' do subkultury bidnosti [Peculiarities of correction influence on forming adequate political behavior of the young people, who belong to the sub-culture of poverty]. *Humanitarnyi visnyk DVNZ "Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody"* [Pereiaslav-Khmelnitskyi State Pedagogical University named after Hryhoriia Skovoroda]. Attachm. 1 to the issue 29, vol. 1, pp. 208–214 (ukr).
11. Vasutytskyi, V. O. (2013). Osoblyvosti sotsialnoho samovyznachennia nezamozhnykh ocib [Peculiarities of social self-determination of the poor peo-

- ple]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu: Psykholohiia* [Bulletin of Odessa national university: Psychology]. Issue 18, vol. 18, pp. 45–53 (ukr).
12. Vasiutynskiy, V. O. (2013). Usvidomlennia vlasnoi skhylnosti buty bidnym yak chynnyk korektsii diialnisnykh orientatsii [Awareness of own inclination to be poor as a factor of correction of activity orientations]. In A. I. Antsybor (Eds). *Psykhologo-pedahohichni problemy sotsializatsii osobystosti: Zbirnyk naukovykh prats'* [Psychological and pedagogical problems of personality socialization: Collection of scientific works] (pp. 35–38). Vinnytsia: VOIPP Publ. (ukr).
 13. Vasiutynskiy, V. O. (2013). Kultura bidnosti: sotsialno-psykhologichnyi zmist ta instrumentarii doslidzhennia [Culture of poverty: social and psychological content and means of research]. *Aktualni problemy psykhologii: Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykhologii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. T. XI. Socialna psykhologhiia. Vyp. 6. Kn. 1 [Issues of the day of psychology: Collection of scientific works of the Institute of psychology named after H. S. Kostyuk of the NAPS of Ukraine. Vol. XI. Social Psychology. Issue 6. Book 1] (pp. 119–128). Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).

Васютинский В. А. Три социально-психологических парадокса ценностно-ориентационного самоопределения носителей бедности как стиля жизни

В статье обобщены результаты исследования социально-психологических факторов преодоления бедности как стиля жизни. Описаны три особенности ценностно-ориентационного самоопределения носителей бедности, имеющие парадоксальный смысл. Первый парадокс заключается в том, что под воздействием привлечения молодежи, принадлежащей к субкультуре бедности, к политическим вопросам усиливается избегание ею политической деятельности. Это показало проведенное И. Н. Гусевым экспериментальное побуждение молодых респондентов к оцениванию политических новостей. Второй парадокс проявился в маргинализации социального статуса носителей бедности как результате их стремления принадлежать к социуму. По данным индивидуальных полуструктурированных интервью, такие личности маргинализуются, находясь якобы внутри социума. Стремление согласовывать свои высказывания и действия с общественным мнением делает их “незаметными” и вытесняет на периферию отношений. Третий парадокс отражает факт, что осознание своего психологического тяготения к бедности не отбивает охоту, а, наоборот, побуждает личность к мобилизации социально ориентированного поведения. Испытуемые, которым внушили наличие подобного тяготения, решались вести себя более эффективно и прибегать к таким способам решения проблем, которые ранее казались слишком сложными.

Ключевые слова: ценностно-ориентационное самоопределение, бедность как стиль жизни, избегание политической деятельности, маргинализация социального статуса, мобилизация социально ориентированного поведения.

Vasiutynskiy V. O. Three socio-psychological paradoxes of value-orientational self-determination of poverty lifestyle representatives

The article deals with the results of researching the socio-psychological factors of overcoming poverty as a lifestyle. Three features of the poverty representatives' value-orientational self-determination are described. These features have paradoxical content. The first paradox is that young representatives of subculture of poverty avoid political activity under the influence of encouragement to participate in it. This was testified in conducted by I. Husiev experimental encouraging of young respondents to evaluate the political news. The second paradox is marginalization of social status of the representatives of the poverty lifestyle as a result of their pursuit of belonging to the society. Based on the data obtained during the semi-formalized interviews these individuals become marginal as if they were inside the society. The pursuit to conform their statements and actions to public opinion makes them "undistinguished" and displaces them to the periphery of relations. The third paradox reflects the fact that awareness of ones own psychological inclination to poverty does not divert the person from mobilizing of his/her socially oriented behaviour. Those who were instilled that they have such an inclination ventured to act more effectively and used such methods of solving problems that previously seemed too complicated.

Key words: value-orientational self-determination, poverty as a lifestyle, avoidance of political activity, marginalization of social status, mobilizing socially oriented behaviour.

© Васютинський В. О.

М. М. Скорик

**СПЕЦИФІКА ЖІНОЧОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ
В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

Висвітлено результати дослідження жіночої політичної участі місцевого рівня, яке проводилося серед представниць політичних партій, депутаток місцевих рад, лідерок місцевих громад та громадських організацій. Виокремлено п'ять груп результатів, що описують специфіку жіночої політичної діяльності місцевого рівня. Перша стосується гендерно специфічних шляхів рекрутингу жінок у політику й показує, що є два основні шляхи приходу жінок у політику місцевого рівня: через роботу помічницею чинного політика і через вплив рольової моделі соціально чи політично активної жінки, тоді як "збіг сприятливих обставин" та делегування жінці лідерських депутатських повноважень її колективом є, навпаки, малотиповими випадками. Друга група стосується гендерно специфічних мотивів участі жінок у місцевій політиці, до яких належать потреба вирішити нагальну соціальну проблему; потреба в самореалізації та мотив творця (альтруїстична версія самореалізації) – причому всі три мотиви можна визнати рівнопоширеними. Третя група результатів описує

явища дискримінації за статтю в політичній діяльності, які ідентифікують жінки-політики; четверта – гендерно специфічні зони дискомфорту, в яких жінки зазнають труднощів під час реалізації ними політичної діяльності; п'ята – ефективні стратегії підвищення представництва жінок у політиці.

Ключові слова: жіноча політична участь, гендерно специфічні мотиви політичної участі, жіноче політичне представництво, дискримінація за статтю.

Проблеми жіночої політичної участі в українській політико-психологічній та політологічній науці розглядають не так часто, здебільшого – як складову якихось аналітичних процедур чи фрагментовану ділянку проведених опитувань та написаних за ними звітних матеріалів. Як самостійний об'єкт вивчення жіночу політичну участь вітчизняні дослідники досі майже не досліджували. Та, зрештою, це й природно, враховуючи порівняну молодість власне демократії в Україні і відповідно молодість для української політичної науки понять і теоретичних схем, застосовуваних для її опису.

Не менш важливим для політико-психологічного вивчення згаданих питань є те, що у вітчизняній науці вони часто поглиналися іншими, більш розробленими темами, зокрема порівняно ширшою темою політичної соціалізації – у її межах теж простежуємо окремі аспекти жіночої політичної участі. Цій ситуації сприяло усталення поняття політичної участі як переважно політологічного, на відміну від непорівнянно ґрунтовніше представленого в тезаурусі психологічних дисциплін поняття соціалізації та політичної соціалізації зокрема, упевнено віднесеного до категоріального устрою соціальної (та політичної) психології.

Специфіка жіночої політичної участі, включно із фаховою діяльністю української жінки як політика, має нині багато інтерпретацій, але мало фактажу. Відчутно бракує надійних даних, на які можна було б покласти, оскільки багато часткових, локальних, “шматочкових” досліджень, виконаних відповідно до традицій різних дисциплін, а в них – ще й різних наукових шкіл та за різними інтерпретаційними схемами. І, як наслідок, отримані дані часто або взаємно конфліктують, або малопорівнювані, або малозіставні між собою. Простежуються залежності від іншоукраїнних теоретичних схем та привнесеного в них (неявного) соціального контексту, що, на нашу думку, потребує повернення до найнижчого, первинного, щабля і дослідження обставин, мотивації та кар'єрного поступу реальних українських жінок-політиків.

Мета статті: проінтерпретувати й представити результати дослідження особливостей жіночої політичної участі в Україні, яке

було заплановано та здійснено нами протягом зими – весни 2013 р. в шести областях України.

Жіночу політичну участь пропонуємо розглядати в річищі визначення, даного американськими політологами С. Вербою і Н. Ні – як інструментальну активність, завдяки якій громадянки намагаються впливати на уряди таким чином, щоб ті почали бажані для суспільства дії [1, с. 131]. Цей тип визначення доволі поширений. Так, сформульоване Дж. Нагелем найбільш універсальне визначення політичної участі стверджує, що політична участь – це дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності (див. [2]). Загалом ця зосереджена на діях (поведінці) група визначень політичної участі нам концептуально ближча, аніж конгруентне щодо неї визначення політичної участі через почуття, запропоноване Х. Макклоскі (див. [3, р. 101]).

У широкому тлумаченні політична участь охоплює дії з делегування повноважень, у тому числі електоральну поведінку – спрямовану на підтримку кандидаток у політичних кампаніях активістську діяльність; жіночу участь у політичних мітингах і демонстраціях, інших масових політичних подіях; участь у діяльності партій та долучення до груп інтересів, коли політична участь уже змикається із власне політичним представництвом і політичною діяльністю як фаховою.

Хоча проведених в Україні політико-психологічних досліджень жіночої політичної участі ми не виявили, є декілька різнорівневих праць щодо цього питання, підготованих нашими колегами з Російської Федерації. Дослідження жіночої політичної участі в Росії датуються серединою 1990-х років. Надалі ж ці питання випадають із поля зору науковців та з поля наукового інтересу – імовірно, у зв'язку з наростаючою жорсткістю політичної ситуації в РФ в останні десять років.

Утім, можна назвати кілька праць, де викладаються теоретичні погляди на політичну участь якраз у нашому тематичному розрізі, також датованих серединою 1990-х. Ці підходи більш-менш вичерпно представлені у тогочасних досить якісно підготованих бібліографічних оглядах. Так, наприклад, у бібліографічному огляді російської дослідниці М. Р. Холмської детально та якісно розглянутий і репрезентований понятійний апарат теорій політичної участі, відсистематизовані та представлені радянські і власне російські дослідження із цих питань [2]. У той же період, практично на зорі пострадянських демократичних перетворень, теоретичний огляд

підходів до вивчення власне жіночої політичної участі зробила та опублікувала Анна Тьомкіна [4]. Є також робота киргизької дослідниці Г. Алтинбекової, так само присвячена концепціям політичної участі в гендерному вимірі [5].

Зроблений А. Тьомкіною огляд показав, що аналітичні підходи є культурно й соціально специфічними, а тому їх доцільно будувати індуктивним шляхом, теоретично кодифікуючи проблему жіночої участі, здійснюваної в таких соціально відмінних (порівняно з країнами давньої і сталої демократії) контекстах, як українська (посттоталітарна) ситуація. Дослідниця продемонструвала, що розуміння й тлумачення політичної участі прямо пов'язані з реальними жіночими рухами, їхніми масштабами та обраними тематичними пріоритетами (як, зокрема, масштаб виходу жінок на ринок оплачуваної праці тощо), здатними зміщувати відповідні теоретичні кодифікації. Наприклад – переходити від визнання становища жінок у політиці, їхніх ідентичностей та інтересів як маргінальних щодо здійснюваної в інтересах чоловіків політики [6, с. 11] до фіксації змін унаслідок уведення в політичний порядок денний багатьох питань, що досі розглядалися як особисті, приватні, – таких як питання розлучень, насильства, розподілу праці в родині тощо, які зрештою стали предметом гарячих суспільних дискусій. Ці питання позитивно корелювали і, так би мовити, супроводжували приплив жінок у політику та відповідну переоцінку науковцями жіночої політичної поведінки і домінуючих політико-психологічних та політологічних схем їх аналізу.

Як стверджують дослідники, в Україні протягом останніх двох років “спостерігається активізація дослідницьких розвідок щодо проблеми участі жінок у політиці” [7, с. 5]. Лише з 2012 р. було зініційовано та проведено чотири великі дослідження, що стосувалися відносин політики і статі в умовах сучасної України. Так, виявлення перепон, які стоять на заваді участі жінок у політичному житті, і розроблення плану їх подолання стали метою всеукраїнського фокус-групового дослідження, проведеного у травні 2012 р. Національним демократичним інститутом (NDI) за фінансової підтримки Уряду Канади, що надавалася через Канадську агенцію міжнародного розвитку (КАМР). Стан та перспективи реалізації права займатися політичною діяльністю в Україні, гендерний вимір цієї проблеми з'ясовувалися методом опитування face-to-face та фокус-групового інтерв'ю в рамках регіонального (м. Вінниця) проекту “Стратегії входження жінок у парламент”, реалізованого у липні – вересні 2012 р. ВООГО “Відкрите суспільство” за фінансової підтримки Посольства Королівства Нідерландів і Програми МАТРА КАП. Для з'ясування ролі жінок у політиці УЦЕПД ім. О. Разумкова в листопаді 2012 р.

було проведено всеукраїнське дослідження “Погляд на вибори 2012 року. Роль жінок у політиці та уряді” (методом особистих інтерв’ю). Нарешті, вивчення рівня політичної активності жінок відбувалося в ході Гендерного моніторингу парламентських виборів 2012 р. (мультиметодне всеукраїнське дослідження, проведене коаліцією НГО – Громадською мережею контролю за гендерною рівністю на виборах у вересні – листопаді 2012 р.).

Усі згадані вищі дослідження були чітко спланованими і передусім конкретними, практичними. Але вони проводилися переважно з огляду на локальні цілі. Їхні результати були цікавими, але багато суттєвих питань залишалося при цьому поза фокусом уваги. Отримані результати не давали відповідей на ширші, “рамкові” питання, наприклад про такі речі, як конкретні обставини, мотивація чи кар’єрний шлях реальних українських політиків-жінок; про їхню власну ієрархію політичних пріоритетів тощо. Крім того, отримані в ході цих досліджень дані були малопорівнювані і практично незіставні між собою. Зрозуміло, що це значною мірою обмежувало можливості належним чином побудувати практичну роботу з розроблення стратегій виходу із ситуації, що склалася, а також унеможливило подальші дослідницькі кроки, спрямовані на науково обґрунтоване вивчення феномена жіночої політичної участі та проблем політичного представництва. Тому й виникла потреба у проведенні, так би мовити, “рамкового” дослідження, яке визначало б культурно й соціально специфічні умови й перебіг жіночої політичної участі в умовах сучасної України, причому робило це так, щоб якщо й візії та досвід респондентом обмежувалися, то щонайменше.

Дослідження, заплановане і здійснене нами протягом зими – весни 2013 р. в шести областях України, було комплексним і ставило завданням ідентифікувати: ймовірні причини низького рівня жіночого політичного представництва; ключові проблеми в політичному представництві; стратегії подолання нерівностей у політичному представництві різного рівня, які найчастіше застосовують українські жінки – політичні лідерки; інноваційні підходи, спрямовані на фактичне досягнення гендерної рівності в політичному представництві, які практикують жінки-політики сьогоденної України.

Методологія нашого дослідження базувалася на методі фокус-групових дискусій (ФГД). Географія його була досить широкою: Севастополь (АР Крим), Рівне, Харків, Запоріжжя, Переяслав-Хмельницький (Київська обл.), Мукачеве (Закарпатська обл.). Було проведено шість ФГД (по одній у кожному місті, по 15 учасниць у кожній). Усього до них було залучено 90 осіб. Учасницями дослідження стали жінки віком від 18 до 65 років, що займаються

громадською або політичною діяльністю, з початковим (Н) і значним досвідом у політиці (Д), а саме чинні депутати, представниці політичних партій – потенційні кандидатки в депутати місцевих рад, лідерки громад та очільниці громадських організацій. Серед учасниць ФГД – представниці низки політичних партій: КПУ, Партії регіонів, Партії “Удар”, ВО “Батьківщина”, ВО “Свобода”, НРУ.

Отримані в ході дослідження результати ми об’єднали в п’ять груп. Вони стосувалися: 1) шляхів приходу жінок у політику місцевого рівня; 2) основних мотивів участі жінок у політичній діяльності; 3) ідентифікації явищ дискримінації за статтю у сфері політичної діяльності; 4) зон дискомфорту, в яких жінки зазнають труднощів під час реалізації ними політичної діяльності; 5) ефективних стратегій підвищення жіночого політичного представництва. (Останню, п’яту, групу результатів у цій статті ми розглядати не будемо).

Зупинімося відтак на характеристиці гендерно специфічних зон труднощів при здійсненні жінками їхньої політичної діяльності, взявши за основу виділені групи результатів.

Шляхи рекрутингу жінок у політику місцевого рівня (перша група результатів). Ідеться про шляхи, якими жінки найчастіше приходять у місцеву політику, тобто стають політиками. Таких основних шляхів два: перший – через роботу помічницею чинного політика (свого колишнього керівника(-ці); подруги, що пішла в політику; родички тощо), другий – через вплив рольової моделі соціально чи політично активної жінки (причому модель могла бути як культурно та соціально віддаленою – як, приміром, Маргарет Тетчер, чи як Катерина Фурцева, чи як харизматична лідерка БЮТу Юлія Тимошенко, так і порівняно близькою – як матір чи вочевидь харизматична особистість – учителька, чи директорка школи). Наведені рольові моделі наочно показують, що жіночі ролі у вітчизняній політиці цілком можливі. І, що не менш цікаво, як перший, так і другий варіант респондентки пов’язували із системою наставництва, менторингу як набуття практичних навичок чинного політика.

Не слід викидати, на думку респонденток, і “випадкове” потрапляння жінки в політику, зумовлене збігом позитивних обставин (третьої шлях). Можливе також делегування жінці лідерських депутатських повноважень її колективом, що, втім, трапляється набагато рідше (четвертий шлях). Нарешті, останній варіант із тих, які називали респондентки, – коли шлях жінки в політику лежав через усвідомлену потребу рівності в ній, – найчастіше пов’язаний із проходженням профільного навчання з питань подолання дисбалансу в

політичному представництві, що можна розглядати як показник ефективності такої системи навчання.

Варто наголосити, що саме перші два шляхи були найбільш поширені, і якраз їх респондентки називали найчастіше. Також з огляду на досить поширені уявлення, зокрема у ЗМІ тощо, про специфічно жіночі шляхи в політику як тісно пов'язані із сексуальними практиками, отримані результати є корективними. Вони ставлять наголос, навпаки, на потребі набуття жінками практичних навичок та знання ними поширених, у тому числі неформальних, практик політичної діяльності в умовах сучасної України. Причому на потребі, усвідомленій цими жінками.

Основні мотиви участі жінок у політичній діяльності (друга група результатів). Маються на увазі мотиви, заради яких жінки пориваються до влади. Це також одна з найбільш часто дискутованих проблем, адже часто чуємо запитання про те, з чим саме жінки приходять у політику і що такого гендерно специфічного, інакшого порівняно з чоловіками вони туди привносять. Або збираються привнести. Звичайно, у цьому разі ми маємо тільки часткову відповідь на поставлене запитання, бо для повної відповіді потрібні порівняльні гендерні дослідження мотивів політичної діяльності політиків залежно від їхньої статі. За результатами нашого дослідження, провідними мотивами залучення жінок до фахової політичної діяльності можуть бути такі: потреба вирішити нагальну соціальну проблем, потреба в самореалізації та мотив творця.

Перший з наведених нами мотивів жіночого залучення в політику, пов'язаний з певною гострою соціальною проблемою, яку жінки намагаються вирішити політичними засобами, а не із свідомою побудовою власної політичної кар'єри, – ми визначили як альтруїстичний. Це добре ілюструють вислови учасниць щодо проблем, які стали каталізатором їхньої політичної кар'єри: “для нашего дельфинария я готова идти не только в политику, но и дальше”, “беспорядочно застраивается наш город”, “беспорядочно спиливаются деревья”, “изменить ... нашу жизнь, внести какие-то полезности”, “повысится благосостояние ... населения”. І, що ще цікаво, – такий мотив був часто неусвідомленим і жінки – нині досить відомі і харизматичні місцеві політики – при цьому не усвідомлювали себе суб'єктом власного життєвого та професійного вибору. Це добре ілюструють вислови учасниць, які описують свій прихід у політику через дієслова на кшталт “я не прагнула”, “я була змушена” чи вживають ширші, але подібно забарвлені вирази на кшталт “політика прийшла в моє життя ... сама собою”.

Другим важливим мотивом участі жінок у політиці місцевого рівня був мотив самореалізації. Причому респондентки переважно добре усвідомлювали його, що видно з використовуваних ними емоційно забарвлених мовних зворотів: “мені це подобається”, “ні, це не випадковість, це моє рішення”, “мені подобається бути активною”, “мене цікавить працювати з ними, со своїми виборцями”, “я вмію організувати, і мені подобається це робити”. Таких учасниць серед наших респонденток також було багато.

Третій важливий мотив залучення жінок до політичної діяльності – мотив самореалізації, який має виразну складову творення, деміургічного створювання нового. “Мне нравится, когда твоя работа приносит плоды и ты видишь, что можешь повлиять на что-то. И ты видишь, что можешь повлиять вначале в малой степени, а потом все больше, больше”, зазначала одна з респонденток (ФГД1). Ця альтруїстична версія самореалізації виявилася досить значущою і кількісно, і з погляду географічного розподілу (про неї згадували респондентки з різних регіонів, де проводилося дослідження).

Ідентифікація явищ дискримінації за статею у фаховій політичній діяльності (третьа група результатів). Звичайно, ми хотіли скласти уявлення про думку учасниць щодо становища жінок і чоловіків у сфері політики, відмінностей і схожості цього становища. Відповідно респонденткам ставилося запитання: “Чи однаково комфортно в політиці почувають себе чоловіки і жінки? І якщо є якісь відмінності, то з чим ці відмінності можуть бути пов’язані?”. Це запитання передбачало не тільки діагноз становища статей у сфері політики, а й пояснення відмінностей, якщо учасниці їх помічали. Відповідно, ми отримали цілу низку можливих пояснень цієї неоднозначної з погляду гендерної рівності ситуації.

Що відразу проявилось під час обговорення цієї теми, то це виразний поділ респонденток на дві групи. На думку жінок – політичних початківців, у політиці дискримінації за статею немає. Натомість більш досвідчені їхні колеги вважають, що жінкам у політиці далеко не так комфортно, як чоловікам, і дискримінація за статею є. Прикладом першого типу відповідей є такий вислів: “Якщо говорити загалом, то чи відчуваю я себе комфортно? Я відчуваюся комфортно, якщо мені щось не вдається; я говорю собі чесно – це значить, я не хочу”. Цю думку частіше висловлювали жінки – початківці в галузі політики або ті, які за родом своєї діяльності не були занадто політично заангажованими і більше спостерігали за політичним процесом збоку, аніж були в нього залучені безпосередньо.

Водночас протилежну думку про те, що українським жінкам у політиці куди менш комфортно, ніж чоловікам, висловлювала порівняно більша кількість учасниць, які, крім того, пропонували різноманітні пояснення значущих гендерних відмінностей, спостережених ними в українській політиці. Як показують їхні відповіді, пояснити цей гендерний розрив можуть такі наявні у сфері української політики явища, як сексизм, подвійні стандарти щодо жінок та щодо чоловіків у політичній і загалом публічній сфері, родинні зобов'язання жінок тощо.

Загалом спектр відповідей на це запитання охоплює цілу низку варіацій:

- жінкам у політиці загалом комфортно, однаково з чоловіками;
- жінкам у політиці комфортно, якщо жінка – сильна особистість, бо лідерські якості не мають статі;
- жінкам загалом менш комфортно або некомфортно порівняно з чоловіками;
- жінкам у політиці перешкоджають сексизм та подвійні стандарти;
- жінкам у політиці стають на заваді їхні родинні зобов'язання;
- жінкам у політиці менш комфортно, бо їх не пускають у політику чоловіки;
- жінкам у політиці менш комфортно, бо політичне середовище контролюють чоловіки;
- жінкам у політиці менш комфортно, але вони самі в цьому винні.

Як бачимо, спектр відповідей починає і завершує питання про особистість лідера. Власне, тут думки учасниць розійшлися: частина вважала, що жінки самі винні в такому низькому відсотку їхньої представленості у Верховній Раді України та на інших щаблях прийняття рішень, використовуючи при цьому поширені аргументи про чинних жінок-політиків як персонально нездібних до політичного лідерства. Протилежною і компліментарною щодо висловленої була думка досвідчених учасниць. Політично досвідчені учасниці, навпаки, виявилися менш схильними пояснювати незначну кількість жінок-політиків проблемами їхніх особистостей, нестачею в них лідерських рис чи персональних спеціальних знань із побудови особистого іміджу, спроможностей до риторики і т. ін. Але вони чіткіше акцентували перешкоди структурного характеру: гендерні стереотипи, з якими жінки-політики стикаються у повсякденній взаємодії; різні очікування від чоловіків і від жінок з боку партійного керівництва; “подвійні стандарти” – різні вимоги щодо чоловіків та жінок у

політиці, жорсткіші якраз саме щодо жінок; стан постійної психологічної готовності “тримати удар” через вищі порівняно з чоловіками вимоги до жінок у повсякденних політичних комунікаціях; очікування політиків-керівників, що під час виборів жінку можна попросити “поступитися” політичною посадою і вона дасть згоду тощо. Політично “старші” учасниці висували альтернативний слоган “без вини винуватих”: “...тема дійствительно поднята в плане того, что мы оказываемся виноватыми без вины и при этом сами соглашаемся”, – як підсумовувала цю дискусію одна з них.

Що ж до наявності дискримінаційних явищ щодо жінок у місцевій політиці, то думки респонденток так само розійшлися – і так само залежно від їхнього досвіду. Відповіді поділилися на дві групи – тих, хто розгледів гендерні відмінності в політичній діяльності, і тих, хто не побачив цього. Загалом багато респонденток повідомили про досвід дискримінаційного ставлення за ознакою статі. Досвідчені політичні лідерки посилалися на дискримінаційне ставлення щодо них особисто. Отримані на це запитання відповіді можна об’єднати у три групи: “особисто не стикалася, але спостерігала”; “стикалася сама”; “не стикалася” (має значення особистість).

Найбільше відповідей припадало якраз на перший сегмент, коли учасниці заперечували застосування дискримінаційних практик щодо них самих, але наводили приклади дискримінації, які вони спостерігали щодо інших жінок. Не беремося наразі інтерпретувати таку думку, але можемо припустити, що в цьому разі йдеться про небажання визнавати щодо себе дискримінаційне ставлення, бо воно розглядається як стигматизація, як конфлікт із лідерством.

Зони перешкод під час здійснення жінками фахової політичної діяльності (четверта група результатів). Саме питання ускладнень, труднощів чи перешкод у здійсненні жінками політичного представництва чи, точніше, тих сфер діяльності, звідки вони приходять, виявилися найбільш цікавими для нас з усього переліку тем, які виокремилися в обговореннях.

Ми очікували, що сфери комфорту/дискомфорту в політичній діяльності жінок проявлятимуться за такими напрямками: сім’я і родинне життя; підтримка політичних партій; підтримка жінок-лідерок їхнім безпосереднім керівництвом, громадами, жіночими об’єднаннями тощо. Але ситуацій, або сфер, дискомфорту для жінок-політиків, які виокремилися в обговореннях, респондентки назвали набагато більше. Усього було виокремлено одинадцять таких зон труднощів, або сфер дискомфорту: подвійне навантаження – сім’я і політична діяльність; підтримка партнера та рівний розподіл домашніх обов’язків; нестача часу, або “украдене щастя” жіночої політичної

діяльності; низька підтримка громади; різні рівні влади як різні рівні комфортності для жінок; низька підтримка реєг group; рівень підтримки з боку партій, місцевих політичних та бізнес-асоціацій; нестача фінансових ресурсів; проблеми із жіночою солідарністю; гендерні стереотипи й автостереотипи і, нарешті, брак належних знань.

Подвійне навантаження – сім'я і політична діяльність. Ми, звісно, очікували на появу саме цієї теми в обговореннях як однієї з центральних. Але вона виявилася вагомою переважно для жінок – початківців у політиці – точніше, тих із них, які перебували на нижчих щаблях політичної кар'єри. Окремі учасниці, що зверталися до висвітлення цієї теми у своїх виступах та репліках, недостатньо усвідомлювали ситуацію “подвійної зміни” і великої втоми жінок-діячок. Найкраще висловила це одна з учасниць, яка пояснила групі: “У мене, в принципі, нет дискомфорта. Это только усталость и нехватка времени” [ФГД1]. Водночас схоже, що такі ситуації дискомфорту, пов'язані із зобов'язаннями перед родиною, є менш суттєвими для жінок з міцним, усталеним політичним становищем чи кар'єрою. Респондентки так і зазначали, що подвійне навантаження жінки, сім'я і професійна діяльність, є особливо відчутним на ранніх етапах жіночої політичної кар'єри. Крім того, більш політично досвідчені учасниці обговорень мало згадували такого роду проблеми взагалі. Це може бути пов'язано з віком жіночої професійної самореалізації, бо ж у середньому вік жінок, які відбулися як політичні лідерки місцевого рівня, становить 45-47 років. Це вік, коли репродуктивні зобов'язання в основному переважно виконані – діти вирошені, влаштовані і т. ін. Очевидно, є підстави вважати, що ця проблема є вагомою переважно для ранніх щаблів жіночої політичної кар'єри.

Підтримка партнера та гендерно рівний розподіл домашніх обов'язків. Хоча ця сфера очевидно пов'язана зі згаданими вище питаннями подвійного навантаження та “подвійної зміни” жінок на оплачуваній роботі й удома, де на них чекає неоплачувана домашня праця, усе ж у цьому блоці відповідей основний акцент робився саме на партнера як, імовірно, ключову фігуру серйозної жіночої кар'єри в політиці. Фактично, ішлося про той “міцний тил”, згадка про який часто трапляється в розмові про кар'єру політика-чоловіка. Як з'ясувалося, такий тил не менш важливий для політика-жінки, і більше того – саме підтримка партнера, його схвалення і, фактично, його свого роду згода на те, щоб дружина ставала політиком, є важливою складовою, включно умовою, такої кар'єри. Про що саме йдеться, прекрасно показує історія однієї з наших респонденток: “Когда я со своей очень близкой приятельницей, скажем так, возвращались с

одного из приемов, где отбивались от гаражей, нас ждали мужья. Ее и мой стояли. И, когда я пришла, муж у меня спрашивает: “Ну что, вы что-то покушали?” Ее муж: “Где ты до 12-ти была? Какой прием? Какие депутаты? Дома будем разбираться”. – Вот вам два подхода. Мы до сих пор дружны. Она до сих пор домохозяйка, я – в политике”.

До речі, таким “тилом” не є автоматично саме чоловік. Інші члени родини також можуть виконувати функції схвалення та підтримки. Це можуть бути батьки, вирослі діти тощо, які підтримують цю діяльність своєї доньки чи матері. Промовистим прикладом є життєва історія іншої респондентки, яка повідомила таке: “Мій чоловік однозначно не підтримує моєї політичної та громадської активності. Каже: “Сиди вдома, займайся дітьми – і більше нічого”. Тобто навіть коли мені запропонували взяти участь у народному списку від партії Наталії Королевської “Україно, вперед!”, я чоловікові нічого не сказала. Уже тільки коли в наметах почали роздавати брошури і хтось на роботі йому сказав, тільки після того: “Чому ж ти мені нічого не сказала? У мене на роботі запитують, а я про все дізнаюсь останній”. Це що стосується підтримки чоловіка. Батьки мене завжди підтримують”.

Нестача часу, або ж “украдене щастя” жіночої політичної діяльності. Подібні до викладених вище ситуації так чи інакше впливають на жіночий життєвий шлях у політиці. Разом з тим політична діяльність і сама по собі є часоємним заняттям, яке часто супроводжує основну зайнятість людини, що висувається на це поле діяльності; вона рідко буває єдиним заняттям кандидатки. Доволі часто нестача часу призводила до такого собі відчуття “украденого щастя” жіночої політичної діяльності. Воно сприймалося як щось таке, що ти відбираєш у родини. “...Сидит в тебе червяк, который говорит, что ты очень мало уделяешь времени своим близким, семье, ребенку, и вот чисто такой моральный дискомфорт”, – описувала цей стан одна з наших учасниць. Думасмо, можна впевнено говорити про гендерно специфічні явища морального тиску, якого зазнають якраз жінки-політики, котрим доводиться долучитися до політичної діяльності як професійної.

Ситуації та сфери дискомфорту: низька підтримка громад. Ще однією сферою дискомфорту у своїй діяльності учасниці визначили недостатню підтримку з боку місцевих громад: “...Люди не рвутся, чтобы что-то сделать. И я это сразу почувствовала...”. Водночас частіше на нестачу підтримки громади жалілися молоді жінки – політичні лідерки та жінки, які спеціалізувалися на переважно громадській діяльності.

Різні рівні влади – то різні рівні комфортності для жінок. Цікаво, що питання розбіжностей між обставинами, в яких перебувають депутатки місцевих, районних рад, обласних рад, жінки-лідерки місцевого самоуправління і жінки, які працюють у громадському секторі, учасниці починали обговорювати майже відразу. Багато респонденток зазначали, що і для обговорення питань рівності, і для кадрового гендерного розподілу, і для самопочуття та перспектив просування жінки-політика, що працює на тому чи тому місці, велике значення має рівень органу влади. Так, найбільш наближені до практик прямого народовладдя сільські ради надають більше можливостей для жіночої політичної участі й політичного представництва порівняно з радами вищого рівня.

Натомість у виборних органах вищого рівня, які передбачають куди більшу соціальну дистанцію між виборцем і політиком, що представляє його інтереси, шанси жінок бути обраними значно знижуються. Коли між кандидаткою і її виборцями стають посередники – різного роду символічні системи, ЗМІ, консалтингові служби тощо, з'являється й місце для гендерно забарвлених очікувань та стереотипів. У цих ситуаціях стереотипно нижчі очікування від політика-жінки порівняно з чоловіком загострюються, і вони спрацьовують проти жінок.

Ситуації та сфери дискомфорту: низька підтримка peer groups. Цей показник також виокремився під час обговорень як проблемне місце, і не лише для жінок-початківців у політиці, але й, досить часто, і для лідерок досвідчених та авторитетних. Зазвичай саме підтримка “горизонтального” типу, отримувана від колег, друзів, інших статусно рівних тобі людей, з якими ти поділяєш суспільний простір, є одним із визначальних чинників успішного просування. І хоча траплялися й протилежні випадки, часто саме жінки стикаються з браком цього виду підтримки: “...Я самая молодая депутатка во фракции. Когда я выступаю – это всегда очень сложно. Прямо слышу, как начинается шушукание типа: “Куда она лезет, молодая еще, а вдруг обойдет, такие барьеры появляются, что не перепрыгнешь. Корпоративной солидарности нет...””.

Підтримка партій, місцевих політичних та бізнес-асоціацій. Становище жінок у конкретних партіях, їхньої ролі у виборчих кампаніях на місцях, їхні місця в партійних списках тощо становили особливий інтерес для нас. Але ці питання лише в окремих випадках ставали предметом обговорення наших учасниць, зокрема з огляду на перебування в одному приміщенні представниць різних політичних сил, не обов'язково взаємно дружніх і безумовно пов'язаних партійними зобов'язаннями та дисципліною. За наслідками дискусій

виокремилися характерні зони дискомфорту, пов'язані з безпосередньою участю жінок у політичній діяльності та їхньою участю у виборах.

Такі явища, як використання жінок як флеру, прикриття у виборчій кампанії певного кандидата-чоловіка, використання жінок як тяглової робочої сили, аби “підняти” округ, а тоді передати його якійсь певній шанованій людині, переважно чоловічої статі, тощо, схоже, не були аж такими поодинокими і не становили якогось кричущого винятку. Одна з респонденток описала позицію свого партійного керівника таким чином: “Он мне сказал: “Знаешь..., женщины в нашей партии идут в политику, чтобы мужчины заняли главенствующие посты”. Он сказал по-честному. Сказал, что вы идете, чтобы нас услышали”.

Варто звернути увагу як на типовий випадок, коли жінки-політики, особливо на початковому етапі своєї кар'єри, часто опиняються сам-на-сам із ситуаціями, в яких політики-чоловіки грають командою. На відміну від початківця-чоловіка, який має можливість наставництва та відразу стає членом команди, жінка відпочатку інтегрується в такий спільний проект набагато слабше. Це один з моментів уразливості жіночої політичної кар'єри, особливо на перших порах її становлення. І ці ситуації потребують додаткових оцінок та дослідження.

Нестача фінансових ресурсів. З огляду на все вже згадане вище не дивно, що окремою, хоч і порівняно невеликою частиною обговорення, виявилася нестача коштів на виборчу кампанію в жінок-кандидаток у депутати місцевого рівня. Обговорення також показали певну зорієнтованість жінок на так звані ідеологічні партії – на противагу поширеній практиці фінансовоємного підкupu виборців на виборчих округах. Цю, імовірно вимушену, зорієнтованість жінок-політиків місцевого рівня на переважно ідеологічні проекти добре ілюструє цитата з одного з обговорень: “Я, когда шла на выборы... просчитала, как могу голоса взять в этом районе без денег; я поняла, что давно не было таких. Вот раздетые, без ничего, вот такая, какая я есть”.

Ситуації та сфери дискомфорту: проблеми із жіночою солідарністю. Враховуючи в цілому помірний рівень підтримки жінок-політиків з боку партійного менеджменту та бізнес-середовища, ми також спробували з'ясувати рівень підтримки жінок-політиків з боку жінок-виборців, місцевих жіночих громадських об'єднань та жінок-лідерок громадського сектору. Досить часто учасниці обговорень із різних регіонів висловлювали негативну думку про власний досвід співпраці з іншими жінками та низько оцінювали рівень жіночої

солідарності загалом. На думку респонденток, причини такої низької солідарності пов'язані з нерозумінням відмінного досвіду та особливих обставин іншої жінки, перенесенням на неї власного досвіду внаслідок панівного уявлення про те, що “всі ми, жінки, однакові”, що всім жінкам притаманні схожі бажання тощо. Ішлося також про постійну взаємну конкуренцію, поширені практики взаємопоборювання; зрештою, про “бомбування”, яке здійснюють щодо жінок ЗМІ та значущі інші. А проте висловлювались і окремі обережні думки про те, що ґрунт для солідарності все-таки є. Цікаву думку висловила одна з респонденток, зауваживши, що ці негативні чинники набагато менше проявляються серед жінок, які вже відбулися, зокрема, як політики: “Я не очень симпатизирую Богословской. Но она говорила, что женщин поддерживают 80% мужчин и всего 20% женщин. И я считаю, что дело кроется в нас самих: женщины не объединены, не солидарны друг с другом. Если мы объединимся и будем думать, что, если хочешь изменить что-то в мире, начни с уборки в собственной квартире... Наша сила в единстве”. Тобто на цьому шаблі жіночого єднання починають проявлятися окремі солідарні дії.

Ситуації та сфери дискомфорту: гендерні стереотипи і автостереотипи. Те, що гендерні стереотипи та автостереотипи є серйозним чинником, який впливає на всіх рівнях і на багато сфер життєдіяльності жінок, у тому числі й жінок – політичних лідерок, у наших респонденток не викликало сумніву. Учасниці обговорень чітко ідентифікували як самі ці стереотипи, так і їхній вплив на власне життя і на життєдіяльність своєї соціодемографічної групи.

Звичайно, спектр проявів таких гендерних стереотипів є надшироким і не може бути охоплений цілком. Наші обговорення показали не тільки множинність самих гендерних стереотипів, а й їхню чітку видимість для політично та громадськи активних українок. Окремо слід відмітити умисне використання ними позитивних гендерних автостереотипів як аргументів у політичних дискусіях. До прикладу, позитивні автостереотипи: “Когда я шла на выборы, то говорила – мы за сохранение, потому что мы единственные, кто несет ответственность. А мужчина привык по генотипу воевать, терять... осеменил с медалью – и убежал” [ФГД 3]. Гендерні стереотипи щодо неодмінного вибору між родиною і роботою чи кар’єрою як двома альтернативами, щодо традиційності розподілу гендерних ролей, подібної тематики висловлювали переважно молодші учасниці.

Ситуації та сфери дискомфорту: брак належних знань. Нестачу у жінок базових знань і навичок для політичної діяльності (особливо на перших порах їхньої політичної кар’єри) як особливу

перешкоду задовго до нас зазначало багато експертів з питань жіночого просування в цій сфері. Освітній аспект політики з цього погляду охоплює досить багато: нестачу професійного досвіду, досвіду публічних виступів, умінь, навичок, позиціонування... Цю думку підтримувало і висловлювало багато жінок – молодих політиків. Водночас її менше підтримали ті учасниці, що були політиками “зі стажем”, незалежно від рівня їхнього політичного представництва та щабля політичної посади.

Окремі учасниці висловлювали думки про нестачу не тільки, чи не стільки, власне знань, навчання у традиційному розумінні, скільки більш практичних знань, які забезпечує наставництво, менторинг. Виняток становили лише спеціалізовані знання в галузі юриспруденції та економіки: “Я коротко скажу..., я відчувала труднощі, але вони і повинні були бути в плані того, що я не інженер, не столяр, не слюсар, тобто це нестача професійного досвіду. Те, що я готова була, це мій вибір, звичайно, не без підтримки громади, іти і брати на себе відповідальність за те чи інше по роботі, то намагалася тоді віднайти підтримку в родині і в громади та колег. Але... бракує професійних знань, умінь, навичок...” [ФГД5-Н].

Висновки. Як видно з представленою, вибудовуючи програму дослідження та інтерпретуючи його результати, ми не обмежувалися дисциплінарними межами політичної психології, а, навпаки, орієнтувалися на рамкове дослідження умов та особливостей здійснення в Україні жіночого політичного представництва загалом. Ми робили це для того, щоб надалі мати якусь загальну канву результатів, від якої можна було б відштовхуватись і за якою можна було б орієнтуватись у подальших більш локальних, конкретно-наукових дослідженнях. За всієї простоти й невігядливості цього проекту вважаємо, що його слід було зробити. І тут, до речі, ми зовсім не одинокі. Наприклад, T. Laidlaw & G. Thibaut у своїй статті “Woman and schooling: the importance of a multidisciplinary approach” і S. Sherwin у праці “Philosophical Methodology and Feminist Methodology: Are They Compatible?” [8] обґрунтовують саме міждисциплінарний характер феміністського наукового підходу (чи, точніше, стверджують, що він спирається “на еkleктичну методологію, що корениться в різних дисциплінах і не обмежує себе якимось одним дисциплінарним підходом”), визнаючи, що одним із найпідступніших бар’єрів у їхній роботі ставала якраз скованість усталеними межами існуючих дисциплін (див. [9, с. 41]).

Водночас другою метою нашої статті, окрім презентації отриманих результатів, було виявити і представити певні теоретичні уроки вивчення жіночої політичної участі та представництва. Таких

уроків виявилось декілька. Перший – це неочікувані результати щодо міри узалежнення кар’єри жінки, що відбулася як досвідчений політик, від її партнерських (чоловіка) або – кількісно менше – від підтримувальних сімейних (батьки чи вирослі діти) стосунків. Згідно з поширеною, у тому числі й серед психологів, думкою, ці сфери жіночої самореалізації є антитетичними: виграш у якійсь одній з них автоматично означає програш у другій. Натомість, за нашими спостереженнями, ситуація є інакшою – успішна в політичній кар’єрі жінка, як правило, мала “міцний тил” удома. І навпаки. “Женщина не может быть лидером, если она дома пришиблена”, – висловила щодо цього одна з учасниць. Причому цей міцний тил не обов’язково означав безперечне домінування такої жінки в родині, як ми звично очікували. Вони могли бути різними – як, наприклад, у разі зайнятості чоловіка в бізнесі, а дружини – у виконавчій владі. Як попередній висновок, можемо зробити припущення, що жіноча політична кар’єра часто прямо залежить від гендерно рівного розподілу родинних обов’язків і збувається там, де цей розподіл є рівним – незалежно від способу, яким ця рівність забезпечується: чи це домовленість між подружжям, чи допомога по дому й догляду за дітьми старших жінок – членкинь родини (мами, свекрухи тощо), чи перекидання домашньої обслуговуючої або доглядової праці на оплачуваних помічниць. Незалежно від способу й обсягів, гендерно рівний розподіл домашніх обов’язків можна розглядати як дієве позитивне ставлення чоловіка до самореалізації дружини в політичній сфері.

Другий важливий урок полягає в тому, що були відкориговані уявлення про жінок – політичних лідерок – як про цілісну групу зі спільними позиціями й зіставним досвідом. Упродовж дослідження з’ясувалося, що, навпаки, дуже значуще різняться між собою жінки з початковим політичним досвідом і жінки-політики, які вже мають серйозну самостійну кар’єру за плечима. Виявлено істотні розбіжності в поглядах представниць цих двох умовних груп практично на всі ключові щодо жіночої політичної участі питання: залежить а чи ні кар’єра політика від її/його статі; чи дискримінують жінок у політиці; чи залежить дискомфорт для жінки-політика в політичній сфері від її особистісних рис, а чи більше від сексизму та подвійних стандартів у політичній сфері; які із стратегій підвищення жіночого політичного представництва слід застосовувати тощо.

Так, політично “молоді” учасниці переважно дотримувалися думки, що жінкам у політиці досить комфортно, а якщо їм щось не вдається, то такі жінки або недостатньо сильно цього хотіли, або вони мають неадекватні очікування (настановлення) щодо свого становища в політиці, або в цілому самі в тому винні. На підтримку такої позиції

висловлювалася популярна серед цих учасниць думка про особистість справжньої лідерки, яка здолає все; думка, що все залежить лише від самої жінки – і якщо тій не забракне бажань, рішучості, настирливості, внутрішнього стержня тощо, то вона неодмінно вийде на лідерські позиції. У цілому досвід саме цих учасниць мало сприяв відрефлексуванню ситуації із жіночою присутністю в політиці, а саме з'ясуванню, як співвідносяться лідерські риси, стать і кількість жінок (чоловіків) при владі, яких слід було б очікувати рівну кількість у разі рівно розподілених лідерських рис. Ці ж учасниці частіше висловлювали жаль через нестачу конкретних знань, вбачаючи в ній заваду їхній успішнішій діяльності на політичному поприщі, а їхні стратегії політичного просування, як правило, передбачали нарощування особистісного потенціалу.

Політично досвідчені учасниці ж, навпаки, були менш схильними пояснювати невелику кількість жінок-політиків проблемами їхніх особистостей, нестачею в них лідерських рис чи браку персональних спеціальних знань із побудови особистого іміджу, здатності до риторики тощо. Вони чіткіше акцентували перешкоди структурного характеру: гендерні стереотипи, з якими жінки-політики стикаються в повсякденній взаємодії; різні очікування від чоловіків і від жінок з боку партійного керівництва; “подвійні стандарти” – різні вимоги щодо чоловіків і жінок у політиці, жорсткіші якраз саме щодо жінок; стан постійної психологічної готовності “тримати удар” через вищі порівняно з чоловіками вимоги до жінок у повсякденних політичних комунікаціях; очікування політиків-керівників, що під час виборів жінку можна попросити “поступитися” політичною посадою і вона згодиться тощо. Ідеться, власне, про важливий для політичної психології висновок – звертати погляд у бік організаційних та структурних обмежень у здійсненні лідерства жінками, що, зокрема, проявився тут.

І останній із важливих висновків стосується відмінностей у статусі, політичній кар'єрі та політичному самопочутті жінок залежно від рівня влади. Учасниці дослідження переконані, що негативний вплив чинника статі – у вигляді гендерних стереотипів, очікувань, стандартів та нормативних приписів щодо жінок і чоловіків політиків – менше проявляється під час безпосередньої взаємодії (зокрема в умовах, в яких перебувають депутатки місцевих, районних та обласних рад, жінки-лідерки місцевого самоуправління), тоді як за більш опосередкованих форм політичного представництва вага гендерно-стереотипних упереджень щодо політика-жінки зростає. Подібні ефекти створює гендерно збалансований або, навпаки, гендерно розбалансований персональний склад кожного окремого представницького органу, в якому працює жінка-політик. Політично досвідчені учасниці

повідомляли про сприятливу і гендерно недискримінаційну атмосферу та шляхи прийняття рішень і в органах відносно високого рівня політичного представництва, якщо кількість жінок і чоловіків у складі цього органу була рівною. І, навпаки, цілком протилежне відмічали респондентки в ситуації гендерного дисбалансу в місцевих органах влади.

Література

1. Политология : учеб. пособие / под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. – СПб. : Питер, 2005. – 560 с.
2. Холмская М. Р. Политическое участие как объект исследования Обзор отечественной литературы [Электронный ресурс] / М. Р. Холмская. – Режим доступа : <http://www.civisbook.ru/files/File/Kholmnskaya-1999-5.pdf>.
3. Sills D. L. International Encyclopedia of the Social Science / David L. Sills, Robert K. Merton. – New York : Macmillan, 1968. – P. 101.
4. Темкина А. А. Теоретические подходы к проблеме политического участия: гендерное измерение / А. А. Темкина // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период : [сб. науч. статей] / под ред. Е. А. Здравомысловой, А. А. Темкиной. – СПб. : Центр независ. социол. исслед., 1996. – С. 3–96.
5. Алтынбекова Г. Гендерное измерение политического участия: новые концепции и подходы [Электронный ресурс] / Г. Алтынбекова // Gross Vita: история, теория, методология гендера. – 2012. – № 6. – Режим доступа : <http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm>.
6. Chapman J. Politics, Feminism and the Reformation of Gender / J. Chapman. – London : Routledge, 1993. – P. 11.
7. Ярош О. Передмова / Оксана Ярош // Жінки в політиці України на місцевому рівні: шляхи, проблеми, участь. Аналітичний звіт / М. М. Скорик. – К. : ІТЕМ ЛТД, 2014. – С. 4–6.
8. Sherwin S. Philosophical Methodology and Feminist Methodology: Are They Compatible? / Susan Sherwin (eds) // Feminist Perspectives: Philosophical Essays on Method and Morals / Sheila Mullett, Christine Overall, and Lorraine Code (ed.). – Toronto : University of Toronto Press, 1988. – P. 13–28. (Reprinted / Ann Garry & Marilyn Pearsall (eds.). Women, Knowledge, and Reality: Explorations in Feminist Philosophy, Unwin and Human, 1989. – P. 21–35).
9. Шерман С. Методология философии и методология феминизма / Сюзан Шерман // Женщины, познание и реальность. Исследования по феминистской философии: [сборник]. – М. : РОССПЭН, 2005.

Reference

1. Turgaev, A. S. and Hrenov, A. E. (eds.) (2005). *Politologiya: Uchebnoie posobiie* [Politology: Textbook]. – St. Petersburg: Piter (rus).
2. Holmskaya, M. R. (1999). *Politicheskoe uchastie kak obekt issledovaniya* [Political participation as an object of research: Review of Russian literature], <http://www.civisbook.ru/files/File/Kholmnskaya-1999-5.pdf>.

3. Sills, D. L. and Merton, R. K. (1968). *International Encyclopedia of the Social Science*. New York: Macmillan.
4. Tyomkina, A. (1996). Teoreticheskie podhody k problemam politicheskogo uchastiya: gendernoe izmereniye [Theoretical approaches to the problem of political participation: the gender dimension]. In E. A. Zdravomyslova, A. A. Tyomkina, *Gendernoe izmereniye sotsyalnoy i politicheskoy aktivnosti v perehodnyy period* [Gender dimension of social and political activity in the transition period] (pp. 3–96). St. Petersburg: Center of Independent Sociological researches (rus).
5. Altynbekova, G. (2012). Gendernoe izmereniye politicheskogo uchastiya: novye kontseptsii i podhody [The gender dimension of political participation: new concepts and approaches]. In *Gross Vita: istoriya, teoriya, metodologiya gendera*, no. 6, <http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm> (rus).
6. Chapman, J. (1993). *Politics, Feminism and the Reformation of Gender*. London: Routledge.
7. Yarosh, O. (2014). Peredmovna [Introduction]. In M. M. Skoryk, *Zhinky v politytsi Ukrainy na mistsevomu rivni. Analytychnyi zvit* [Ukraine Women in politics at the local level: the ways and the problems involved. Analytical report] (pp. 4–6). Kyiv: ITEM LTD (ukr).
8. Sherwin, S. (1988). Philosophical Methodology and Feminist Methodology: Are They Compatible? In Sheila Mullett, Christine Overall, and Lorraine Code (eds.), *Feminist Perspectives: Philosophical Essays on Method and Morals* (pp. 13–28). Toronto: University of Toronto Press. (Reprinted in Ann Garry & Marilyn Pearsall (eds) (1989). *Women, Knowledge, and Reality: Explorations in Feminist Philosophy*, Unwin and Hyman (pp. 21–35)).
9. Sherman, S. (2005). Metodologiya filosofii i metodologiya feminizma [The methodology of philosophy and methodology of feminism]. In *Zhenshchiny, poznaniiye i realnost': Issledovaniya po feministской filosofii* [Women, knowledge and reality. Studies in feminist philosophy]. Moscow: ROSSPEN (rus).

Скорик М. М. Специфика женского политического участия в условиях современной Украины

Освещены результаты исследования женского политического участия местного уровня, которое проводилось среди представительниц политических партий, депутатов местных советов, лидеров местных общин и общественных организаций. Выделены пять групп результатов, описывающих специфику женской политической деятельности местного уровня. Первая касается гендерно специфических путей рекрутинга женщин в политику и показывает, что есть два основных пути прихода женщин в политику местного уровня: через работу помощницей действующего политика и через влияние ролевой модели социально или политически активной женщины, тогда как “совпадение благоприятных обстоятельств” и делегирование женщине депутатских полномочий ее коллективом являются, наоборот, малотипичными случаями. Вторая группа касается гендерно специфических мотивов участия женщин в местной политике, к которым относятся потребность решить насущную социальную проблему; потребность в самореализации и мотив творца

(альтруистическая версия самореализации) – причем все три мотива можно признать равномерно распространенными. Третья группа результатов описывает явления дискриминации по полу в политической деятельности, идентифицируемые женщинами-политиками; четвертая – гендерно-специфические зоны дискомфорта, в которых женщины испытывают трудности при выполнении ими политической деятельности; пятая – эффективные стратегии повышения представительства женщин в политике.

Ключевые слова: женское политическое участие, гендерно-специфические мотивы политического участия, женское политическое представительство, дискриминация по полу.

Skoryk M. M. Specifics of political participation of women in modern Ukraine

The article highlights the results of a study of political participation of women at the local level, conducted among the representatives of political parties, women deputies of the local councils, community leaders, and community organizations. There were five groups of results that describe the specifics of women's political activity at the local level. The first concerns gender-specific ways of recruiting women into politics. The study shows that there are two basic ways in which women enter the politics at the local level: through the work of assistant of an operating politician and through the influence of the role model of socially or politically active woman. To the contrary “coincidence of favorable circumstances” and delegation of leading political power to a woman by her team is not a typical case. The second group relates to gender-specific motives of women's participation in local politics, which include the need to solve urgent social problem; need for self-realization; and motive of the creator (altruistic version of self-realization). And all of these three motives can be considered as equally common. The third group of results describes the phenomenon of gender discrimination in political activities that identify women politicians. The fourth describes the gender-specific areas of discomfort, in which women have difficulties in carrying out political activities. The fifth describes effective strategies of increase of the number of female political representatives in politics.

Key words: political participation of women, gender-specific motives of political participation, women's political representation, gender discrimination

© Скорик М. М.

М. І. Найдьонов

ПРЕСТИЖНІСТЬ ПРОФЕСІЙ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОКАЗНИК МОДЕЛІ РИНКУ ПРАЦІ

На історико-аналітичному рівні та на основі даних емпіричного дослідження розкривається потенціал громадської думки щодо престижності професій для регулювання ринку праці. Престижність

розглядається як уявлення про шаблі влади в системі професій (Д. Трейман). На основі зіставлення трьох вимірів професій і занять (престижність, дефіцитарність і конкурентність) аналізується рухома картина престижності сучасного спектру професій. Механізм престижності професій як суб'єктивно-об'єктивне відображення стану ринку праці характеризується через порівняння двох моделей: конкурентності (визначальної для ринкової економіки) і дефіцитності (притаманної плановій економіці). Кореляційний аналіз зроблено за результатами дослідження, проведеного 2010 р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення України. Для більшості класів професій місцевого (регіонального) ринку праці оцінювання престижності проводилося з огляду на уявлення, характерні для ринкової моделі престижності. Виявлено, що при збільшенні масштабу ринку праці оцінки престижності професій стають менш адекватними. Виявлено ілюзію громадської думки, яка зумовлює внутрішню міграцію низькокваліфікованих працівників, оскільки суперечності приписуються тільки регіональному ринку праці і вже не відбиваються при збільшенні його масштабу. На основі виявлених суперечностей сформульовано пропозиції щодо розвитку окремих суб'єктів ринку праці в Україні задля подолання його дисбалансів.

Ключові слова: престижність професій та родів занять як шаблі влади, координованість ринку праці, суб'єкти ринку праці, моніторинг.

Проблема. Проведений теоретичний аналіз [1] та підготовлений ґрунт для приєднання до клубу суспільств, які мають власний стандарт [2] престижності професій, дає змогу проаналізувати схоже і відмінне в різноманітних соціальних запитах. За умови орієнтації на міжнародну стандартну шкалу престижності професій Д. Треймана і використання для розроблення українського стандарту престижності єдиних методологічних засад стає можливим аналіз престижності професій як психологічного суб'єктивно-об'єктивного механізму саморегуляції ринку праці і світу професій у цілому. Відстеження змін у функціонуванні механізму престижності професій дає ключ до здійснення глибинного процесу перебудови масової свідомості в умовах суспільно-політичних трансформацій. (Зауважимо, що готовність наукового апарату до фіксації унікальних тенденцій на ринку праці хронологічно збіглася зі світовою фінансово-економічною кризою). Доцільність відстеження динаміки престижності професій обґрунтовується дієвістю престижності як чинника структурування трудових ресурсів, урахування якого в профорієнтаційній роботі може стати ефективним інструментом подолання негативних тенденцій ринку праці в Україні, усунення характерної для його сьогодення суперечності між вимогами до конкурентоспроможності трудових ресурсів і дисбалансами системи професійної підготовки, зокрема кваліфікованих робітників. Моніторинг ставлення населення до

робітничих професій як системи суспільних координат вибору майбутньої професії поколінням, яке вступає в життя, можна використати як основу для науково обґрунтованого прогнозу змін ринку праці і випереджувальної модернізації системи професійного навчання.

Мета статті: проаналізувати тенденції змін у механізмі престижності в умовах усесвітньої економічної кризи, щоб скласти опис рухомої картини престижності сучасного спектру професій та занять.

Для здійснення такого аналізу в ході моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології [3; 4], було використано кілька *способів*: а) порівняння рейтингів престижних професій, визначених за оцінками дорослих і старшокласників (9-бальна шкала *короткого* та *повного* списків) та на основі формування тими ж респондентами *відкритих тематичних переліків*. Призначення короткого (96 професій) переліку – представлення підкласів, повного (440-442) – підгруп авторського класифікатора; б) статистичний аналіз престижності класів професій дітьми і дорослими (за показниками відмінності та пов'язаності рейтингів); в) оцінка ступеня відповідності механізму престижності професій конкурентній і дефіцитній моделям та ідеальній моделі ринку праці на основі інтегративних показників.

Рухома картина престижності сучасного спектру професій та занять в Україні за викладеним вище задумом повинна фіксуватися трьома *вимірами* професій і занять (престижність, дефіцитарність і конкурентність) у трьох *масштабах* уявлень про ринок праці (на регіональному, українському та світовому рівнях). За результатами вже згаданого вище моніторингового дослідження було складено рейтинг найбільш престижних професій у трьох масштабах – регіональному, українському і світовому. Для цього до респондентів звернулися з таким проханням: “Назвіть три, найбільш престижні, на Вашу думку, професії: у вашому регіоні, в Україні, на світовому ринку праці” [4, с. 134, (табл. 38)]. Уведення в систему оцінювання престижності масштабів ринку праці потребувало від респондентів подвійного відображення: і самої престижності професії, і її контексту. Передбачалося, що таким чином будуть отримані дані для виявлення в масовій свідомості і радикалів функціонування моделі пригнічення престижності (для регіонального та українського масштабів), і радикалів лідерства психологізації (для світового масштабу). Аналіз особливостей взаємодії в масовій свідомості цих двох моделей може дати відповідь на запитання, які саме *інтервенції збагачення*

громадської думки щодо престижності професій могли б стати тими кроками, що допомогли б визначити найбільш ефективні способи подолання диспропорцій ринку праці в Україні. Отже, пропонується аналіз механізму престижності професій як суб'єктивно-об'єктивного відображення стану ринку праці трьох масштабів через порівняння двох моделей: конкурентності (характерної для ринкової економіки) і дефіцитності (властивої плановій економіці) [5–7].

Почнімо з аналізу відмінностей рейтингів оцінок найбільш престижних, конкурентних і дефіцитних професій, сформованих за оцінками дорослих і учнів-старшокласників, які репрезентують різні когорти громадян. На наступному етапі – кореляційний аналіз схожості і відмінності тенденцій оцінювання престижності, конкурентності і дефіцитності, які покажуть співвідношення різних моделей престижності, виражених у психологізації (характерній для ринкової економіки) і пригніченні (властивої плановій економіці).

Як уже зазначалося, визначення в ході дослідження рейтингів у результаті формування респондентами відкритих тематичних переліків як певних вимірів: *престижних*; *конкурентних* (не вистачає робочих місць); *дефіцитарних* (бракує кадрів) – професій у контексті масштабу даного виміру мало на меті ще й отримання доступу до рефлексивного шару громадської думки. Саме завдання формування тематичних переліків не містить спонукання до рефлексії масштабів ринку, тому що цей аспект не вносився запитаннями, але, здійснене в певних масштабах (регіон, Україна, світ), воно відкриває перед дослідником доступ до рефлексивного шару через аналіз.

Для з'ясування змісту парадоксальності престижності в розумінні її жителями України було застосовано такий спосіб оцінювання. На відміну від попередньої процедури суб'єктивного шкалювання (виставлення кожній професії заданого переліку оцінки в балах), на цьому етапі було використано фіксацію виборів дорослих на відкриті запитання з наснаженням рефлексивної позиції через задавання масштабу ринку праці. Відтак сформовані в результаті оцінювання переліки професій відповідно до масштабу ринку, в якому реалізуються ці професії (регіонального, національного або світового), дослідники співвіднесли з класифікатором і представили їх за класами, підкласами, групами, підгрупами професій, а також згрупували за предметом праці. Визначені в ході оцінювання уявлення громадян відповідно до престижності, конкурентності і дефіцитарності професій також були співвіднесені з класифікатором і відповідно представлені за класами, підкласами, групами, підгрупами та за предметом праці. Це забезпечило повноту представленості даних й уможливило

подальше проведення міжнародного метааналізу, а також порівняльного аналізу на узагальнювальному рівні.

Запитання “Назвіть три найбільш престижні, на Вашу думку, професії”, “Назвіть три професії, з яких, на Вашу думку, найбільше не вистачає робітників (тобто є багато вакансій)”, “Назвіть три професії, за якими кількість вільних робочих місць є, на Вашу думку, найбільш обмеженою (тобто не вистачає робочих місць)” забезпечували дані для порівняльного аналізу за відповідними вимірами: престижність, дефіцитарність, конкурентність – на основі того, які професії в першу, другу і третю чергу називали громадяни щодо їхнього регіону, України і світу. Для виявлення статистично достовірних зв’язків було проведено попарний кореляційний аналіз виборів громадянами престижності, конкурентності і дефіцитарності професій у різних масштабах ринку праці.

Найбільш стисле порівняння отриманих відповідей можливе на рівні класів (табл. 1). Для встановлення значення зв’язку будь-якого показника, зокрема вибору престижних професій у регіоні, ми застосували показник пов’язаності-представленості престижності. Кожна ознака відображає діапазон статистично значущих зв’язків за кожним класом, відповідно наповненість діапазону кількістю класів із сильними статистично значущими зв’язками у відсотках щодо теоретично можливого є інтегрованим вираженням показника пов’язаності.

Аналіз проводився за вибіркою дорослого населення України на основі результатів дослідження, що припало на перший кризовий рік (2010). Це дало змогу порівняти різні тенденції, у тому числі інерції дефіцитності претендентів, попереднього періоду з урахуванням нових скорочень робочих місць у контексті оцінювання престижу професій. Відповіді на відкриті запитання щодо престижності класів професій у регіоні за напрямками престижних, конкурентних (не вистачає робочих місць) та дефіцитарних (бракує кадрів) при визначенні кореляцій за Кенделлом зіставлялися попарно (співвідношення престижності і дефіцитарності професій – “п/д”; престижності і конкурентності – “п/к”; дефіцитарності і конкурентності – “д/к”) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Пов’язаність оцінок класів професій у регіональному масштабі за коефіцієнтом кореляції Кенделла

Класи професій	Показники кореляції		
	п/д	п/к	д/к
1~законодавці, вищі посадові особи і менеджери (управління)	0,04	0,15**	-0,04

2~професіонали	0,03	0,15**	0,04
3~фахівці	0,07*	0,08**	0,04
4~службовці (клерки)	0,03	0,01	0,07*
5~сфера обслуговування, торгівля	0,07**	0,15**	0,06*
6~сільське господарство	0,18**	0,18**	0,05
7~робітники з інструментом	0,11**	0,21**	0,05
8~робітники промисловості – оператори ~і складальники машин	0,10**	0,16**	-0,02
9~некваліфіковані робітники	-0,01	0,12**	0,03
Пов'язаність уявлень (%)	55,6	88,9	22,2

Примітка: * – кореляція на рівні 5%; ** – кореляція на промільному рівні.

Престижність і *дефіцитарність* у масштабі регіону проживання корелюють для п'яти класів професій (фахівці; сфера обслуговування, торгівля; сільське господарство; робітники з інструментом; робітники промисловості – оператори і складальники машин), причому для класу фахівців – на 5-відсотковому (*), для інших – на промільному (**) рівні. Це означає, що ці класи є одночасно і престижними, і дефіцитарними або непрестижними і недефіцитарними. Щодо чотирьох класів професій (законодавці, вищі посадові особи і менеджери (управлінці); професіонали; службовці (клерки); некваліфіковані робітники) кореляційний зв'язок не виявлено. Загалом дефіцитарність і престижність у регіоні лінійно не залежать одна від одної, проте для багатьох класів професій кореляція значуща, що свідчить про пов'язаність цих понять у масовій свідомості, неефективність розведення престижності і дефіцитності при відображенні та оцінюванні світу професій.

Зіставлення *престижності* і *конкурентності* (нестача робочих місць) дало змогу виявити їх кореляцію для восьми класів (усіх, крім службовців). Це означає, що вони одночасно є і престижними, і конкурентними або непрестижними і неконкурентними. Для класу службовців зв'язок не виявлено. Конкурентність і престижність у регіоні для більшості класів корелюють, що свідчить про функціонування ринкової моделі розуміння престижності професій (крім класу службовців, які у свідомості оцінювачів не збігаються з ринковим образом стосунків). Принаймні ринкова модель виявляється більш функціональною, ніж пригнічувальна, яка базується на поєднанні престижності і дефіцитності.

Попарні кореляції розраховувались і для оцінювання контролю імпліцитного злиття у свідомості громадян двох опозиційних моделей регуляції ринку праці – ринкової і планової. Зіставлення

конкурентності і дефіцитарності корелює для двох класів (фахівці; сфера обслуговування, торгівля). Це означає, що вони одночасно є і конкурентними, і дефіцитарними в уявленнях респондентів. Для решти семи класів статистично значущий зв'язок не виявлено. Оцінки дефіцитарності і конкурентності престижності професій у регіоні проживання респондента лінійно не залежать одна від одної, що загалом свідчить про те, що виконання респондентами дії оцінювання може вважатись адекватним.

Пов'язаність престижності і дефіцитарності класів професій в оцінках дорослих становить 55,6%; престижності і конкурентності – 88,9%; конкурентності і дефіцитарності – 22,2%. Тож маємо підстави зробити такий висновок: **щодо більшості класів професій місцевого ринку праці оцінювання престижності проводиться, виходячи з уявлень, характерних для ринкової моделі престижності.**

Картину уявлень респондентів про сучасні професії в масштабі "Україна" характеризують такі показники пов'язаності: престижності і дефіцитарності – 44,4%; престижності і конкурентності – 55,6%; конкурентності і дефіцитарності – 44,4% (табл. 2). Образ національного ринку праці, як бачимо, більше відхиляється від ідеальної моделі, ніж при оцінюванні більш доступного завдяки досвіду місцевого масштабу ринку. Оцінка престижності професій на ринку національного масштабу при цьому більш суперечлива.

Аналіз кореляційних зв'язків між оцінками престижності, конкурентності і дефіцитарності професій у світовому масштабі демонструє інші статистично значущі зв'язки, хоча, наголосимо, вони теж мають досить слабку кількісну вираженість (табл. 3). Показники пов'язаності уявлень респондентів такі: престижності і дефіцитарності – 33,3%; престижності і конкурентності – 55,6%; конкурентності і дефіцитарності – 44,4%, що намічає тенденцію подолання суперечливостей щодо образу світового ринку праці та наближення до ідеальної його моделі.

Таблиця 2

Пов'язаність оцінок класів професій у національному масштабі за коефіцієнтом кореляції Кенделла

Класи професій	Показники кореляції		
	п/д	п/к	д/к
1~законодавці, вищі посадові особи і менеджери (управлінці)	0,03	0,11 **	-0,02
2~професіонали	0,09 **	0,15 **	0,13 **
3~фахівці	0,05 *	0,19 **	0,07 *

4~службовці (клерки)	-0,01	0,07 *	0,04
5~сфера обслуговування, торгівля	0,06 *	0,07 **	0,02
6~сільське господарство	0,01	0,03	0,09 **
7~робітники з інструментом	0,04	0,11 **	0,07 **
8~робітники промисловості – оператори ~і складальники машин	0,06 *	-0,01	-0,06
9~некваліфіковані робітники	0	-0,01	-0,02
Пов'язаність уявлень (%)	44,4	55,6	44,4

Примітка: * – кореляція на рівні 5%; ** – кореляція на промільному рівні.

Загалом репрезентація системи професій у глобальному масштабі менш суперечлива, ніж у масштабі країни, але водночас більш суперечлива, ніж у регіональному, для таких класів: “професіонали”, “фахівці”, “сільське господарство”, “робітники з інструментом”. Параметр престижності професій має при цьому більше значущих кореляцій із дефіцитарністю, ніж із конкурентністю. Це, утім, не зовсім адекватне відображення суті престижності професій у світі, адже воно опосередковане дещо збідненими і суперечливими уявленнями громадян про конкуренцію в професійному середовищі і на ринку праці в цілому.

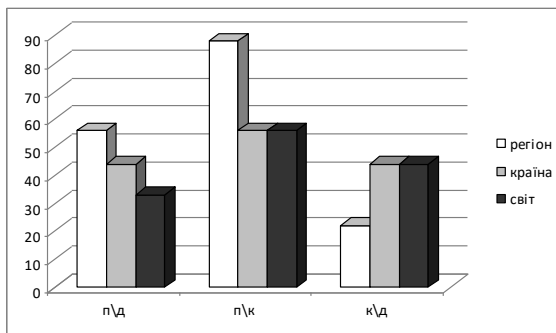
Таблиця 3

Пов'язаність оцінок класів професій у світовому масштабі за коефіцієнтом кореляції Кенделла

Класи професій	Показники кореляції		
	п/д	п/к	д/к
1~законодавці, вищі посадові особи і менеджери (управлінці)	0,06*	0,25**	0,05
2~професіонали	0,15**	0,20**	0,21**
3~фахівці	0,10**	0,15**	0,12**
4~службовці (клерки)	0,00	0,05	0,00
5~сфера обслуговування, торгівля	0,04	0,04	0,04
6~сільське господарство	0,06*	0,06*	0,11**
7~робітники з інструментом	0,03	0,16**	0,09**
8~робітники промисловості – оператори ~і складальники машин	0,03	0,04	0,04
9~некваліфіковані робітники	0,02	-0,01	0,02
Пов'язаність уявлень (%)	33,3	55,6	44,4

Примітка: * – кореляція на рівні 5%; ** – кореляція на промільному рівні.

Результати порівняння взаємопов'язаності трьох критеріїв оцінювання професій дають змогу визначити, яка з моделей розуміння престижності професій стає провідною, коли люди змінюють масштаб розгляду світу професій (рис. 1). Найбільші відмінності спостерігаються при оцінюванні регіонального масштабу, більш доступного завдяки безпосередньому досвіду респондента. Для більшості класів професій на рівні регіону престижність оцінюється значуще подібно до оцінювання конкурентності, що характерно для ринкового механізму саморегуляції ринку праці. Регіональний масштаб оцінюється і найбільш адекватно (показник кореляції конкурентності і дефіцитності, який є своєрідним індикатором неадекватності оцінок, тут найменший). При збільшенні масштабу ринку оцінювання престижності професій стає менш адекватним, тобто подібним чином оцінюються і дефіцитні, і конкурентні професії, що відображає наявність певної логічної суперечності. Найбільш суперечливо оцінюється ринок масштабу країни, де спостерігається найбільше класів, які мають кореляції оцінки престижності з дефіцитністю, характерні для моделі планової економіки. У цьому ми вбачаємо рудимент патерналістської налаштованості населення. На регіональному, більш доступному, ринку престижність професій оцінюється за ринковою моделлю, а на рівні країни спостерігається імпліцитне очікування дії механізмів планової економіки.

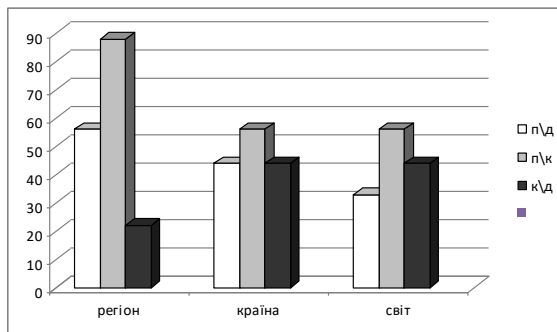

Рис. 1. Порівняння пов'язаності престижності, конкурентності і дефіцитності оцінки професій у трьох масштабах ринку праці

Щоб краще зрозуміти виявлені особливості пов'язаності престижності з дефіцитарністю і конкурентністю, скористаймося моделлю ідеального ринку. У збалансованій, відкритій ринковій економіці довготривалої нестачі робочої сили теоретично бути не може (за винятком форс-мажорних обставин). У разі наявності потреби роботодавці, щоб отримати людський ресурс, змінюють умови праці. Конкуренція забезпечує заповнення всіх вакансій на національному ринку праці або ж залучаються ресурси інтернаціонального ринку. Тоді зв'язки престижності і конкурентності (п/к) в саморегульовальному механізмі престижності професій виражають наближеність до ідеалу ринкової економіки, а зв'язки престижності і дефіцитарності (п/д) та дефіцитарності і конкурентності (д/к) мали б бути мінімальними, а то їх і зовсім не мало б бути.

Оскільки, як уже зазначалося вище, наявність залишків неринкового укладу призводить до того, що престижні професії певних класів є наразі і дефіцитарними, то наявність зв'язків "п/д" буде свідчити про відхилення від ідеального образу або про загострення суперечностей на рівні непрямого відображення реальності респондентом. Тоді зв'язки "д/к" виражатимуть опанованість ним же цієї суперечності і слугуватимуть індикаторами адекватності виконання рефлексивного завдання розведення позицій суперечливих оцінок. Застосувавши зазначені інтерпретації до виявлених кореляційних зв'язків, можемо відтак побудувати типологію оцінювання певного класу професій респондентами. Згідно з матричним способом побудови типології (рис. 2) теоретично можливою є кількість варіантів профілей 2^3 , оскільки маємо три змінні (п/к, п/д, д/к), що мають по два варіанти значень ("+" означає

позитивну кореляцію, “0” – зв’язку немає; від’ємних кореляцій не було виявлено взагалі).

1)	0 0 0	5)	+ 0 0
2)	+++	6)	+ + 0
3)	0 0 +	7)	0 ++
4)	0 + 0	8)	+ 0 +

Рис. 2. Теоретично можливі варіанти профілів

Виходячи з теоретично можливих варіантів профілів при оцінюванні професій у масштабі регіону (див. табл. 1), виокремлено чотири таких типи:

1. Тип +00 (**п/к+**; п/д0; д/к0) для класів 1, 2, 9 інтерпретується як функціонування механізму престижності, максимально близького до **моделі ідеального ринку**.

2. Тип ++0 (п/к+ ; п/д+; д/к0) для класів 3, 6, 7, 8 – дія **ринкового механізму, що має певні суперечності**. Престижність набуває ознак доступності.

3. Тип +++ (п/к+; п/д+; д/к+) для класу 5 – **ринковий механізм з великими суперечностями**; при цьому суперечності можуть компенсуватися великим потенціалом ринковості.

4. Тип 00+ (п/к0; п/д0; д/к+) для класу 4 – **неринковий алогічний механізм ототожнення конкуренції з доступністю**.

Перші чотири профілі в національному масштабі (Україна) (див. табл. 2) повторюються з наповненням іншими класами (1-й профіль характерний для оцінки класів 1 і 4; 2-й профіль – класу 5; 3-й профіль – класів 2 і 3; 4-й профіль – класу 6). У цьому масштабі актуалізуються ще три теоретично можливі профілі, які не було виявлено на нижчому (місцевому) рівні:

1. Тип +0+ (п/к+; п/д0; д/к+) – притаманний ринковій моделі, оскільки передбачає утримання та обробку суперечностей ринку праці, які відрефлексовані недостатньо чітко (виявлений щодо класу 7).

2. Тип 0+0 (п/к0; п/д+; д/к0) – притаманний неринковій моделі (виявлений щодо класу 8).

3. Тип 000 (код: п/д0; п/к0; д/к0) – фрагментарний, притаманний неринковій моделі, несуперечливий і відповідно не опановується (виявлений щодо класу 9).

У світовому масштабі (див. табл. 3) нові профілі не актуалізуються, тому теоретично можливий 8-й тип профілю 0++ (п/к0; п/д+; д/к+) емпірично виявити не вдалося. Уже актуалізовані профілі

на цьому рівні наповнюються так: 2-й профіль – класом 1; 3-й – класами 2, 3, 6; 5-й – класом 7; 7-й – класами 4, 5, 8, 9.

Наведений опис профілів дає змогу виділити основні і додаткові тренди пов'язаності уявлень про престижність, дефіцитарність, конкурентність при зміні рівня масштабу оцінювання професій та занять, тобто за умови зростання рівня абстрактності. Основні тренди охоплюють всю систему і пов'язані з трьома координатами рівня абстрактності. Додаткові тренди зачіпають два із трьох рівнів.

При зростанні масштабу ринку праці спостерігаються такі основні закономірності функціонування психологічного механізму престижності:

1. Послаблюється зв'язок між престижністю і конкурентністю (кількість класів, які містять п/к+, зменшується з 8 до 4), що зумовлено психологічною ілюзією, відчуттям можливості втечі від конкуренції на місцевому ринку праці шляхом міграції на ширший ринок.

2. Збільшується кількість класів, що суперечливо оцінюються за 7-м (невідображення суперечностей) і 3-м типами профілю (опанованих ринкових суперечностей), що видається цілком адекватною тенденцією.

3. Жоден клас не зберігає свій профіль у разі дворазової зміни масштабу оцінювання, тобто механізм престижності оцінки класів професій функціонує по-різному при функціонуванні оцінювачів у рефлексивній позиції.

Визначено й деякі *додаткові тренди* (стосуються локальних елементів системи):

1. Класи 2, 3, 9 змінюють свій профіль у разі зміни масштабу оцінювання “регіон – Україна”, але зберігають при наступному переході (від України до світу), тобто щодо оцінки професіоналів і фахівців на регіональному ринку механізм престижності діє інакше, ніж на рівні країни і світу в цілому, – більш суперечливо (клас 2 змінює профіль з 1-го на 3-й тип, а клас 3 – з 2-го на 3-й). Оцінка престижності найпростіших робітничих професій класу 9 теж має різний механізм престижності для регіонального і державного масштабів: якщо на рівні регіону більше функціонують уявлення, похідні від ринкової моделі, то при переході на державній рівень суперечності перестають відбиватися свідомістю оцінювачів (клас 9 змінює профіль з 1-го на 7-й тип). Тобто функціонує ілюзія ще одного типу, яка зумовлює внутрішню міграцію низькокваліфікованих робітників, адже суперечності приписуються тільки регіональному ринку праці і вже не відбиваються при збільшенні масштабу.

2. Натомість клас 1 “законодавці, вищі посадові особи і менеджери (управлінці)” змінює свій профіль у разі зміни масштабу

оцінювання – від національного до світового, не демонструючи відмінностей між регіональним і державним масштабами оцінки.

Висновки. Отже, використання моделі ідеального ринку праці для побудови типології профілів оцінювання всіх класів професій на основі пов'язаності вимірів престижності, конкурентності і дефіцитарності дало змогу виявити тенденції зміни функціонування механізму престижності професій при наснаженні рефлексивною позицією дії оцінювання престижності окремих професій. Зрозуміло, що введення масштабів оцінювання ринку праці є не єдиним способом збагачення рефлексією механізму престижності професій, проте він дає змогу позначити тенденції змін, що відрізняються для професій різних класів.

Як підсумок застосованого способу збирання та порівняння даних (через зміну рівня абстрактності та балансу потреб виробництва і працівника) постає система професій і занять, котру опитувані репрезентують як близькість або віддаленість від ідеальної моделі. На сьогодні емпірично зафіксована розробленим методичним апаратом громадська думка є адекватним індикатором психологічного еквівалента економічного розвитку в перехідний період трансформації суспільства. Крім того, виявлена динаміка функціонування механізму престижності показує, що шкала престижу професій у нестабільних економічних умовах є загалом нестабільною. Який внесок у цю нестабільність роблять соціально-демографічні відмінності, буде розглянуто в наших подальших дослідженнях.

Л і т е р а т у р а

1. *Treiman D. J.* Occupational Prestige in Comparative Perspective / D. J. Treiman. – New York : Academic Press, 1977.
2. *Найдьонов М. І.* Молодіжний стандарт міжнародної шкали престижності професій. Липень '2012 : інформ. бюл. / М. І. Найдьонов ; упоряд. Ю. В. Товстоко́ра ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2012. – 128 с.
3. *Найдьонов М. І.* Динаміка оцінок престижності професій, що користуються попитом на ринку праці. Чинники, умови та особливості вибору професії. Жовтень '2011 : інформ. бюл. / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська ; упоряд. О. М. Лисенко, Ю. В. Товстоко́ра ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2012. – 128 с.
4. *Найдьонов М. І.* Психологія престижності професій [Електронний ресурс] / М. І. Найдьонов // Психологія престижності професій: Додатки. – Режим доступу : http://iris-psy.org.ua/publ/pop_appendix.pdf
5. *Найдьонов М. І.* Динаміка оцінок престижності професій, що користуються попитом на ринку праці. Чинники, умови та особливості вибору професії. Листопад '2010 : інформ. бюл. / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська ;

- упоряд. О. М. Лисенко ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2010. – 126 с.
6. Соціально-психологічні чинники престижності професій: підготовка молоді до активного самоздійснення на сучасному ринку праці : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / М. І. Найдьонов [та ін.] ; за заг. ред. М. І. Найдьонова, Л. В. Григоровської ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 241 с.
 7. Український стандарт міжнародної шкали престижності професій. Липень '2009 : інформ. бюл. / за ред. М. І. Найдьонова, Л. В. Григоровської ; упоряд. О. І. Хоріна. – К., 2009. – 50 с.

Reference

1. Treiman, D. J. (1977). *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. Academic Press, New York.
2. Naidonov, M. I. (2012). *Molodizhnyi standart mizhnarodnoi shkaly prestyzhnosti profesii: informatsiynyi biuleten. Lypen '2012* [Youth international standard of occupational prestige scale: newsletter. July '2012]. Kyiv: Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine (ukr).
3. Naidonov, M. I. and Grygorovska, L. V. (2012). *Dynamika otsinok prestyzhnosti profesii, shcho korystuiutsia popytom na rynku pratsi. Chynnyky, umovy ta osoblyvosti vyboru profesii: informatsiynyi biuleten. Zhovten '2011* [Prestige ratings dynamics of occupations that are in demand in the labor market. Factors, conditions and peculiarities of occupational choice: newsletter. October '2011]. Kyiv: Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine (ukr).
4. Naidonov, M. I. (2013). *Psykhoholiia prestyzhnosti profesii. Dodatky* [Psychology of occupational prestige. Applications], http://iris-psy.org.ua/publ/pop_appendix.pdf (ukr).
5. Naidonov, M. I. and Grygorovska, L. V. (2010). *Dynamika otsinok prestyzhnosti profesii, shcho korystuyutsia popytom na rynku pratsi. Chynnyky, umovy ta osoblyvosti vyboru profesii: informatsiynyi biuleten. Lystopad '2010* [Prestige ratings dynamics of occupations that are in demand in the labor market. Factors, conditions and peculiarities of occupational choice: newsletter. November '2010]. Kyiv: Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine (ukr).
6. Naidonov, M. I., Grygorovska, L. V., Naidonova, L. A., Cherepovska, N. I., Khorina, O. I. and Tovstokora, Yu. V. (2013). *Sotsialno-psykholohichni chynnyky prestyzhnosti profesii: pidhotovka molodi do aktyvnoho samozdiisnennia na suchasnomu rynku pratsi: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshcheykh navchalnykh zakladiv* [Social psychological factors of occupational prestige: preparation of youth for active self-realization in today's job market: a manual for students of higher education institutions]. In Naidonov, M. I., Grygorovska, L. V. (ed.). Kirovohrad: Imeks-LTD (ukr).
7. Naidonov, M. I. and Grygorovska, L. V. (Ed.). (2009). *Ukrainskyi standart mizhnarodnoi shkaly prestyzhnosti profesii: Informatsiynyi biuleten. Lypen '2009* [Ukrainian standard international prestige scale prosions: Newsletter. July '2009]. Kyiv: Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine (ukr).

Найдёнов М. И. Престижность профессий как психологический показатель модели рынка труда

На историко-аналитическом уровне и на основе данных эмпирического исследования раскрывается потенциал общественного мнения о престижности профессий для регулирования рынка труда. Престижность рассматривается как представление о ступенях власти в системе профессий (Д. Трейман). На основе сопоставления трех измерений профессий и занятий (престижность, дефицитарность и конкурентность) анализируется подвижная картина престижности современного спектра профессий. Механизм престижности профессий как субъективно-объективное отражение состояния рынка труда описывается посредством сравнения двух моделей: конкурентности (характерной для рыночной экономики) и дефицитности (свойственной плановой экономике). Корреляционный анализ выполнен по результатам исследования, проведенного в 2010 г. на выборке, репрезентирующей взрослое население Украины. Для большинства классов профессий местного (регионального) рынка труда оценка престижности проводилась, исходя из представлений, характерных для рыночной модели престижности. Установлено, что при увеличении масштаба рынка труда оценки престижности профессий становятся менее адекватными. Выявлена иллюзия общественного мнения, обуславливающая внутреннюю миграцию низкоквалифицированных работников, поскольку противоречия приписываются только региональному рынку труда и уже не отражаются при увеличении его масштаба. На основе выявленных противоречий сформулированы предложения по развитию отдельных субъектов рынка труда в Украине с целью преодоления его дисбалансов.

Ключевые слова: престижность профессий и родов занятий как ступени власти, координированность рынка труда, субъекты рынка труда, мониторинг.

Naydonov M. I. Occupational prestige as a psychological indicator of labor market model

On historical and analytical level and on the basis of empirical studies potential of public opinion about the prestige of professions for regulation the labor market was revealed. Prestige considered as a representation of the ladder of power in the system of professions (D. Treiman). Based on the comparison of the three dimensions of professions and occupations (prestige, scarcity and competitiveness) the movable picture of prestige of modern range of professions is analyzed. Mechanism of occupational prestige as subjectively-objective reflection of the labor market state is revealed across the comparing of two models: competitive (typical for market economy) and scarcity (typical for planned economy). Correlation analysis was done by the results of the survey conducted in 2010 on a sample representing the adult population of Ukraine. For the most of classes of occupations of local (regional) labor market assessment of prestige is carried, based on the representations typical for a market model of prestige. When you zoom of the labor market the assessment of occupational prestige become less adequate. The illusion of public opinion, which causes internal migration of low-skilled workers, was found. This is because the contradictions are attributed only to regional labor market and are not reflected when

its size is increased. The proposals for the development of some subjects of the labor market in Ukraine based on the identified contradictions were formulated in order to reduce its imbalances.

Key words: occupational prestige as a ladder of power, labor market coordination, labor market actors, monitoring.

© Найдюнов М. І.

О. І. Хоріна

ОСОБЛИВОСТІ СИТУАЦІЙНИХ ТА СЕРЕДОВИЩНИХ ЧИННИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Презентуються результати емпіричного дослідження, в ході якого підприємці оцінювали умови ведення бізнесу в Україні та чинники позитивного і негативного впливу на нього. Виявилось, що власники великих і середніх підприємств відчули певне поліпшення умов ведення бізнесу порівняно з попередніми двома роками. Підприємці, які мають обсяг продажу товарів понад 150 тисяч гривень, оцінили умови ведення бізнесу в цілому як задовільні. На думку підприємців з досвідом роботи 5-8 років, умови ведення бізнесу в країні незадовільні. З огляду на отримані результати оцінка підприємцями умов ведення бізнесу визначається насамперед трьома чинниками: їхнім економічним статусом, обсягом річного продажу товарів та досвідом роботи. Особливості оцінювання чинників позитивного і негативного впливу на бізнес було виявлено в процесі зіставлення прямих оцінок підприємців та за результатами вторинної обробки даних. На першому етапі проводився аналіз середніх значень прямих оцінок 20 чинників, далі – факторний аналіз. Серед виділених 8 факторів позитивного і 9 негативного впливу на бізнес виявлено 5 факторів, схожих за змістом: формалізовані стосунки “держава – підприємці”, неформальні стосунки “держава – підприємці”, законодавство, захист власності, доступність ресурсів. Залежно від ситуації зазначені 5 факторів набувають позитивної або негативної спрямованості. У результаті зіставлення даних виявлено амбівалентну позицію підприємців щодо прямих і латентних оцінок. Наприклад, прямі оцінки позитивного впливу на бізнес відображали вплив самого підприємця та його працівників. Факторний аналіз показав, що сам підприємець здебільшого негативно впливає на розвиток свого бізнесу, а працівники при цьому найчастіше виконують роль обслуговуючого персоналу щодо засобів виробництва.

Ключові слова: підприємці, умови ведення бізнесу, соціальна ситуація, ситуаційні чинники, середовищні чинники.

Проблема. Соціально-економічну ситуацію в Україні наразі можна охарактеризувати як досить напружену. Відбувається, зокрема, зменшення частки працездатного населення, яке бере активну участь у створенні національного валового продукту і фактично забезпечує непрацездатне населення країни, у результаті зростає соціальне і податкове навантаження на кожного працівника. Демографічна ситуація станом на вересень 2013 р. теж далеко не втішна, адже кількість померлих істотно перевищує кількість народжених (на 100 померлих – 76 народжених), що вказує на перспективу подальшого зростання соціального та податкового навантаження на дорослу працездатну частину громадян України [1].

Міністерство соціальної політики докладає чималих зусиль для ефективного регулювання ринку праці, працевлаштування безробітних, реалізуючи різноманітні форми навчання підприємницької діяльності, сприяючи пільговому фінансуванню тих, хто самовизначився як підприємець. А проте приблизно 1,5 млн осіб в Україні є безробітними. Технологізація виробничих процесів спонукає людей до постійного вдосконалення або перекваліфікації в умовах скорочення виробничих потужностей, падіння рівня заробітної платні. З огляду на вищезазначені зовнішні обставини громадяни втрачають можливість повноцінно реалізувати себе в ролі найманих працівників, отже, певна їх частина обирає підприємницьку діяльність. На 15 березня 2013 р. кожен 18-й українець офіційно займався підприємницькою діяльністю [2]. Водночас відбувається зростання кількості підприємств. Так, в Україні станом на 1 березня 2013 р. зареєстровано 1 млн 346 тис. 186 суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України (ЄДРПОУ). Відповідні дані оприлюднила Державна служба статистики України. Впродовж лютого 2014 р. на облік ЄДРПОУ було взято 4 694 тис. суб'єктів, знято з обліку – 2 475 тис. Таким чином, приріст за місяць становив 2 219 тис. суб'єктів. Найбільшу кількість підприємств зареєстровано в Києві (270 683 тис.) і Дніпропетровській області (105 082 тис.), найменше – у Севастополі (15 727 тис.) і Чернівецькій області (17 699 тис.).

За організаційно-правовими формами господарювання найбільшу частку серед суб'єктів ЄДРПОУ становлять товариства з обмеженою відповідальністю (492 679 тис.), приватні підприємства (279 983 тис.), а також організації або установи (114 680 тис.). Така тенденція свідчить про закономірні зміни в структурі суспільства, зростання кількості підприємств, які беруть на себе відповідальність за підвищення якості власного життя, життя найманих працівників і споживачів.

Чекати, коли підприємці звернуться по наукову компетенцію щодо ефективного ведення справ, не доводиться, тому було б доцільно “зіграти на випередження”, зайняти підприємницьку позицію в площині “соціальна психологія – підприємцям”. Аналіз ситуаційних та середовищних чинників соціальної ситуації підприємницької діяльності на основі оцінювання підприємцями умов діяльності в Україні постав як цілком актуальне завдання.

Мета статті: визначити особливості ситуаційних і середовищних чинників соціальної ситуації підприємницької діяльності. *Завдання:* 1) проаналізувати ситуаційні та середовищні чинники під кутом зору здійснення підприємцями їхньої діяльності; 2) визначити особливості ситуаційних і середовищних чинників; 3) виділити ресурси та ризики професійної діяльності розвитку підприємців.

Згідно із Законом України “Про підприємництво” (від 7 лютого 1991 р.) підприємництво визначено як безпосередню самостійну, систематичну, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб’єкти підприємницької діяльності, в порядку, встановленому законодавством [3]. Підприємці – це особи, які здійснюють підприємницьку діяльність, виступають суб’єктами цієї діяльності.

Основні функції підприємницької діяльності: *інноваційна (творча)* – полягає у сприянні генеруванню та реалізації нових комерційних ідей, у здійсненні техніко-економічних, наукових розробок, проєктів, пов’язаних з господарським ризиком; *ресурсна* – передбачає мобілізацію на добровільних засадах матеріальних, фінансових, трудових, інформаційних, інтелектуальних та інших ресурсів; *організаційна* – полягає в безпосередній організації виробництва, збуту, реклами тощо; зводиться до поєднання ресурсів в оптимальних пропорціях, здійснення контролю за їх використанням; *стимулювальна (мотиваційна)* – зводиться до формування стимулювального (мотиваційного) механізму ефективного використання ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління та організації виробництва, а також до максимального задоволення потреб споживача.

Особистісний потенціал підприємницької діяльності детермінується об’єктивними умовами в суспільстві та суб’єктивними чинниками, особистісними якостями підприємця, що сприяють ефективному виконанню такої діяльності [4].

Серед основних умов, необхідних для створення цивілізованого підприємництва, слід назвати такі: наявність ринку покупців; наяв-

ність конкуренції; *свобода діяльності в зовнішньому та внутрішньому середовищі*; свобода розміщення капіталу; свобода розміщення робочої сили. Основними умовами здійснення підприємницької діяльності є: державна реєстрація підприємництва, право найму працівників і соціальні гарантії при використанні їхньої праці.

Методологічну і теоретичну основу нашого дослідження склали: основні принципи системного підходу (Б. Г. Ананьєв, В. А. Ганзен, В. П. Кузьмін, Б. Ф. Ломов); засади діяльнісного опосередкування (О. М. Леонт'єв, В. Д. Шадріков); положення акмеологічної концепції оптимізації професійної діяльності (О. О. Бодальов, О. Ф. Бондаренко, А. О. Деркач, Л. М. Карамушка, Є. О. Климов, Н. В. Кузьміна, А. К. Маркова, В. В. Москаленко, Н. С. Пряжников); основні положення теорії групової рефлексії, зокрема міжперсональної сфери рефлексії щодо взаємодії, взаєморозуміння, взаємоузгодження (М. І. Найд'юнов, Л. А. Найд'юнова, Л. В. Григоровська та ін.) [5]; уявлення про системну побудову особистісних особливостей суб'єктів підприємницької та організаційної діяльності (А. Л. Журавльов, В. Ф. Рубахін, В. Г. Шорін); науковий доробок у галузі соціально-психологічних, психологічних та індивідуально-типологічних особливостей підприємців (К. А. Абульханова, Р. Андерсон, М. Вебер, М. К. де Вріз, Д. Вудкок, О. С. Дейнека, С. Т. Джанер'ян, В. М. Дружинін, І. Є. Задорожнюк, Т. І. Заславська, Д. Кейнс, Дж. Макклелланд, М. І. Мелія, І. Е. Мусаелян, М. Пітере, В. П. Позняков, С. К. Рощин, В. М. Русалов, Р. Хизрич, Й. Шумпетер).

На думку В. В. Москаленко, актуальними питаннями нашої економічної психології, яка досліджує підприємництво в умовах переходу суспільства до ринкової економіки, є: особливості вітчизняного підприємництва у порівнянні із західним; *соціально-психологічні чинники, що сприяють розвитку підприємництва*; етичні і психологічні проблеми ринкового господарювання; особистість підприємця та фактори формування підприємницьких особистісних властивостей [6].

Ю. М. Швалб розрізняє вісім основних сфер життєдіяльності людини, які можна інтерпретувати як основні типи середовищ існування. Кожна сфера виділяється за провідною системною ознакою *штучне/природне* і за додатковою ознакою *предметність/відношення*. Конструкт предметних систем створюють: *культурне середовище* (як система культурних сценаріїв і картин світу, які утворюють сферу свідомості соціуму; *природно-ландшафтне середовище* (система природних умов, що безпосередньо впливають на організацію життєдіяльності, спосіб життя і мислення людей); *освітнє середовище*

(як система навчання і виховання, що забезпечує відтворення і “вироблення людського матеріалу”); *побутове середовище* (як система безпосереднього життєзабезпечення). Конструкт систем відносин утворюють: *соціальне середовище* (як суспільство, тобто система соціальних інститутів і відношень людини до соціальних процесів); *міжособове середовище* (як система стійких безпосередньо емоційних зв’язків особи); *професійне середовище* (як система долучення людей до різних професійних спільнот, забезпечує професіогенез осіб); *інформаційне середовище* (як система соціально значущих і відчужуваних від особи форм спілкування) [7, с. 13–17]. Ю. М. Швалб та колектив авторів пропонують шляхом насичення вищезазначених типів середовищ (сфер життєдіяльності) відношенням до його змісту через параметри привабливості (бажаності), досяжності (реалістичності) і задоволеності розкривати суб’єктивну картину якості життя особи.

Якщо оцінювання умов ведення бізнесу підприємцями розглядати як їхню задоволеність умовами ведення професійної діяльності, то така оцінка характеризуватиме сприймання ними умов професійної діяльності як балансу між бажаним і досяжним. У зоні досяжності будуть умови, на які підприємці можуть впливати, а в зоні недосяжності, відповідно, – умови, вплив на які є обмеженим або не вистачає ресурсу для їх перетворення. Сфери їхнього впливу можуть бути оцінені як досяжні, а сфери, в яких цей вплив обмежений і здійснюється кимось іншим, – як недосяжні. Відповідно соціальна ситуація професійної діяльності підприємців буде сприйматися підприємцями як задовільна або навпаки. Міра і зміст задоволеності/незадоволеності буде відображатися значенням показників, які оцінювалися.

Для характеристики ситуаційних і середовищних чинників соціальної ситуації підприємницької діяльності було здійснено частотний аналіз прямих оцінок умов ведення бізнесу і 20 чинників позитивного та/або негативного впливу на бізнес. Аналіз здійснювався також за показником середнього значення оцінок та факторного аналізу чинників.

Оскільки в соціальній ситуації підприємці взаємодіють з чотирма категоріями населення (споживачами, найманими працівниками, представниками державних структур, колегами), важливо дослідити, які саме відносини вони визначають позитивно та/або негативно під кутом зору їхнього на підприємницьку діяльність. Залежно від значущості цих відносин можна було б спрогнозувати зони найбільшого та найменшого впливу підприємців з метою покращення

свої соціальної ситуації, визначення свого місця в системі суспільних відносин.

Наприкінці 2013 р. було проведено емпіричне дослідження з участю 419 осіб, власників великих, середніх і малих підприємств, та фізичних осіб підприємців. Дослідження проводилося під керівництвом завідувача лабораторії соціально-психологічних досліджень ІСПП НАПН України канд. психол. наук П. Д. Фролова. Масив даних було передано авторові статті для вторинної обробки результатів та їх зіставлення й аналізу. Підприємці були мешканцями різних областей України, мали різний стаж підприємницької діяльності (від кількох років до кількох десятків років) та різні обсяги продажу товарів/послуг (від 50 тис. грн на рік до 3 млн грн). Опитування не було репрезентативним. Вторинна обробка даних, зіставлення даних первинної та вторинної обробки виконувалися в 2013 р.

Аналіз ситуаційних та середовищних чинників підприємницької діяльності здійснювався на основі оцінювання респондентами: 1) умов ведення бізнесу за 5-бальною шкалою (1 – умови покращилися; 2 – умови залишилися задовільними; 3 – умови залишилися незадовільними; 4 – умови погіршилися; 5 – важко відповісти); 2) 20 чинників позитивного і негативного впливу на бізнес (питання із сумісними альтернативами вибору).

Як видно з рисунка, умови підприємницької діяльності протягом останніх двох років покращилися для 8,4% респондентів (1-ша група), залишилися задовільними – для 23,6% (2-га група), залишилися незадовільними – для 21,5% (3-тя група), погіршилися – для 35,6% (4-та група), невизначеними умови залишилися для 9,1% опитаних (5-та група). Значущих відмінностей за статевими ознаками респондентів виявлено не було.

Натомість зафіксовано значущі статистичні відмінності щодо оцінювання умов ведення бізнесу між групами опитаних:

- у 1-й групі респондентів, які вважають, що умови ведення бізнесу покращилися, такі відмінності спостерігаються між власниками великих/середніх підприємств та фізичними особами-підприємцями;

- у 4-й групі респондентів, на думку яких умови роботи погіршилися порівняно з 2-ма попередніми роками, значуще відмінними виявилися оцінки підприємців з 5-8-річним досвідом роботи порівняно з оцінками тих, хто розпочав діяльність пізніше. Серед респондентів, які не визначилися щодо сприятливості/несприятливості умов ведення бізнесу, значуще вирізнялися своїми оцінками саме підприємці з меншим досвідом роботи (розпочали діяльність після 2007 р.);

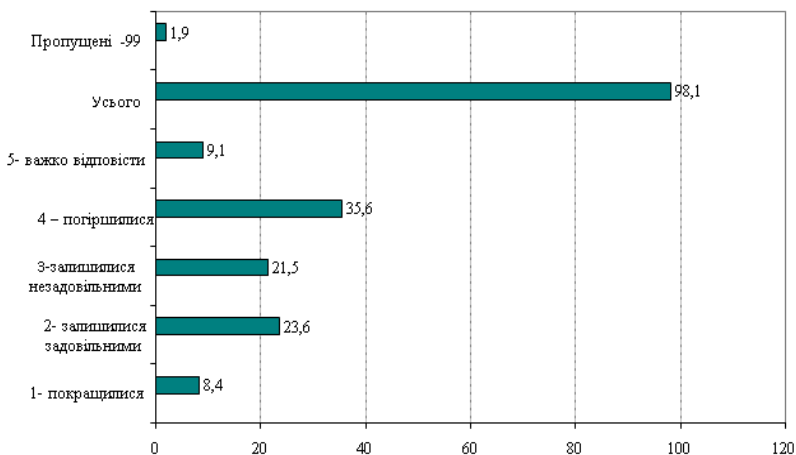

Рис. Зміна умов ведення бізнесу протягом останніх двох років за оцінками респондентів (%)

- у 2-й групі, представники якої вважають, що умови залишилися задовільними, значуще відмінними виявилися оцінки підприємців з річними обсягами продажу понад 150 тис. грн, натомість у 4-й групі – оцінки підприємців з річними обсягами від мінімального до 150 тис. грн.

Можна говорити, що абстрактна оцінка умов ведення підприємницької діяльності відображає так чи інакше “статус” підприємця, підґрунтям якого є: величина підприємства, термін (читай – досвід) роботи на ринку та річний обсяг реалізації товарів/послуг. Чим міцніший статус підприємця, тим упевненіше він почувається в соціальній ситуації ведення підприємницької діяльності, тим більшою мірою він задоволений ситуацією і здатний її приймати та перетворювати.

Аналіз середніх значень оцінки умов ведення бізнесу, конкретизованих у змісті, показав, що респонденти вважають умови ведення бізнесу такими, що залишилися задовільними (у діапазоні 2 – 2,99 балів за шкалою) та відповідно незадовільними (3 – 3,99 балів). Середні значення оцінок (у балах) у разі визнання респондентами теперішніх умов порівняно з періодом 2 роки тому назад задовільними були щодо певних аспектів підприємницької діяльності такими:

ставлення населення до малого бізнесу (відносини з громадянами) – 2,48;

процедура реєстрації підприємств (відносини із соціальними інституціями) – 2,72;

відносини з контролюючими органами (податкова інспекція, пожежники, санепідемстанція тощо) (відносини із соціальними інституціями) – 2,91;

відносини представників малого і великого бізнесу (відносини з колегами) – 2,92;

відносини малого бізнесу та місцевої влади (відносини із соціальними інституціями) – 2,93.

У разі визначення умов ведення бізнесу як незадовільних середні значення оцінок щодо низки аспектів перевищували 3 бали:

ставлення центральних органів влади до малого бізнесу (відносини із соціальними інституціями) – 3,03;

ліцензування та отримання дозволів (відносини із соціальними інституціями) – 3,06;

законодавство України, яке регулює питання функціонування та розвитку бізнесу (відносини із соціальними інституціями) – 3,11;

доступ до матеріальних ресурсів (земля, приміщення і т. ін.) (відносини із соціальними інституціями) – 3,18;

розвиток ринкової інфраструктури (відносини із соціальними інституціями) – 3,24;

боротьба з економічною злочинністю і корупцією (відносини із соціальними інституціями) – 3,29;

доступ до фінансово-кредитних ресурсів (відносини із соціальними інституціями) – 3,30;

державна підтримка малого бізнесу (відносини із соціальними інституціями) – 3,33;

нефінансова підтримка з боку недержавних організацій, фондів сприяння бізнесу (відносини із соціальними інституціями) – 3,45;

макроекономічна ситуація в Україні – 3,66.

Отже, соціальну ситуацію під кутом зору умов для розвитку підприємництва підприємці оцінювали порівняно з тією, яка була два роки тому, у діапазоні “задовільна – незадовільна”. Задовільні оцінки ситуації стосувалися відносин із громадянами, колегами і соціальними інституціями реєстрації та контролю ведення бізнесу, незадовільні – відносин із соціальними інституціями законодавчого рівня, тобто тими, де вплив підприємців обмежений.

Ситуаційним чинником соціальної ситуації підприємницької діяльності виступає *статус підприємця*, який істотно впливає на оцінювання ним умов ведення бізнесу. Чим міцніший статус, тим упевненіше почувається підприємець. Утім, цілком очевидним є те, що більшість опитаних у цілому не задоволені умовами ведення бізнесу. Серед умов, які дістали незадовільні оцінки, передусім ті, що пов’язані з відносинами із соціальними інституціями законодавчого рівня, де

вплив підприємців обмежений. Натомість умови ведення бізнесу, пов'язані з громадянами, колегами та соціальними інституціями місцевого рівня, оцінені як задовільні і є зонами більшого впливу підприємців.

Аналіз емпіричних даних з метою виявлення та аналізу середовищних чинників проходив у три етапи: на 1-му етапі проаналізовано прямі оцінки підприємців щодо чинників позитивного і негативного впливу; на 2-му – визначено чинники позитивного і негативного впливу на бізнес, зіставлено результати першого та другого етапів; на 3-му – означено ресурси та ризики особистісного розвитку підприємців на основі потреб підприємницької діяльності.

Проаналізовано середні значення оцінки чинників позитивного впливу на бізнес з метою *визначення рейтингу значущості впливу чинників*. На основі факторного аналізу z-значень показників (пояснювальна дисперсія 55,206) було сформовано такий *перелік чинників позитивного впливу на бізнес* (за оцінками підприємців щодо умов у 2011 р):

1. Формалізовані стосунки “держава – підприємці”.
2. Неформальні стосунки “держава – підприємці”.
3. Доступність ресурсів.
4. Зовнішня привабливість бізнесу.
5. Правовий захист власності.
6. Інструментальне забезпечення бізнесу.
7. Доступність фінансів для бізнесу.
8. Економічне та правове підґрунтя бізнесу.

Виділено чотири умовні групи чинників позитивного впливу на підприємницьку діяльність: 1) людський чинник (0,76 – 0,64) (Я і кадри); 2) технологічний чинник (0,36 – 0,25): інноваційний потенціал (0,36), наявне обладнання (0,35) та доступність послуг з набуття бізнес-компетенції, інформування (0,25); 3) чинник доступності ресурсів та споживачів (0,19 – 0,12); 4) чинник відносин з органами влади, контролюючими органами та кримінальними структурами (0,1 – 0,01).

Зіставлення прямих і латентних оцінок чинників позитивного впливу на бізнес дало підстави для таких висновків: 1) вагома роль людського чинника в позитивному впливі на бізнес за прямої оцінки обертається гальмівним впливом власника щодо свого ж бізнесу; 2) кадри виконують роль додатка до матеріальних ресурсів та обладнання, і навпаки; 3) низькі середні значення оцінок відносин з місцевими органами влади, контролюючими органами і кримінальними структурами здатні ставати вагомим чинником позитивного впливу на бізнес за рахунок стосунків, що опосеред-

ковують персони чиновників та криміналу. За виявленими чинниками можна простежити амбівалентність та подвійні стандарти у ставленні підприємців до ресурсів позитивного впливу на бізнес.

Проаналізовано середні значення оцінки чинників негативного впливу на бізнес з метою визначення рейтингу їхньої значущості. За результатами факторного аналізу (дисперсія 59,230) встановлено пріоритетність чинників негативного впливу на думку підприємців у 2011 р.:

1. Недоступність ресурсів та бізнес-послуг.
2. Формалізовані стосунки “держава – підприємці”.
3. Законодавство.
4. Я сам (-а).
5. Ризик втрати власності.
6. Належність до бізнес-спільнот.
7. Неофіційні стосунки “держава – підприємці”.
8. Технічне забезпечення.
9. Стереотип щодо кадрів з погляду впровадження інновацій.

За частотами середнього значення можна умовно виділити чотири групи чинників негативного впливу. *Перша група значень* (діапазон від 0,56 до 0,53) об’єднує *макроекономічні чинники, обсяги оподаткування та конкурентів*; *друга група* (від 0,34 до 0,17) – *чинники законодавчого регулювання підприємницької діяльності, процедури звітності, відносин з контролюючими органами та доступності фінансових ресурсів*; *третья група значень* (від 0,1 до 0,03) – *чинники відносин з органами влади та криміналом, доступності матеріальних ресурсів, інвестиційної привабливості та інноваційного потенціалу*; *четверта група* (від 0,01 до 0) – *чинники наявного обладнання, доступності бізнес-компетенції, себе самих та кадрів*.

Отже, чинники економічного спрямування у наведеному переліку чинників негативного впливу посідають перше місце, законодавчі процедури відкриття та ведення бізнесу – на другому місці, відносини з органами влади – на третьому і людський чинник – на четвертому. Майже протилежною, згадаймо, була картина прямих оцінок чинників позитивного впливу на бізнес. Зауважмо, що платіжна спроможність споживачів та наявність конкуренції є, на думку респондентів, істотним гальмом у розвитку бізнесу.

На основі аналізу ситуаційних і середовищних чинників підприємницької діяльності було визначено тенденції, які зумовлюють негативні процеси в бізнесі:

1. *Заперечення негативного впливу на бізнес самого підприємця, кадрів та членства в бізнес-спільнотах*. Середні значення оцінок

впливу цих трьох чинників наближаються до нуля. За результатами факторного аналізу виділено фактор “Я сам”, що свідчить про існування негативного впливу на бізнес з боку самого підприємця.

2. *Обумовленість інноваційного потенціалу підприємства кадрами.* На переконання підприємців, це негативний чинник. Він дістав негативні оцінки, тобто має протилежний смисл, позитивний. Оскільки цей чинник позиціонувався серед чинників негативного впливу на бізнес, то пропонуємо означити його як “стереотипи щодо кадрів та інновацій”, адже саме стереотипність сприймання найчастіше заважає бачити позитивні аспекти. Припускаємо, що негативний зміст можуть мати міркування підприємців про ресурсно витратну роботу управлінця, дефіцит його компетентності щодо впровадження інновацій або ж міркування про їхню доцільність.

3. *Існування формалізованих і неформальних стосунків із державою.* Формалізовані відносини охоплюють всі регламентації та процедури ведення бізнесу, а неформальні – відносини з органами влади, контролюючими органами, опосередковані соціальним інтелектом і комунікативною компетентністю самого підприємця та бажанням/небажанням чиновника домовлятися.

4. *Ризик втрати власності через недосконалість судових механізмів захисту і наявність кримінальних структур, які посягають на власність.*

5. *Недоступність для підприємців матеріальних, фінансових ресурсів та обмеженість послуг з набуття бізнес-компетенцій.*

6. *Нерозуміння підприємцями значення чинників макроекономічного масштабу.*

7. *Недобросовісна конкуренція.*

За результатами проведеного аналізу ситуаційних і середовищних чинників, що впливають на соціальну ситуацію ведення бізнесу, було виокремлено *ресурси і ризики особистісного розвитку підприємців* з огляду на потреби їхньої підприємницької діяльності. *Першим* і основним, на нашу думку, *ресурсом* особистісного розвитку підприємців є *усвідомлення ними власних потреб діяльності*. Оскільки власний вплив на бізнес підприємці оцінювали досить високо і водночас не усвідомлювали власної гальмівної ролі в його розвитку, варто звернути увагу на потребу підприємців відрефлексувати амбівалентне ставлення до себе – і як до рушя, і як до гальма, аби мати свідоме розуміння, де потрібно бути рушієм й активувати цей ресурс і де може виникнути гальмування розвитку, щоб звести його до контрольованого рівня. *Другим ресурсом* підприємців, як показали результати нашого дослідження, є *потреба розвивати свій соціальний інтелект та комунікативні здібності*, аби добре орієнтуватися в

ситуації перемовин із чиновниками, які опосередковують відносини підприємців з державою. *Третім ресурсом* підприємців може бути *потреба в розвитку компетенції та бізнесового мислення*. Це активізувало б розуміння, що бізнес є живим джерелом задоволення потреб людей та організацій на вільному ринку товарів/послуг, а не заручником зв'язків з чиновниками/криміналом. У такому разі бізнес буде сприйматися як спосіб задоволення потреб людей/організацій і підпорядковуватиметься ринковим трендам.

Висновки:

1. На основі результатів вторинного аналізу та зіставлення даних первинного і вторинного аналізу виокремлено ситуаційні і середовищні чинники позитивного та негативного впливу на підприємницьку діяльність.

2. Як ситуаційний чинник соціальної ситуації підприємницької діяльності визначено *статус підприємця*, що істотно впливає на оцінку умов ведення бізнесу. Чим міцніший статус підприємця, тим упевненіше він почувається в соціальній ситуації. Більшість опитаних не задоволені наявними умовами ведення бізнесу. Серед умов, які були і залишаються незадовільними, ті, що відображають відносини із соціальними інституціями законодавчого рівня, де вплив підприємців обмежений. Натомість умови ведення бізнесу, пов'язані з громадянами, колегами та соціальними інституціями місцевого рівня, визнані задовільними і є зонами більшого впливу підприємців.

3. До особливостей ситуаційного чинника віднесено міру впливу на ситуацію з боку підприємців. Більшою мірою вплив виявляється у відносинах із громадянами, колегами та соціальними інституціями місцевого рівня, меншою – у відносинах із соціальними інституціями законодавчого рівня.

4. Визначено середовищні чинники позитивного (вісім) і негативного (дев'ять) впливу на підприємницьку діяльність. При цьому п'ять середовищних чинників за змістовим наповненням фактично збігаються, а саме: формалізовані стосунки “державна – підприємці”, неформальні стосунки “державна – підприємці”, законодавство, захист власності, доступність ресурсів.

5. Описано ситуаційну складову, залежно від якої чинник може впливати на бізнес позитивно або негативно; в її основі – особистісна здатність підприємця адекватно оцінювати ситуацію, рівень його комунікативної компетентності та рефлексії.

6. Показано існування в підприємницькому середовищі істотних суперечностей між прямою і непрямою оцінками чинників впливу на бізнес та поширеність амбівалентного ставлення підприємців до оцінювання власного впливу на бізнес і ролі кадрів.

Література

1. Демографічна ситуація в Україні в січні – вересні 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2013/dem0913.pdf.
2. Сьогодні кожен 18-й українець займається підприємницькою діяльністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://drsu.gov.ua/show/12269>.
3. Закон України “Про підприємництво” (від 7 лютого 1991 р.) [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 168.5. – Режим доступу : http://abookz.com/book_185_page_3.
4. Психологічні особливості підприємницької діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psychologiya.org.ua/psychologichni_osoblyvosti_pidpryemnytsykoj.html.
5. *Найдьонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
6. *Москаленко В.* Сучасні напрямки досліджень в економічній психології [Електронний ресурс] / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 3–18. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=25&c=319>.
7. Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах ризику сучасного суспільства : кол. монографія / за наук. ред. Ю. М. Швалба. – Кіровоград : Імекс-ЛІТД, 2013. – 208 с.

Reference

1. Demographic situation in Ukraine in January – September 2013, available at: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2013/ (ukr).
2. Today every 18th Ukrainian is engaged in business activities, available at: <http://drsu.gov.ua/show/12269> (ukr).
3. Law of Ukraine “On Enterprises” (dated February 7, 1991) (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR* [Bulletin of the Supreme Soviet of the URSR], no 14, available at: http://abookz.com/book_185_page_3 (ukr).
4. Psychological characteristics of business activities, available at: http://psychologiya.org.ua/psychologichni_osoblyvosti_pidpryemnytsykoj.html (ukr).
5. Naydionov, M. I. (2008). *Formuvannia systemy refleksyvnogo upravlinnia v organizatsiakh* [Formation of reflexive governance in organizations]. Kyiv: Millennium Publ. (ukr).
6. Moskalenko, V. (2004). *Suchasni napriamky doslidzhen v ekonomichnii psykholohii* [Contemporary research areas in economic psychology]. *Sotsial'na psykholohiia* [Social Psychology], 2 (4), 3–18 (ukr).
7. Shvalb, Yu. M. (Ed.). (2013). *Ekologo-psykhologichni chynnyky yakosti zhyttia v umovakh ryzyku suchasnoho suspilstva* [Environmental and psychological factors

of quality of life under conditions of risk of modern society]. Kirovohrad: Imeks Ltd Publ. (ukr).

Хорина Е. И. Особенности ситуационных и средовых факторов социальной ситуации предпринимательской деятельности

Презентируются результаты эмпирического исследования, в рамках которого предприниматели оценивали условия ведения бизнеса в Украине и факторы позитивного и негативного влияния на бизнес. Удалось выяснить, что владельцы крупных и средних предприятий ощутили на себе некоторое улучшение условий ведения бизнеса по сравнению с двумя предыдущими годами. Предприниматели с годовым объемом продаж свыше 150 тысяч гривен оценили условия ведения бизнеса в целом как удовлетворительные. По мнению предпринимателей с опытом работы 5-8 лет условия ведения бизнеса в стране неудовлетворительные. Принимая во внимание полученные результаты, оценка предпринимателями условий ведения бизнеса определяется прежде всего тремя факторами: их экономическим статусом, годовым объемом реализации товаров и опытом работы. Особенности оценки позитивного и негативного влияния на бизнес были определены в процессе сопоставления прямых оценок предпринимателей и по результатам вторичной обработки данных. На первом этапе был проведен анализ средних значений прямых оценок 20 признаков, далее – факторный анализ. Среди выделенных 8 факторов позитивного и 9 негативного влияния на бизнес определены 5 факторов, похожих по содержанию: формализованные отношения “государство – предприниматели”, неформальные отношения “государство – предприниматели”, законодательство, защита собственности и доступность ресурсов. В зависимости от ситуации указанные 5 факторов могут иметь позитивную либо негативную направленность. В результате сопоставления данных определена амбивалентная позиция предпринимателей относительно прямых и латентных оценок. Например, прямые оценки позитивного влияния на бизнес отображали влияние самого предпринимателя и его работников. Факторный анализ показал, что сам предприниматель преимущественно негативно влияет на бизнес, а сотрудники часто выступают в роли обслуживающего персонала средств производства.

Ключевые слова: предприниматели, условия ведения бизнеса, социальная ситуация, ситуационные факторы, факторы среды.

Khorina O. I. Features situational and environmental factors of social Khorina O. I. Features of situational and environmental factors of social situation of business activities

The article presents the results of an empirical study, in which entrepreneurs evaluated the conditions of doing business in Ukraine as well as positive and negative factors impacting business. It has been discovered that the owners of large and medium-sized enterprises have reported some improvement in the business environment in comparison with the two previous years.

Entrepreneurs with annual sales of more than 150 thousand hryvna have evaluated business conditions as satisfactory on the whole. According to entrepreneurs with 5-8 years of experience in business, the conditions of doing business in

the country are unsatisfactory. Taking into account obtained results, the entrepreneurs' evaluation of business conditions is defined by three factors: economic status of entrepreneurs, the annual volume of sales and their experience in business. Special aspects of evaluation of positive and negative factors' impact on the business have been identified in the process of comparing direct evaluations of entrepreneurs and the results of the secondary data. In the first phase the analysis of the mean values of direct evaluations of 20 signs was conducted, and then the factor analysis was applied. Among the 8 positive and 9 negative factors impacting business, 5 factors that are similar in terms of content were identified. These factors are: formalized relationship "the state – entrepreneurs", informal relationship "the state – entrepreneurs", legislation, property protection and resources availability. Depending on situation, these 5 factors can be of a positive or negative character. Based on data comparison, ambivalent position of entrepreneurs towards the direct and latent evaluations was identified. For example, direct evaluations of the positive impact on business reflected entrepreneur's own influence and his employees. Factor analysis showed that most often the entrepreneur has negative influence over his business development, and his employees often serve as operating personnel maintaining the means of production.

Key words: entrepreneurs, business environment, social situation, situational factors, environmental factors.

© Хоріна О. І.

В. В. Мяленко

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ФІНАНСОВОЇ ТРИВОЖНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЗАЛЕЖНО ВІД САМООЦІНКИ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ

Проаналізовано умови та психологічні особливості взаємозв'язку фінансової тривожності і самооцінки задоволеності життям. Зауважено, що наближення до певної межі як бідності, так і багатства може спричиняти складні емоційні комплекси, які людина не завжди усвідомлює та рефлексує. Доведено, що високий рівень настановленості на економічний патерналізм і незадоволеність суб'єктивним економічним статусом провокують obsesivні процеси, тривожні стани. Найчастіше інтенсифікація тривожності спричиняється невідповідністю, неконгруентністю психолого-фінансових домагань та їхньою реалізацією в житті людини. Незадоволеність власним життям, усвідомлення недосяжності важливих цілей, переживання через недоотримані блага та втрачені можливості також фруструють людину, інтенсифікуючи тривогу. Глибинна психологічна проблема бідної людини полягає у невідповідності її неусвідомлених прагнень реальному соціально-економічному становищу. Низький рівень тривожності та відсутність obsesivної симптоматики притаманний респондентам з низьким рівнем

економічного патерналізму, яких можна охарактеризувати як соціально зрілих; їхні процеси тестування зовнішньої та внутрішньої реальності досить структуровані і конструктивні, а певні негаразди на економічному полі діяльності не супроводжуються obsесивною афектацією.

Ключові слова: фінансова тривожність, самооцінка задоволеності життям, економічний патерналізм, суб'єктивний економічний статус.

Проблема. На побутовому рівні задоволеність власним життям та відчуття щастя зазвичай пов'язують з великими статками. Проте низка дослідників зазначають, що між рівнем доходу і добробутом немає прямого зв'язку [1; 2, с. 128]. Водночас ця закономірність не справджується щодо найбідніших і найбагатших: високий рівень кореляційного зв'язку між доходами і добробутом спостерігається у тих респондентів, чиї доходи нижчі ніж 15 тисяч, і вищі за 100 тисяч доларів [3, с. 85–87]. Власне, прислів'я “не в грошах щастя” відображає реальну ситуацію лише в країнах з високим рівнем життя. У таких бідних країнах, як Індія і Бразилія, спостерігається чітка лінійна залежність між доходом і добробутом людини [4, с. 428].

За результатами опитування української соціологічної компанії Research & Branding Group, яке проводилося в грудні 2013 р., до чинників, які роблять українців нещасними, належать: бідність і брак грошей (на думку 30% опитаних), відсутність упевненості в завтрашньому дні (27%) і погане здоров'я та хвороби (17%) [5]. Отже, можна припустити, що стосовно нашої країни “спрацьовує” закономірність, характерна для бідних країн світу.

Мета статті: визначити рівень зв'язку між фінансовою тривожністю і самооцінкою задоволеності життям українців.

Щоб перевірити свою гіпотезу, ми скористалися такими методиками: “Шкалою грошових уявлень та поведінки” (Money Belief and Behaviour Scale) А. Фернема [4, с. 85–87]; опитувальником “Якорі кар'єри” Е. Шейна [6]; “Шкалою оцінювання задоволеності життям” Е. Дайнера [7]; питаннями зі Світового опитувальника цінностей (WVS), спрямованими на оцінювання суб'єктивного рівня щастя, визначення економічних уявлень особистості, виявлення економічних настановлень особи (економічна самостійність, економічний патерналізм) [8, с. 143–144], а також власною анкетною “Професійна історія сім'ї”.

У дослідженні взяли участь 300 осіб різного віку, серед яких: 144 особи віком від 20 до 30 років; 69 осіб – від 31 до 40 років; 59 осіб – від 41 до 50 років; 28 осіб – від 51 до 60 років; усього – 120 чоловіків та 180 жінок. Серед респондентів – 120 студентів Київського

університету імені Бориса Грінченка; 133 держслужбовці, які відвідують курси підвищення кваліфікації при МОН України, та 47 студентів Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Статистичні методи обробки даних охоплювали методи факторного аналізу та статистичної перевірки значущості емпіричних даних (обробка даних методами багатомірної статистики проводилася в статистичному пакеті SPSS 14). Факторний аналіз проводився за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized; оптимальна кількість факторів, що виділилися, та їхня статистична значущість перевірялися за критерієм “кам’янистого осипу” Р. Кеттелла (див. [9, с. 259]). Величини критерію адекватності Кайзера – Мейєра – Олкіна (0,7) і критерію сферичності Барлета (1270,2) (критеріїв багатомірного розподілу змінних) лежали в межах допустимих значень, що свідчить про прийнятність використання факторного аналізу до вибірки [10, с. 293–294].

Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу становила 59,2%. Було отримано семифакторну структуру: фінансова тривожність, професійна орієнтація на служіння, провладні професійні орієнтації, орієнтація на власну справу, професійна та економічна безпека і обережність, стабільність місця роботи – самореалізація за професійним покликанням, інструментальна цінність грошей – відмова від інструментальної цінності грошей, фінансова самопрезентація. Отже, в аналітичній картині професійного самовизначення людини як перший та провідний чинник виокремилася *фінансова тривожність*. Дослідженню саме цього феномена і присвячена наша розвідка.

Фактор “фінансова тривожність” склали судження, які відображають постійні думки людини про гроші, її переживання за своє фінансове становище. Особа доволі багато думає про гроші, і її вже саму бентежить така процесуальність. Можна констатувати негативні аспекти саморефлексії, вплив соціально-економічного становища на самооцінку, перебільшення значущості грошей, абсолютизацію їхнього впливу. Високий рівень тривожності поєднується з економічними та психологічними самообмеженнями. Людина часто фантазує про гроші, можливості, які вони надають. Процес самоусвідомлення стає болочим, якщо особу запитують про її фінансове становище. Фантазування виконує компенсаторну функцію, підтримує інфантильний стиль мислення, дає змогу утримуватися в “дитячій” позиції. Великі статки, напевно, підсвідомо зобов’язують до відповідальності за власне життя. Тому фінансова суб’єктність є небезпечною і недосяжною. Нав’язливі, неперекорні думки, відчуття та образи спонтанно вивільняються з підсвідомості і породжують

відповідні переживання. Опирання цьому процесу призводить до наростання внутрішньої напруженості, дискомфорту, що примушує зрештою до реалізації цих спонук. Таку форму економічної поведінки можна визначити як ідеаторну obsesію, яка супроводжується афективною напруженістю.

Далі було здійснено процедуру пов'язування виокремлених факторів з певними ознаками. При цьому ми скористалися критерієм χ^2 Пірсона. Результати аналізу показали, що фактори тісно корелюють із зазначеними характеристиками. Так, вагомість критерію ($p \leq 0,01$, в окремих випадках $p < 0,1$) визначається полями таблиць пов'язаності.

Таблиця пов'язаності фактору “фінансова тривожність” з першим індикатором шкали оцінювання задоволеності життям Еда Дайнера – “більшою мірою моє життя близьке до мого ідеалу” – на високому рівні статистичної значущості засвідчує найвищий рівень прояву фінансової obsesії в респондентів, які не згодні та частково згодні із цим твердженням (13% і 14% відповідно, $p \leq 0,01$). Найнижчий рівень вияву фінансової тривожності зафіксовано у випробуваних, які повністю погодилися з тим, що їхнє життя в цілому близьке до їхніх ідеалів (3%, $p \leq 0,01$).

Відповідно до життєвої логіки найвищий рівень вияву фінансової тривожності повинен бути в респондентів, життя яких далеке від їхніх ідеалів, а найнижчий – у тих, які оцінюють власне життя як максимально близьке до їхніх ідеальних уявлень. У межах нашого дослідження було виокремлено дві групи респондентів, які порівняно з іншими більше тяжіють до фінансової тривожності. Фінансова obsesія провокується суб'єктивними переживаннями та самооцінкою власного життя як далекого від ідеалів людини (перша група). До другої групи потрапили респонденти, життя яких більшою мірою близьке до їхніх ідеалів. На нашу думку, сутнісна відмінність між ними полягає в тому, що цінністю в першій групі є утримування, як правило, несвідомо обраної соціальної позиції, відповідність певній самооцінці. Така самокатегоризація не дає можливості для об'єктивного моніторингу ситуації та подальшого руху. Ціннісним ядром фінансової тривоги другої групи є утримування накопиченого (або захопленого). Дослідники фінансової тривожності багатіїв засвідчують, наприклад, що цей феномен більше притаманний мільярдерам, ніж мільонерам. Проаналізувавши розподіл відповідей на запитання “більшою мірою моє життя близьке до мого ідеалу”, ми зауважили, що фінансова тривожність більше зачіпає респондентів, які частково не досягли омріяних обр'їв. Подібно до мільярдерів (але лише подібно) такі випробувані витрачають багато зусиль, аби утримувати відносно статичну рівновагу. Крім того, цій групі

притаманний високий рівень фінансових домагань, який, на нашу думку, також здатен “запускати” obsесивні процеси.

На високому рівні статистичної значущості виявлено кореляційний зв’язок між фактором “фінансова тривожність” і другим індикатором “Шкали оцінювання задоволеності життям” Е. Дайнера – “умови мого життя відрізняються”. Абсолютно логічним видається той факт, що найнижчий рівень вияву фінансової obsесії зафіксовано у випробуваних, які визнали, що умови їхнього життя гарні (2%, $p \leq 0,01$). Позитивна суб’єктивна (а можливо, і досить об’єктивна) самооцінка економічного статусу забезпечує людину від нав’язливих думок та переживань нестачі.

Найвищий рівень фінансової тривожності демонструють респонденти, які частково не згодні з тим, що умови їхнього життя відрізняються від уявного ідеалу (17%, $p \leq 0,01$). Несприятливі умови життєдіяльності зумовлюють інтенсифікацію процесу депривації. До того ж, на нашу думку, найбільш болісним є процес фінансової самокатегоризації. Нам видається, що ця група не прийняла свій фінансовий статус; можливо, він завищений або занижений, тобто досить суб’єктивний.

Наближення до певної межі (як бідності, так і багатства; як задоволеності, так і незадоволеності) може спричиняти складні емоційні комплекси, які людина не завжди усвідомлює та рефлексує. Респонденти, які уникають фінансового самовизначення та оцінюють умови власного життя на середньому рівні (“імовірно”), видаються більш благополучними порівняно з тими, хто почасти не погоджується з тим, що умови їхнього життя відрізняються від уявного ідеалу (8%, $p \leq 0,01$).

Цікаво, як різняться процеси фінансової самокатегоризації у випадку самооцінки умов життя та самооцінки загальної задоволеності власним життям. Усвідомлення незадовільних або некомфортних умов життєдіяльності інтенсифікує obsесію, натомість усвідомлення незадоволеності власним життям витісняється у сферу підсвідомого, провокуючи тривожність.

На високому рівні статистичної значущості реалізовано процедуру пов’язування фактору “фінансова тривожність” із запитаннями шкали Дайнера “якби я зміг прожити своє життя наново, я не змінив би в ньому майже нічого” ($p \leq 0,01$). Найвищий рівень фінансової obsесії виявляють респонденти, які не згодні із цим твердженням (22%, $p \leq 0,01$). Напевно, люди, які прагнуть змінити власне життя і мають для цього достатній рівень потентності, у певні періоди змін, або бифуркацій, переживають тривогу, яка частково трансформується в енергію для змін. Високий рівень гнучкості та

соціальної компетентності утримує конструктивну складову “тривожність”, супроводжуючи процеси таких змін. Людина, яка звичайно не наважується змінювати власне життя, витісняє або проекує рефлексивні процеси, переживає тривожні стани, оцінюючи можливий інший сценарій своєї долі.

Кореляція між фактором “фінансова тривожність” та індикатором шкали Дайнера “загалом я отримав усе важливе, до чого прагнув у житті” на високому рівні статистичної зачужості дає змогу виокремити детермінанти обсесії ($p \leq 0,01$). Незадоволеність власним життям, усвідомлення недосягнутості важливих цілей, переживання через недоотримані блага та втрачені можливості, безумовно, фруструють людину, інтенсифікуючи тривогу. Тому найвищий рівень фінансової тривожності притаманний респондентам, які не погодилися або частково не погодилися із твердженням про те, що загалом вони отримали все важливе, до чого прагнули (13% і 14% відповідно, $p \leq 0,01$). Натомість досить низький рівень тривожності демонструють респонденти, які зазначили, що досягли в цілому всього, до чого прагнули, і ті, які визначили ймовірність досягнутого (6% і 8% відповідно, $p \leq 0,01$). Відчуття, що ти отримав те, чого хотів, підсилює почуття власної значущості, певної соціальної рівноваги і відповідно знижує напруженість в его-системі та послаблює тривожність.

На статистично достовірному рівні зафіксовано кореляцію між фактором “фінансова тривожність” і настановленням на економічний патерналізм ($p \leq 0,05$). Респонденти, які тяжіють до економічного патерналізму, виявляють високий рівень тривожності (20%, $p \leq 0,05$). Відповідно в разі низького рівня настановленості на економічний патерналізм фінансова тривожність майже не виявляється (5%, $p \leq 0,05$).

Усвідомлювати залежність, несамостійність, напевно, вивчену безпорадність також досить складно – такий вибір потребує значної напруженості. Власні зусилля та відповідальність нівелюються, а визначальну роль людина перекладає на складні економічні процеси. Узалежнена людина переживає щодо економічних процесів відчуття їхньої непідвладності, могутності, неструктурованості та своєї успішності на цьому тлі. “Самоконсервування” в такій незручній, іноді небезпечній і часто знайомій ситуації все-таки вимагає значного напруження емоційної та/або вольової саморегуляції, що зумовлює високий рівень тривожності як захисного, стабілізаційного механізму-процесу. На нашу думку, тривожність спрацьовує при цьому як механізм заміщення. Замість того, аби вибудовувати успішні стратегії та діяти, людина тривожиться. Запас її енергії витрачається на афективні, ідеаторні переживання-програвання.

Низький рівень економічного патерналізму, найімовірніше, характеризує соціально зрілу людину. Тому можна припустити, що процеси тестування зовнішньої та внутрішньої реальності досить структуровані і конструктивні, а певні негаразди на економічному тлі не супроводжуються обсесивною афектикою.

Таблиця пов'язаності фактору “фінансової тривожності” з настановленням на економічну самостійність на рівні тенденції виявляє лінійну залежність: що вищий рівень економічної самостійності, то більш інтенсифікована фінансова обсесія ($p \leq 0,1$). Суб'єктивне переживання власної економічної самостійності або узалеженості за рівнем напруженості, можливо, однаково складні для людини. Проте за зовні схожою формою криється різне психологічне підрунтя. Яскраво виражене настановлення на економічну самостійність супроводжується високим рівнем тривожності (23%, $p \leq 0,1$). Відповідно, низький рівень настановлення на економічну самостійність корелює з низьким рівнем тривожності (2%, $p \leq 0,1$). Хоча ці процеси зафіксовано на рівні тенденції, зазначимо, що функціонування нормальної, здорової, незалежної людини супроводжується та підтримується захисними процесами. Напруженість его-системи і, як наслідок у цьому випадку, тривожність можуть компенсувати певні думки, рішення, дії; спрацьовувати як відреагування певних економічних, психологічних процесів тощо.

На високому рівні статистичної значущості зафіксовано кореляцію між фактором “фінансова тривожність” та суб'єктивним економічним статусом ($p \leq 0,01$). Найвищий рівень незадоволеності суб'єктивним економічним статусом супроводжується високим рівнем тривожності (37%, $p \leq 0,01$). Невдоволеність власним матеріальним добробутом та його суб'єктивна самооцінка запускають обсесивні ідеаторні процеси. Постійне фантазування, програвання фінансових операцій помітно звужує усвідомлення невідкладних економічних процесів, а проте на деякий час знижує напруженість за рахунок їх відреагування.

Аналіз економічних уявлень про зміни власного добробуту протягом останніх двох років на високому рівні статистичної значущості засвідчив найвищий рівень тривожності у респондентів, які зазначили, що останнім часом рівень їхнього матеріального добробуту залишився без змін або, швидше, усе ж таки виріс ніж знизився (16% і 16% відповідно, $p \leq 0,01$). Інтенсифікація тривожності, на нашу думку, провокується невідповідністю, неконгруентністю між психолого-фінансовими домаганнями та їхньою реалізацією в житті людини. Натомість найнижчий рівень тривожності виявлено у випробуваних, матеріальний рівень життя яких протягом останніх двох років значно

знизилися або значно виріс (5% і 1% відповідно, $p \leq 0,01$). Низький рівень тривожності відображає відповідність, конгруентність рівня домагань їхньому психологічному та матеріальному втіленню, напевно, неусвідомленому комфортному самоприйняттю власного соціального статусу.

Лінійна залежність відображає кореляційний зв'язок між фактором “фінансова тривожність” та уявленнями про зміни в матеріальному становищі респондента в наступному році ($p \leq 0,05$). Низькі матеріальні домагання зумовлюють низький рівень фінансової obsesії. Респонденти, які спрогнозували значне зниження і можливе зниження власного матеріального добробуту, виявляють низький рівень тривожності (1% і 6% відповідно, $p \leq 0,05$). Напевно, до цієї категорії належать респонденти, у житті яких останнім часом не відбувається позитивних змін. Можливо, їхній прогноз досить правдоподібний. Прогнозоване, очікуване зниження, мабуть, рефлексується его-системою як стабільність: усе “стабільно погано”. Така на перший погляд неприваблива позиція є звичною і відповідає справжнім (реальним) настановленням людини.

Очікуване зростання матеріального добробуту також не сприяє фінансовій obsesії (4%, $p \leq 0,05$). Абсолютно позитивна самооцінка прогнозу щодо економічного зростання може бути і об'єктивна, і суб'єктивна. Об'єктивна самооцінка спирається на потенціал сильної прагматичної особистості (враховуючи українські реалії). Суб'єктивна самооцінка абсолютизованого зростання підтримується функціонуванням складного комплексу захисних механізмів; можливо, такий комплекс і не допускає усвідомлення тривожності (або витіснення її).

Рефлексія економічних статусів інтенсифікує фінансову obsesію, якщо людина вважає, що матеріальний рівень її життя залишиться без змін або, найімовірніше, зросте, а не знизиться (20% і 19% відповідно, $p \leq 0,05$). Збереження рівня добробуту на тому рівні, який є, або його підвищення викликає відчуття значної напруженості. Безумовно, це єдина група, яка намагається утриматися в певному соціально-фінансовому полі, зберегти власний економічний статус, суб'єктивну самооцінку та, можливо, ставлення й оцінку оточення.

Таблиця пов'язаності першого фактору – “фінансової тривожності” – із запитанням зі Світового опитувальника цінностей WVS засвідчує низький рівень тривожності в респондентів, які визнали, що вони не дуже щасливі або дуже щасливі (7% і 3% відповідно, $p \leq 0,05$). На нашу думку, визнання себе щасливим або нещасливим відображає процес самокатегоризації, конгруентність справжніх домагань та їхнього зовнішнього підтвердження; водночас знижує напруженість в его-системі та, можливо, надає відчуття

стабільності, незважаючи на соціальні стандарти та усвідомлювані прагнення.

Результати нашого дослідження цілком узгоджуються з ідеями психоаналітиків та інших дослідників проблематики суб'єктивної бідності: справжня проблема бідних полягає у відповідності неусвідомлюваних прагнень їхньому соціально-економічному становищу. “Середня” група, або респонденти, яким важко визначитися і які досить щасливі порівняно з іншими групами, виявили високий рівень фінансової тривожності (17% і 23%, $p \leq 0,05$). Пересічні цілком щасливі респонденти виявляють фінансову obsesію. На нашу думку, такі стани мають здатність поширюватися, передаватися, як і інші відомі соціальні феномени. Популярні соціальні стандарти, мода, бажання “не відставати”, культура споживання, прагнення жити не краще від сусідів, а як герої телесеріалів та кінозірки, активізують obsesивні процеси. “Інфіковане” суспільство схильється перед фальшивими богами і розпачується за це складними психічними станами.

Аналіз вікової динаміки інтенсифікації фактору “фінансова тривожність” підтверджує це припущення. Найвищий рівень obsesії демонструють респонденти віком від 20 до 30 років (25%, $p \leq 0,01$). Із дорослішанням схильність до фінансової obsesії знижується. Так, у віці 51–60 років її рівень становить лише 3%. Респонденти старшого віку краще структурують та рефлексують власний досвід (більшою мірою спираються на нього, а не на впливи соціуму та мас-медіа), навіть якщо відбувається звуження їхнього економічного репертуару. Активне використання певних моделей сприяє стабільності та зниженню вираженості важких психічних станів.

Висновки. Постійне фантазування, програвання фінансових операцій помітно звужують усвідомлення людиною непідвладних їй економічних процесів, а проте на деякий час знижують напруженість за рахунок їх відреагування. Наближення до певної межі як бідності, так і багатства, як задоволеності, так і незадоволеності може спричиняти складні емоційні комплекси, які людина не завжди усвідомлює та рефлексує.

Високий рівень очікувань провокує тривожні стани, натомість прогнозоване матеріальне зростання або економічний спад не є провокативними. Найчастіше інтенсифікація тривожності спричиняється невідповідністю, неконгруентністю психолого-фінансових домагань та їхньою реалізацією в житті людини. Незадоволеність власним життям, усвідомлення недосяжності важливих цілей, переживання недоотриманих благ та втрачених можливостей також фруструють людину, посилюючи тривогу.

Глибинна психологічна проблема бідної людини полягає у відповідності її неусвідомлюваних прагнень реальному соціально-економічному становищу.

Л і т е р а т у р а

1. *Headey B.* Discussion Papers 753. The Set-point Theory of Well-being Needs Replacing – On the Brink of a Scientific Revolution? / B. Headey ; Melbourne Institute of Applied Economic & Social Research, University of Melbourne and DIW Berlin. – Berlin, 2007. – 27 p.
2. *Фенько А. Б.* Люди и деньги: Очерки психологии потребления / А. Б. Фенько. – М. : Класс, 2005. – 416 с.
3. *Oishi S.* The optimum level of well-being: Can people be too happy? / S. Oishi, E. Diener, R. Lucas // *Perspectives on Psychological Science*. – 2007. – № 2(4). – P. 346–360.
4. *Фернам А.* Секреты психологии денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл ; под общ. ред. А. Алексеева. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 478 с.
5. “Індекс українського щастя” [Електронний ресурс] : прес-реліз компанії Research&Branding Group. – Режим доступу: http://rb.com.ua/PR_happy_2013_ukr.pdf
6. *Жданович А. А.* Реадаптация опросника “Карьерные ориентации” и его стандартизация на студенческой выборке / А. А. Жданович // *Психологический журнал*. – 2007. – № 4. – С. 4–19.
7. *Pavot W.* Review of the satisfaction with life scale / W. Pavot, E. Diener // *Psychological Assessment*. – 1993. – Vol. 5. – № 2. – P. 167–172.
8. *Ценности культуры и модели экономического поведения : науч. моногр. / под ред. Н. М. Лебедевой, А. Н. Татарко.* – М. : Спутник+, 2011. – 389 с.
9. *Наследов А. Д.* SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. – 2-е изд. / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2007. – 416 с.
10. *Наследов А. Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

R e f e r e n c e

1. Headey, B. (2007). Discussion Papers 753. *The Set-point Theory of Well-being Needs Replacing – On the Brink of a Scientific Revolution?* Melbourne Institute of Applied Economic & Social Research, University of Melbourne and DIW Berlin. Berlin: DIW.
2. Fen'ko, A. B. (2005). *Liydi i den'gi: Ocherki psihologii potrebleniya* [People and money: Sketches of psychology of consumption]. Moskow: Klass (rus).
3. Oishi, S., Diener, E. and Lucas, R. (2007). The optimum level of well-being: Can people be too happy? *Perspectives on Psychological Science*, 2(4), 346–360.

4. Fernam, A. and M. Argail. (2006). *Sekrety psihologii deneg i finansovogo povedeniya* [Secrets of psychology of money and financial behavior]. St. Petersburg : PRAIM-EVROZNAK (rus).
5. “Indeks ukrayins'koho shchastya” [Elektronnyy resurs]: Pres-Reliz kompaniy Research&Branding Group [“Indexes of Ukrainian happiness”: Press Release of the company Research & Branding Group]; http://rb.com.ua/PR_happy_2013_ukr.pdf (ukr).
6. Zhdanovich, A. A. (2007). Readaptatsiya oprosnika “Kar’ernye orientatsii” i ego standartizatsiya na studencheskoy vyborke [Readaptation of the questionnaire “Career orientations” and its standardization on students sample]. *Psihologicheskij zhurnal* [Psychological Journal], 4, 4–19 (rus).
7. Pavot, W. and Diener, E. (1993). Review of the satisfaction with life scale. *Psychological Assessment*, vol. 5, no. 2, 167–172.
8. Lebedeva, N. M. and Tatarko, A. N. (Eds). (2011). *Tsennosti kul'tury i modeli ekonomicheskogo povedeniya* [Values of culture and models of economic behavior. Moscow: Sputnik+ (rus).
9. Nasledov, A. D. (2007). *SPSS: Kompyuternyj analiz dannyh v psihologii i sotsialnyh naukah* [SPSS: Computer analysis of data in psychology and social sciences]. St. Petersburg: Piter (rus).
10. Nasledov, A. D. (2004). *Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannyh* [Mathematical methods of psychological research. Analysis and interpretation of data]. St. Petersburg: Rech (rus).

Мяленко В. В. Особенности проявления финансовой тревожности украинцев в зависимости от самооценки удовлетворенности жизнью

Проанализированы условия и психологические особенности взаимосвязи финансовой тревожности и самооценки удовлетворенности жизнью. Замечено, что приближение к определенному пределу как бедности, так и богатства может провоцировать сложные эмоциональные комплексы, которые человек не всегда осознает и рефлексировывает. Доказано, что высокий уровень установки на экономический патернализм и недовольство субъективным экономическим статусом провоцируют обсессивные процессы, тревожные состояния. Чаще всего интенсификация тревожности связана с несоответствием, неконтролируемостью психолого-финансовых притязаний и их реализацией в жизни человека. Недовольство собственной жизнью, осознание недостижимости важных целей, переживание из-за недополученных благ и упущение возможностей также фрустрируют человека, интенсифицируя тревогу. Глубинная психологическая проблема бедного человека заключается в несоответствии его неосознаваемых стремлений реальному социально-экономическому положению. Низкий уровень тревожности и отсутствие обсессивной симптоматики присуще респондентам с низким уровнем экономического патернализма, которых можно охарактеризовать как социально зрелых; их процессы тестирования внешней и внутренней реальности достаточно структурированы и конструктивны, а некоторые неудачи на экономическом поприще не сопровождаются обсессивной аффектацией.

Ключевые слова: финансовая тревожность, самооценка удовлетворенности жизнью, экономический патернализм, субъективный экономический статус.

Mialenko V. V. Financial anxiety manifestation in Ukrainians depending on life satisfaction self-rating

The conditions and psychological peculiarities of interconnection between the financial anxiety and self-rating of life satisfaction are analyzed in the article. Drawing to a certain boundary (poverty or wealth) can cause difficult emotional complexes, of which individual is not always aware and does not always reflect. It has been proven that the high level of attitude to economic paternalism and dissatisfaction with subjective economic status can provoke obsessive processes and anxiety. Most often intensification of anxiety can be caused by mismatch and incongruence of psychological-financial claims and their realization in individual's life. Dissatisfaction with one's own life, understanding that some important goals can not be achieved, feelings connected with foregone benefits and lost opportunities are also frustrating for the individual and intensify his/her anxiety. Deeply psychological problem of a poor person lies in no-correspondance of his/her unconscious aspirations with the real socio-economic status. Low level of anxiety and lack of obsessive symptoms are peculiar to respondents with low level of economic paternalism, which can be described as socially mature. Their processes of testing external and internal realities are rather structured and constructive. Some problems in the economic sphere of activity are not accompanied by obsessive feelings.

Key words: financial anxiety, self-rating of life satisfaction, economic paternalism, subjective economic status.

© **Мяленко В. В.**

Г. В. Сергійчук

**ІННОВАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ І СОЦІАЛЬНИЙ ОПТИМІЗМ:
ПОШУК ТОЧОК ПЕРЕТИНУ**

Стаття має пошуковий характер і присвячена виявленню взаємозв'язків між інноваційною активністю та соціальним оптимізмом. Загальним завданням був пошук таких соціально-психологічних чинників, які сприяли б конструктивній інноваційній активності особистості. Розглянуто підходи до визначення інноваційної активності особистості, зроблено огляд досліджень соціально-психологічних чинників інноваційної активності. Індивідуальний/соціальний оптимізм особистості пропонується розглядати як важливий чинник інноваційної активності особистості. Відзначається здебільшого декларативний характер вивчення цього чинника. Звертається увага на проблему виявлення найбільш сприятливого рівня оптимізму для ефективної інноваційної активності особистості. Зроблено висновок, що оптимізм та інноваційна активність мають у своїй феноменології схожі риси, зокрема

схильність до ризику і спрямованість у майбутнє. У ході проведеного пілотного дослідження зафіксовано істотну відмінність між індивідуальним і соціальним оптимізмом особистості.

Ключові слова: інноваційна активність, психологія інновацій, оптимізм, соціальний оптимізм.

Проблема. У нинішній час інновації є обов'язковою умовою суспільного поступу. Людський чинник в інноваційному процесі відіграє все більш важливу роль. Конструктивна інноваційна активність людини – передумова позитивної соціокультурної динаміки, політичної стабільності та економічного розвитку, тому актуальність психологічного вивчення проблем інноватики, розвитку інноваційної культури та інноваційної активності особистості й усього суспільства не викликає сумнівів. Психологія інновацій вимагає дослідження психологічної сутності інноваційної активності, виділення притаманних інноваторам рис, визначення тих чинників, які спонукають до такої активності.

Вивченість питання інноваційної активності особистості значно поступається рівню дослідженості інноваційної активності організацій в економічних дисциплінах. В офіційній державній статистиці сьогодні використовують різноманітні показники інноваційної активності галузі економіки або адміністративної одиниці (наприклад: частка підприємств, які застосовують новітні розробки у виробництві). Інноваційну ж активність особистості розглядають переважно в контексті так званої сфери інноваційного виробництва. Тож різні підходи до окреслення *інноваційного* в суспільстві визначають різні напрями розгляду інноваційної активності особистості. Найчастіше інноваційну активність пов'язують з діяльністю працівників підприємств, залучених в інноваційний процес (часто суто за формальним критерієм). Акцент при цьому робиться на активності особистості у виробничому процесі. Найбільш уживані терміни – “інноваційна активність працівника/робітника/співробітника” [1].

Значна кількість досліджень присвячена аналізу інноваційної активності педагогічних працівників. Проте все ж таки педагогічний напрям занадто вузько орієнтований у розумінні інноваційної активності особистості. Інноваційна педагогічна діяльність, як правило, визначається як процес створення та засвоєння педагогічних інновацій [2; 3].

Досить поширеним підходом є також пов'язування інноваційної активності лише суто з підприємницькою діяльністю. Витоки такого підходу традиційно пов'язані з дослідженням інновацій економічною наукою. Діяльність підприємця характеризується як привнесення ним

прогресу, оскільки поширення нововведень є основоположним для економіки.

Інноваційну активність можна визначати і через форми організаційної культури. Її розглядають як якості персоналу організацій з новітніми формами організаційної/менеджерської культури. Такі організації протиставляються традиційним бюрократичним [4].

Отож можна говорити як про те, що інноваційне виробництво у найбільш широкому значенні спрямоване на виробництво людини і суспільства, так і про те, що інноваційна активність особистості не обмежується сферою трудової зайнятості [5].

Мета статті: визначити зміст поняття “інноваційна активність”, виокремити соціально-психологічні чинники, які сприяють конструктивній інноваційній активності особистості; з’ясувати характер поєднання двох ключових предметів дослідження – соціально-психологічних чинників інноваційної активності і впливу оптимізму на активність особистості, зокрема інноваційну.

На нашу думку, інноваційну активність можна визначити як прояв активності особистості, що спрямована на інновації, їх упровадження в найширшому розумінні. При цьому така активність має передбачуваний (задекларований) результат – оновлення власного життя і життєдіяльності суспільства. До кола понять, які є найближчими до поняття “інноваційна активність”, належать такі: “неадаптивна активність”, “надситуативна активність”, “наднормативна активність”, “пошукова активність”, “громадянська активність”, “альтруїстична активність” та ін.

Прояв інноваційної активності можливий у різних аспектах людської життєдіяльності і репрезентується як у соціально позитивних, так і соціально негативних формах. Ця активність може мати зовнішні (інноваційний вплив на сферу природи та соціокультурну сферу) і внутрішні (інноваційний вплив на внутрішній світ людини) прояви. Можна припустити, що інноваційна активність особистості може бути стійкою і нестійкою, конструктивною і деструктивною, мати високий, середній і низький рівні свого прояву. Інноваційна активність особистості часто пов’язана з ухваленням нестандартних рішень, які руйнують усталені стереотипи і приводять до якісних змін. Вона характеризується високими ризиками, інтелектуальною самостійністю, відповідальністю особистості, невизначеністю й непередбачуваністю щодо результатів упровадження інновацій тощо.

Аналіз досвіду емпіричних досліджень інноваційної активності особистості показав, що її вивчають найчастіше непрямим способом,

переважно через самооцінку респондентами власних психологічних рис [6]. Результати досліджень показують багатомірність проявів інноваційної активності, у вибірках простежується досить чітка диференціація респондентів за рівнем “інновативності”. Проглядаються також значущі зв’язки різних проявів “інновативності” з іншими психологічними рисами особистості.

У соціальній психології інновацій досліджують такі аспекти інноваційної активності: роль соціально-психологічних і психологічних чинників інноваційних процесів та готовність до нововведень; соціально-психологічні портрети різних категорій реципієнтів інновацій; соціально-психологічні характеристики інноваційної настановленості; соціально-психологічні аспекти подолання бар’єрів при просуванні до нового; співвідношення інноваційних здібностей із креативністю; особливості стратегічного планування і управління інноваціями, впливу креативності особистості на її вміння орієнтуватися в інноваційній ситуації; особистісні риси, що виявляються в ситуації “інноваційного ризику”, і пов’язані з ними перспективи персонального “мистецтва інновацій” тощо.

Які ж психологічні риси найбільшою мірою притаманні інноваторам?

Емпіричні дослідження психологічної готовності до інновацій дали змогу виділити соціально-психологічні типи в діапазоні від “активних реформаторів” до активних супротивників реформ. Дослідження А. Л. Журавльова свідчать про багатофакторну природу інноваційності і необхідність диференційованого оцінювання психологічної готовності різних соціальних категорій громадян до соціальних інновацій [7].

П. В. Лушин виділяє такі особистісні характеристики агентів ухвалення інноваційного рішення: упевненість (функція володіння повною інформацією про наслідки ухвалення рішення), готовність до ризикування (функція володіння інформацією про ймовірний розподіл наслідків вибору тієї чи тієї альтернативи), невизначеність (функція неможливості визначення імовірності настання певного наслідку рішення або складність щодо з’ясування приблизної імовірності). При цьому дослідник наголошує, що інновація – це процес перетворення невизначеності в ризик [8].

Пітер Меррілл вважає, що в групі новаторів має бути розподіл ролей, у новатора ж одинака ці ролі повинні не лише гармонійно поєднуватися, а й у ході інноваційного процесу змінювати одна одну. Він виділяє: 1) творців (що створюють можливості); 2) провідників (котрі реалізують шлях від можливості до рішення); 3) розробників (що застосовують рішення на практиці); 4) виконавців (які

впроваджують рішення). Ці ролі, ключові для інноваційного процесу, збігаються з його етапами [9]. Звідси випливає, що однозначно судити про соціально-психологічні чинники інноваційної активності не можна, тому що різні етапи інноваційного циклу вимагають від особистості різних якостей інноватора.

У зв'язку із цим актуальним є також вивчення загального інноваційного потенціалу особистості (ІПО). Дослідження Ю. О. Власенко показують наявність кореляційного зв'язку між показником субшкали “локус контролю життя” і показниками здатності до активно-перетворювальної інноваційної діяльності й позитивно-диференційованої оцінки змін. На думку автора, це свідчить про зв'язок успішної інноваційної активності з переконанням людини в тому, що вона здатна контролювати своє життя, вільно приймати рішення і реалізовувати їх. Відповідно, пасивно-присотувальний і негативно-генералізований типи реалізації ІПО можуть визначати такі особистісні характеристики, як переконаність, що життя невідкладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє (фаталізм).

Чим вищі показники успішної реалізації ІПО в процесі організації людиною власного життя, чим більш позитивно-генералізованою людиною оцінює зміни, що відбуваються з нею, тим більше емоційно насиченим, цікавим здається їй життя, тим осмисленіше її сьогоднішнє [10]. Опосередковано можна стверджувати, що у високому інноваційному потенціалі завжди є оптимізм.

Дослідження Н. М. Лебедевої і О. М. Татарка показало, що трифакторна структура ставлення особистості до інновацій є практично універсальною для різних груп респондентів. Цю структуру утворюють: 1) креативність; 2) готовність ризикувати заради успіху; 3) орієнтація на майбутнє [11].

Як важливий фактор упровадження інновацій розглядають феномен соціального оптимізму особистості [12]. Така увага до оптимізму пов'язана з тим, що багато соціальних та економічних процесів потребують чималого терміну здійснення: повна завершеність циклу впровадження інновації часто охоплює чималий період людського життя, тому стратегічний оптимізм може бути основою тривалих перспектив планування та інноваційної активності суспільства. І навпаки: песимістичні очікування людей щодо нововведень можуть ставати перешкодою для розвитку в економічній та соціальній сферах; люди поводяться пасивно, уникають ризиків, відступають перед труднощами, виявляють байдужість замість ініціативи. Утім, надмірний оптимізм, переоцінка власних

можливостей можуть викликати недооцінку ризиків у впровадженні інновацій, що часто призводить до катастрофічних наслідків.

Феномен соціального оптимізму наразі не досить чітко визначений щодо його місця в структурі психіки (оптимізм можуть відносити і до емоційно-вольової сфери, і до когнітивної). Так само різняться думки і з приводу того, до якого типу психічних явищ його віднести – станів, емоцій, почуттів, оцінок, очікувань тощо. Тому постає проблема виявлення найбільш сприятливого рівня оптимізму для ефективної інноваційної активності особистості.

Перші філософські пошуки в цій галузі спрямовувалися на виявлення зв'язку оптимізму і песимізму зі світоглядом. Пов'язування оптимізму з діями людини – також відлуння філософської традиції. Оптимізм передбачав активну реалізацію своєї позиції, тому що недосконалі речі потрібно було привести до ладу. Джерело оптимізму вбачали передусім у самій людині. Саме філософія і почала пов'язувати оптимізм із психікою людини, насамперед з емоціями.

Оптимізм за своєю суттю – складноорганізований феномен, який надзвичайно різноманітно проявляється в життєвих ситуаціях. З одного боку, оптимізм пов'язують з ознаками досить високої міри узагальнення: щастям, гумором, настроєм; з другого – психологічний зміст низки компонентів має сфери перетину: наприклад, упевненість у собі, психологічне здоров'я.

У сучасній зарубіжній літературі можна виокремити два основні підходи до вивчення оптимізму і песимізму: дослідження диспозиційного оптимізму (Ч. Карвер, М. Шейер та ін.) і дослідження оптимізму як атрибутивного стилю (М. Селігман, К. Петерсон та ін.). Ці підходи мають досить багато спільних положень, що відображають близькі теоретико-методологічні основи і які можна розглядати з позицій позитивної психології як споріднені та взаємодоповнювальні напрями [13; 14]. Спільною для обох підходів є ідея, що очікування людини суттєво визначають її поведінку. У кожному із цих підходів оптимізм розглядається як очікування позитивного результату, а песимізм – негативного. Відмінність полягає в тому, за допомогою яких змінних вимірюється оптимізм – за допомогою атрибутцій, що передують очікуванням, які лежать в їхній основі (М. Селігман), чи безпосередньо за допомогою очікувань (Ч. Карвер і М. Шейер). Та незалежно від методологічних засад розгляду оптимізму він завжди постає як відносно стабільний, постійний особистісний конструкт, про що свідчать численні дані, отримані за допомогою різноманітних методик.

Українські соціологи традиційно розглядають оптимізм, соціальний оптимізм як показник самопочуття суспільства. У ситуації

масштабних соціально-економічних змін адаптаційний потенціал індивіда пропорційний величині його соціального оптимізму. Слід пам'ятати про те, що оптимізм і песимізм являють собою очікування, спрямовані в майбутнє, а не задоволеність сьогоденням. Звідси зрозуміло, що сприятливе соціально-економічне середовище може посилювати суб'єктивну задоволеність і відчуття щастя зараз, тоді як ставлення до майбутнього може і не мати з цією ситуацією однозначного зв'язку.

Чимало дослідників наголошують на тому, що оптимізм особистості спрямований на прийняття навколишнього світу й активну трансформацію негативного в позитивне, що підвищує активність особистості [15–17]. Е. Усланер, наприклад, наголошує на тому, що оптимізм є одним із найважливіших чинників активності особистості. Вплив оптимізму на активність може бути прямим, безпосереднім: віра в те, що майбутнє можна змінити на краще, змушує людину бути активною. Тобто наявність відчуття контролю над ситуацією сприяє виникненню в людини думки про те, що цю ситуацію вона може змінити на краще, і це, відповідно, мотивує її до активних дій. На думку Усланера, зв'язок активності та оптимізму може опосередковуватися довірою до інших людей. Довіряючи іншим, людина більш схильна до налагодження соціальних контактів і, як наслідок, до активності в соціальній сфері

Дослідження І. І. Семків показують, що оптимізм є чинником активності лише в контексті певних видів активності, але не у всіх її проявах [18]. Виявилось, що довіра часто буває опосередкованим чинником у зв'язку між оптимізмом і соціальною активністю. Але цей зв'язок не завжди позитивний. Як з'ясувалося, високий оптимізм впливає на довіру до знайомих, що також сприяє виявам соціальної активності. До речі, почуття оптимізму визначає недовіру до урядових інституцій, і це змушує людину бути більш активною.

Зроблений нами огляд засвідчив, що й оптимізм, й інноваційна активність мають у своїй феноменології схожі риси: зокрема, найважливішими з-поміж них слід вважати схильність до ризику та спрямованість у майбутнє. Цей зв'язок ми хотіли б перевірити емпірично, тому що все-таки більшість праць, присвячених ролі оптимізму в інноваційній активності, мають декларативний характер. Ще однією проблемою, на яку ми хотіли б звернути увагу, є зв'язок між поняттями оптимізму та соціального оптимізму. Наразі пропонуємо розглядати їх як синоніми, а проте вважаємо, що потрібно детальніше дослідити цю пару понять.

Нагадаємо, що термін “соціальний оптимізм” у радянській науці традиційно використовували з ідеологічним забарвленням; ішлося про

ознаку соціалістичного суспільства, громадяни якого з оптимізмом дивилися в майбутнє. Буржуазні суспільства в цій парадигмі радянські дослідники розглядали як суспільства соціального песимізму [19]. Сьогодні поняття соціального оптимізму побутує передусім у соціологічних та економічних дослідженнях; психологія, власне кажучи, позбулася цього терміна. У термінології ж іноземної психології поняття соціального оптимізму практично не використовується. Деяку плутанину, однак, вносить звернення до цього терміна в ненауковому дискурсі.

Щоб виявити можливі зв'язки між інноваційністю та оптимістичністю, ми провели *дослідження пошукового характеру*. Вибірку склали 191 особа. Це студенти віком від 16 до 21 року (чоловіки становили 40%, жінки – 60%).

До опитувальника було включено 123 твердження. Вимірювалася ступінь згоди чи незгоди респондента із твердженням за 5-бальною порядковою шкалою (від “однозначно так” до “однозначно ні”). Використовувалися запитання з відомих методик дослідження, також були сформульовані власні запитання.

Щодо особистісних рис, пов'язаних з інноваційністю, то на цій вибірці за результатами одномірних розподілів простежується чітка вираженість відповідних психологічних рис особистості. Розподіл відповідей на судження щодо оптимізму демонструє більш строкату картину. Зауважено певні суперечності в деяких відповідях, до того ж різняться оцінки абстрактного майбутнього і конкретних його проявів, різний ступінь оптимізму щодо різних сфер суспільного життя.

На основі факторного аналізу суджень щодо інновативності було виокремлено два основні фактори. Перший (33% дисперсії) досить чітко відображає когнітивний аспект інноваційної активності. Він охоплює судження, пов'язані передусім із дослідницькою та винахідницькою діяльністю, генеруванням нових ідей. Другий фактор (11% дисперсії) можна означити як інноваційну підприємливість, яка не така інтелектуальна, як у першому факторі, але наполеглива і діяльна у просуванні нововведень.

Факторизація суджень щодо оптимізму дала змогу виділити лише один добре виражений фактор, який описує 33% дисперсії. Показники кореляцій окремих суджень із цим фактором дають підстави назвати його фактором особистісного оптимізму. Найбільші значення навантажень (на рівні 0,7-0,8) мають судження, які стосуються позитивних очікувань щодо власного майбутнього респондента. Хочемо також звернути увагу і на те, що за цими судженнями стоять твердження, які стосуються очікувань з приводу процесів суспільного характеру (на рівні навантажень 0,4-0,5). Це

наводить на думку про необхідність подальшого дослідження відмінностей між особистісним і соціальним оптимізмом. За результатами проведеного пілотного дослідження ми плануємо відібрати твердження для створення більш компактною методикою вивчення зв'язків між соціальним оптимізмом та інноваційною активністю.

Висновки. Проведений нами теоретичний аналіз зв'язків між інноваційною активністю і соціальним оптимізмом дав змогу окреслити напрями пошуку їхніх можливих точок перетину. Зазначимо, по-перше, що традиція дослідження оптимізму і психологічних чинників інноваційної активності виділяє подібні до цих основних понять супутні феномени. Тож можемо припустити, що безпосередній пошук таких зв'язків має чималий евристичний потенціал. Такого роду емпіричних досліджень на цей час явно недостатньо. По-друге, оптимізм традиційно вважають чинником, що спонукає особистість до діяльності, підвищує рівень її активності, хоч сучасні дослідження і показують неоднозначний вплив оптимізму на активність у різних сферах.

Перспективним вважаємо пошук такого рівня індивідуального/соціального оптимізму, який найбільшою мірою сприяв би інноваційній активності особистості.

Література

1. Семикіна М. В. Інноваційна праця в конкурентному середовищі: загальна методологія, мотиваційні основи регулювання: [монографія] / М. В. Семикіна, Л. А. Коваль. – Кіровоград: Степ, 2002. – 212 с.
2. Слостенин В. А. Педагогика: Инновационная деятельность / В. А. Слостенин, Л. С. Подьмова. – М.: Магистр, 2007. – 221 с.
3. Ігнатович О. М. Психологічні основи розвитку фахової інноваційної культури педагогічних працівників: монографія / О. М. Ігнатович; АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – К.: Центр навч. л-ри, 2009. – 288 с.
4. Безлепкин М. Н. Влияние организационной культуры на инновационную активность персонала: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук: спец. 22.00.08 "Социология управления" / М. Н. Безлепкин; С.-Петербург. гос. инженер.-эконом. ун-т. – СПб., 2008. – 20 с.
5. Яковенко М. Формування інноваційної активності студентства (прикладний аспект) / Марина Яковенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 153–166.
6. Сергійчук Г. В. Огляд методик вивчення інноваційної активності особистості, інноваційної культури та образу інновації / П. Д. Фролов, Г. В. Сергійчук, Т. Г. Хлаповська / Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу: [кол. моногр.] / за ред.

- П. Д. Фролова; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 159–173.
7. Журавлев А. Л. Социальная психология личности и малых групп: некоторые итоги исследования / А. Л. Журавлев // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 4. – С. 4–15.
 8. Лушин П. В. Психология личностного изменения / П. В. Лушин. – Кіровоград : [б.и.], 2002. – 352 с.
 9. Merrill P. Innovation Generation: Creating an Innovation Process and an Innovative Culture / Peter Merrill. – Milwaukee : ASQ Quality Press, 2008. – 218 p.
 10. Власенко Ю. О. Психологічний аналіз інноваційного потенціалу особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Ю. О. Власенко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003. – 19 с.
 11. Лебедева Н. М. Методика исследования отношения личности к инновациям / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2009. – № 4. – Ч. 2. – С. 89–96.
 12. Гордеева Т. О. Оптимистическое мышление личности как составляющая личностного потенциала / Т. О. Гордеева // Психологическая диагностика. – 2007. – № 1. – С. 32–65.
 13. Carver C. S. Attention and Self-regulation: A Control Theory Approach to Human Behavior / Charles S. Carver, Michael F. Scheier. – London : Springer, 1981. – 403 p.
 14. Seligman M.E. P. Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life/ Martin E. P. Seligman. – New York : Pocket Books, 1998. – 319 p.
 15. Варій М. Й. Психічне здоров'я людей сучасного суспільства та його критерії / М. Й. Варій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: психологічна : збірник / Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 3–15.
 16. Муздыбаев К. Оптимизм и пессимизм личности (опыт социолого-психологического исследования) / К. Муздыбаев // Социологические исследования. – 2003. – № 12. – С. 87–96.
 17. Uslander E. M. Social Capital, Television, and the “Mean World”: Trust, Optimism, and Civic Participation / Eric M. Uslander // Political Psychology. – 1998. – Vol. 19. – № 3. – P. 441–467.
 18. Семків І. І. Зв'язок оптимізму та довіри як чинників соціальної активності студентської молоді / І. І. Семків // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смільсон. – К., 2009. – Т. 8. – Вип. 6. – С. 241–250.
 19. Попов С. И. Социализм и оптимизм / С. И. Попов. – М. : Политиздат, 1981. – 304 с.

Reference

1. Semykina, M. V. and Koval, L. A. (2002). *Innovatsiina pratsia v konkurentnomu seredovyshchi: zahalna metodolohiia, motyvatsiini osnovy rehuliuвання* [Innovative work in a competitive environment: general methodological motivational bases of regulation]. Kirovohrad: Step Publ. (ukr).

2. Slastenin, V. A. and Podymova, L. S. (2007). *Pedagogika: Innovatsionnaya deyatel'nost'* [Pedagogy: innovate activities]. Moscow: Magistr Publ. (rus).
3. Ihnatovych, O. M. (2009). *Psykholohichni osnovy rozvytku fakhovoi innovatsiinoi kultury pedahohichnykh pratsivnykiv* [Psychological bases of professional innovative culture of educators]. Kyiv: Center of Educational literature (ukr).
4. Bezlepkin, M. N. (2008). Effect of organizational culture on innovation activity staff. Abstract of Ph. D. dissertation. Sankt-Petersburg State Engineering-economic University, St. Petersburg, Russian.
5. Yakovenko, M. L. (2002). *Formuvannia innovatsiinoi aktyvnosti studentstva (prykladnyi aspekt)* [Formation of innovative activity of students (applied aspect)]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, 1, 153–166 (ukr).
6. Serhiichuk, H. V., Frolov, P. D. and Khlapovska, T. H. (2013). Ohliad metodyk vuvchennia innovatsiinoi aktyvnosti osobystosti, innovatsiinoi kultury ta obrazu *innovatsii* [Review of methods of studying individual innovative activity, innovation culture and image of innovation]. In Frolov, P. D. (ed.). *Modernizatsiini protsesy v suspilstvi ta osviti: psyhotekhnolohii suprovody* [Modernization processes in education and society: Psychological technologies of support] (pp. 153–176). Kirovohrad: Imex-LTD Publ. (ukr).
7. Zhuravliov, A. L. (1993). Sotsialnaya psihologiya lichnosti i malyh grupp: nekotorye itogi issledovaniya [Social psychology of personality and small groups: some results of the research]. *Psihologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], vol. 14, no. 4, pp.4–15 (rus).
8. Lushin, P. V. (2002). *Psikhologiya lichnostnykh izmeneniy* [Psychology of personality changes]. Kirovohrad (rus).
9. Merrill, P. (2008). *Innovation Generation: Creating an Innovation Process and an Innovative Culture*. Milwaukee, ASQ Quality Press.
10. Vlasenko, Y. O. (2003). Psychological analysis of the innovation potential of the personality. Abstract of Ph. D. dissertation, Odesa National University, Odesa, Ukraine.
11. Lebedeva, N. M. and Tatarko, A. N. (2009). Metodika issledovaniya otnosheniya lichnosti k innovatsiyam [Method for studying the personal attitude to innovations]. *Almanah sovremennoy nauki i obrazovaniya* [Almanac of Modern science and education], vol. 2, no. 4, pp. 89–96 (rus).
12. Gordeyeva, T. O. (2007). Optimisticheskoe myshlenie lichnosti kak sostavlyayuschaya lichnostnogo potentsiala [Optimistic thinking of personality as a component of personal potential]. *Psikhologicheskaya diagnostika* [Psychological Diagnostics], no. 1, pp 32–65 (rus).
13. Carver, C. S. and Scheier, M. F. (1981). *Attention and Self-regulation: A Control Theory Approach to Human Behavior*. London: Springer.
14. Seligman, M. E. P. (1998). *Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life*. New York: Pocket Books.
15. Varii, M. Yo. (2008). Psykhichne zdorovia liudei suchasnoho suspilstva ta yoho kryterii [Mental health of people in modern society and its criteria]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnurishnykh sprav. Seriya: psykhologichna* [Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Psychological Series], issue 1, pp. 3–15 (ukr).

16. Muzdybaev, K. (2003). Optimism i pessimizm lichnosti (opyt sotsiologopshihologicheskogo issledovaniya) [Pessimism and optimism of personality (Experience of Sociological psychological studies)]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological researches], no. 12, pp. 87–96 (rus).
17. Uslaner, E. M. (1998). Social Capital, Television, and the “Mean World”: Trust, Optimism, and Civic Participation. *Political Psychology*, vol. 19, no. 3, pp. 441–467.
18. Semkiv, I. I. (2009). Zviazok optymizmu ta doviry yak chynnykiv sotsialnoi aktyvnosti studentskoi molodi [Relations between optimism and confidence as factors of college youth social activity]. *Aktualni problemy psykholohii: psykholohichna teoriia i tekhnolohiia navchannia* [Actual problems of psychology: Psychological theory and learning technology], vol. 8, issue 6, pp. 241–150 (ukr).
19. Popov, S. I. (1981). *Sotsializm i optimizm* [Socialism and optimism]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).

Сергійчук Г. В. Інноваційна активність і соціальний оптимізм: пошук точок пересечення

Стаття має пошуковий характер і посвячена виявленню взаємозв'язків між інноваційною активністю і соціальним оптимізмом. Заданням загального характеру був пошук таких соціально-психологічних факторів, які б сприяли конструктивній інноваційній активності особистості. Розглянуті підходи до визначення інноваційної активності особистості, зроблено огляд досліджень соціально-психологічних факторів інноваційної активності. Індивідуальний/соціальний оптимізм особистості пропонується розглядати як важливий фактор її інноваційної активності. Відзначається переважно декларативний характер розгляду цього фактора. Вказується на проблему виявлення найбільш сприятливого рівня оптимізму для ефективного інноваційної активності особистості. Зроблено висновок, що оптимізм і інноваційна активність мають в своїй феноменології схожі риси, зокрема схильність до ризику і спрямованість у майбутнє. В ході проведеного пілотного дослідження зафіксовано суттєву різницю між індивідуальним і соціальним оптимізмом особистості.

Ключові слова: інноваційна активність, психологія інновацій, оптимізм, соціальний оптимізм.

Sergiihuk H. V. Innovational activity and social optimism: searching for intersections

The article is devoted to revealing the relationships between innovation activity and social optimism. The main task was to find such social and psychological factors that contribute to constructive innovation activity of the individual. The approaches to the definition of individual's innovation activity are revealed, the review of studies of social and psychological factors of innovation activity is done. Individual social optimism personality is regarded as an important factor of a person's innovative activity, which is studied declaratively. Attention is paid to the problem of identifying the most conducive level of optimism for

effective individual's innovation activity. It is concluded that optimism and innovation activity in their phenomenology have similar features, including risk appetite and focus on the future. In the course of the pilot study a significant difference between individual and social optimistic personality is defined.

Key words: innovation activity, the psychology of innovation, optimism, social optimism.

© Сергійчук Г. В.

П. П. Горностай

ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ У МАЛИХ ГРУПАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Досліджуються закономірності групової ідентичності щодо малих груп освітнього середовища. Ставиться завдання визначити специфіку ідентичності малих груп через специфіку відносин і групової структури в малій групі. Мала група трактується не лише як соціальний об'єкт, а і як суб'єкт соціальної взаємодії та носій "ідентичності групи". Групова динаміка розглядається як динамічне вираження змін структури групової ідентичності, аналізується зв'язок між груповою ідентичністю, груповою динамікою і соціометричною структурою групи. Висвітлюються закономірності та моделі, що увійшли до теорії групової ідентичності в малих групах, зокрема модель когнітивних та емоційних компонентів групової ідентичності в малих групах, де ідентичність постає як динамічна система; моделі довіри та лояльності до групи, що виступають як чинники успішного розвитку групи; моделі рольової ідентичності та гендерної ідентичності, які досліджують часткові форми групової ідентичності в малих групах. Групова ідентичність характеризується в контексті поняття групового несвідомого.

Ключові слова: мала група, групова ідентичність, ідентичність групи, групова динаміка, соціометрична структура групи, рольова ідентичність, гендерна ідентичність, довіра у групі, лояльність до групи.

Проблема. Одним з найважливіших феноменів, що описують глибинні характеристики малої групи, є групова ідентичність, яка безпосередньо пов'язана з інтеграційними та динамічними процесами в соціальному середовищі. Підвищення ефективності малих груп неможливе без урахування закономірностей їхнього функціонування, а це дає змогу розширити уявлення про сутність групових процесів, зрозуміти механізми функціонування групових феноменів, зокрема групової ідентичності. Значний інтерес становлять результати соціально-психологічного дослідження групової ідентичності та інших інтеграційних феноменів у контексті життєдіяльності малої групи, що здійснювалося в концептуально-феноменологічному полі групової свідомості та групового несвідомого. Особливу увагу приділено вивченню таких форм і видів групової ідентичності, як рольова ідентичність, гендерна ідентичність, етнічна ідентичність,

функціонування та становлення яких на рівні малих груп і найближчого соціального оточення індивіда досі недостатньо досліджені.

У групових процесах велике значення мають такі аспекти взаємодії між індивідами, які не усвідомлюються або ж усвідомлюються недостатньо. Вони істотно впливають на соціально-психологічний клімат малої групи, а проте погано піддаються контролю та корекції внаслідок своєї латентної природи і прихованості від свідомості. Можна говорити не лише про групову свідомість, а й про феномен “групового несвідомого”, яке складається із взаємодії несвідомої сфери кожного члена малої групи. Групові психологічні феномени реально існують, проте розроблення психологічних концепцій і теорій, які висвітлювали б закономірності функціонування групової свідомості та групового несвідомого в малих групах, зокрема закономірності, пов’язані з груповою ідентичністю та ідентичністю малих груп, лише розпочинається.

Мета статті: аналіз особливостей становлення і функціонування групової ідентичності малих груп освітнього середовища в концептуально-феноменологічному полі групової свідомості та групового несвідомого.

Групова ідентичність у малих групах має свої особливості та суттєві відмінності від ідентичності в середніх і великих групах. Тут відбувається отождошення із соціальними групами, що складаються з конкретних людей, з якими існують значущі особистісні стосунки та досить тісні емоційні зв’язки, а не з ролями чи територіально-просторовими спільнотами. У малих групах ідентичність має безпосередній зв’язок з груповою динамікою, а також із соціометричною структурою групи. У малих групах ці процеси мають особистісне забарвлення.

У функціонуванні групової ідентичності спостерігається низка закономірностей. Згідно з гіпотезою С. Московічі свідомість людини схожа за своєю будовою на ідентифікаційну матрицю, в основі якої лежать різні групові ідентичності. Їх можна розділити на три групи: а) об’єктивні природні; б) об’єктивні соціальні; в) суб’єктивні. У певний момент життя одна з ідентичностей стає для особи провідною, визначаючи сприймання нею навколишнього світу, її вчинки, прийняття рішень, а також реагування на світ та інших людей. У разі зміни обставин або в іншій соціальній ситуації місце домінуючої може зайняти інша ідентифікація, відтак у свідомості людини вибудується нова ідентифікаційна ієрархія. Перебуваючи в різних соціальних групах, тобто змінюючи певну групову належність, людина змінює

групову ідентифікацію, що впливає на її світосприймання та поведінку.

Ці закономірності можна екстраполювати на малі групи, які утворюють освітнє середовище. Вони мають низку особливостей, що роблять процес становлення групової ідентичності досить своєрідним. Люди, учасники освітнього процесу, є водночас членами різних малих груп, що позначається на особливостях становлення різних видів групової ідентичності.

На практиці процеси групової ідентифікації та пов'язаної з нею соціальної фасилітації зумовлюють різноманітні групові ефекти, які розглядають як механізми функціонування групи. Завдяки їм не тільки відбуваються процеси групової динаміки, досягаються певні групові стани, здійснюються групова інтеграція та диференціація, а й уможливорюється функціонування групи як цілого, виникає те, що називають "груповою психікою", або "груповим психологічним полем". Певною мірою всі групові ефекти описують процеси інтеграції особистості в групі, але ми наразі виділяємо ті, що безпосередньо пов'язані з груповою ідентичністю. Це насамперед ефект "належності до групи", ефект "синергії", ефект Рінгельмана (соціальних ліноців) та ефект "ми – вони".

У контексті нашого дослідження групові психологічні феномени пропонуємо розглядати як деяке *групове психологічне поле*, що утворюється завдяки механізмам групової ідентифікації. Багато дослідників приділяли увагу дотичним до цього питання проблемам групового суб'єкта [1], групової свідомості [2], групового несвідомого [3–6] тощо. Ми ж розробили робочу модель групового психологічного поля, розуміючи під цим поняттям групову свідомість і групове несвідоме, які функціонують певним чином у межах існування малої групи. Групове психологічне поле – це більш широкий контекст функціонування групової ідентичності, якому вона підлягає. Його наявність – обов'язкова умова життєдіяльності і життєздатності групи та показник розвиненості відносин усередині неї.

На нашу думку, групове психологічне поле має три рівні феноменології. На першому рівні ми розглядаємо різноманітні інтеграційні процеси в малих групах, в основі яких лежить групова ідентифікація. На другому рівні феноменології групове психологічне поле включає в себе обмін інформацією (свідомою і несвідомою) всередині малої групи та між групами. Третій рівень феноменології групового психологічного поля охоплює різноманітні групові психологічні утворення (феномени) як продукти групової психіки та їхнього функціонування, а саме: групові стереотипи, групові міфи, групові історії і таємниці, групові захисні механізми. Ці три рівні

групового психологічного поля можна умовно вважати аналогом інтраіндивідних, інтеріндивідних та метаіндивідних компонентів структури особистості (як інтегрального утворення індивідуальної психіки). У нашому випадку ми умовно називаємо їх інтрапсихічними, інтерпсихічними та метапсихічними компонентами групового психологічного поля. Існує зв'язок між функціонуванням групової психіки на рівні великих і малих груп, але ці рівні мають принципові відмінності. Скажімо, групові психологічні феномени, характерні для великих груп, функціонують як психологічна реальність у межах малої групи, втілюючись у групових ефектах і процесах.

Існує тісний зв'язок між поняттями “групова суб'єктність” і “групова ідентичність”. Унаслідок процесів ідентифікації відбувається взаємодія особистісної та групової ідентичності. Її результат можна означити як “ідентичність групи” – феномен групового психологічного поля, завдяки якому група набуває статусу групового суб'єкта.

У центрі уваги нашого дослідження перебувають малі групи, що належать до освітнього середовища. Останнім часом саме *освітнє середовище* стає предметом вивчення багатьох педагогів і педагогічних психологів. На думку одного з дослідників психологічної моделі освітнього середовища В. А. Ясвіна [7], воно охоплює систему впливів та умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що створюються соціальним та просторово-предметним оточенням. Під освітнім середовищем ми розуміємо сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування системи освіти.

Освітнє середовище має свою структуру. Його *матеріальна складова* – це система умов і заходів, що забезпечують навчально-виховний процес, повноцінний розвиток особистості та реалізацію інших педагогічних завдань. До неї належить фізичний вимір освітнього простору, що оточує суб'єктів освітнього процесу. Ідеться насамперед про спеціально організоване матеріальне середовище (приміщення та обладнання, технічні засоби навчання і комунікації), у якому відбувається педагогічний процес, а також про організаційно-структурний поділ системи освіти. *Інформаційна складова* – це специфічний педагогічний інформаційний простір. Існує навіть таке поняття, як інформаційно-освітнє середовище, тобто сукупність навчальної інформації, система знань, парадигм та культурний контекст, у якому вони перебувають. Її окремою підсистемою є система методик навчання, виховання, професійного вдосконалення тощо. До цієї складової належать також інформаційні засоби поширення та відтворення інформації. *Соціально-психологічна складова* – це передусім система соціально-психологічних відносин,

стосунків, взаємин тощо суб'єктів освітнього процесу і власне соціально-психологічний вимір освітнього середовища. Суб'єктами зазначених відносин є великі, середні та малі групи, що належать до освітнього середовища, а також люди – члени цих груп.

Кого ми називаємо *суб'єктами освітнього середовища*, які представляють його соціально-психологічну складову? Це насамперед формальні групи, що відповідають організаційній структурі освітнього процесу (шкільні класи, студентські групи, колективи педагогів тощо). Однак постає важливе питання, чи є ці групи груповими суб'єктами, а отже, чи можна вести мову про такий феномен, як “ідентичність групи”. Проблема групових суб'єктів у соціальній психології – одна з дискусійних тем, проте доцільність використання цього поняття аргументується, зокрема, у працях А. В. Брушлінського, А. Л. Журавльова [1]. Група стає суб'єктом, коли групова ідентичність і система стосунків у ній досягають настільки високого рівня, що група набуває властивостей індивідуального суб'єкта як у міжгрупових стосунках, так і у взаєминах особистості та групи. Група починає сприйматися індивідом так, наче вона має власну волю, наділена емоціями, здатна виражати ставлення до інших, а в міжгруповій взаємодії поводить себе аналогічно поведінці особистості в умовах групової динаміки.

Ідентичність може стосуватися різних предметів: цінностей, емоцій, змістів, когніцій, практики тощо. Вони можуть бути зорієнтовані як на зміст міжгрупових відносин (на групову діяльність, наприклад), так і на самих людей, членів групи, яких теж можна розглядати як цінності. За термінологією транзакційного аналізу Е. Берна [8], взаємодія проявляється на різних рівнях: формально-ритуальному, проведенню часу, діяльнісному, психологічних ігор і психологічної близькості. Останній характеризується високим рівнем довіри та відмовою від використання в спілкуванні психологічних захистів і має велике значення для формування близькості між соціальними об'єктами, про які говорилося вище. У синергетичній групі розвинені всі п'ять бернівських рівнів. Розвиток “групи як цілого” характеризується розвиненими предметами ідентичності, спільними для всієї групи.

Результатом проведеного дослідження стала низка концепцій та моделей, що склали основу соціально-психологічної теорії групової ідентичності в малих групах [9; 10]. Групову ідентичність слід розуміти як стійке отождолення індивідами себе з певною групою, що зумовлюється їхніми безпосередніми контактами і зв'язками та/або деякою реальною спільністю (територіально-просторовою, часово-історичною, ціннісно-орієнтувальною).

Важливим положенням теорії є співвідношення понять “*групова ідентичність*” та “*ідентичність групи*”. Доведено існування закономірного зв’язку між груповою ідентичністю, груповою динамікою та соціометричною структурою групи [11]. Групова ідентичність розвивається завдяки безпосередньому контактуванню її членів. Група є ціннісно-значущою для людини – їй важливо вважати себе не лише окремою особистістю, а і її членом. Рівень цієї ідентичності може бути різним. Групи з високорозвиненою ідентичністю набувають властивості *синергетичності*. У таких групах досить добре виражені процеси ідентифікації, їхні члени можуть відчувати одне одного навіть без прямої комунікації; при цьому спостерігається високий рівень згуртованості, єдності, що може бути узагальнено в понятті “*групова психіка*”.

Високий рівень ідентичності в групі є умовою ефективності всіх групових процесів, особливо колективних видів діяльності. У такій групі утворюється нова якість, яку ми називаємо *ідентичністю групи*. Подібно до особистості група поводить себе як окремий суб’єкт, що має власну ідентичність, прагнучи до збереження своєї самобутності, автономії, цілісності. Група має потребу відстоювати свою ідентичність. Прикладами груп, де за певних умов можливий дуже високий рівень розвитку групової ідентичності, можуть бути сімейна система, терапевтична група (діада), тренінгова група, творчий науковий колектив, професійний колектив (команда), навчальний колектив, спортивна команда, військовий підрозділ тощо.

Можливий різний перебіг внутрішньогрупової динаміки. Взаємодіючи з іншими груповими суб’єктами, групи можуть поділяти їхні цінності, утворюючи нову, спільну для них ідентичність. При цьому ідентичності нижчого порядку можуть зберігатися, відтак відбувається *інтеграція групової ідентичності*. Спільна ідентичність може не утворюватись, тоді групові суб’єкти не стають єдиною групою, і динаміка набуває характеру *диференціації ідентичності*, коли в групі виникають мікрогрупи з власною ідентичністю, які взаємодіють між собою.

Взаємодія ідентичностей різних рівнів (особистісної, мікрогрупової, загальногрупової) приводить до зміни соціометричної структури групи, що супроводжується процесами групової динаміки. І навпаки, зміна конфігурації структури групи зумовлює сплеск групової динаміки, який згодом завершується утворенням нової структури групової ідентичності. Залежно від конфігурації ідентичностей група буде стійкою, згуртованою або, навпаки, нестабільною. Групові суб’єкти різного рівня будуть співпрацювати або конфліктувати, відповідно група буде ефективно функціонувати або розпадатися.

Якщо ідентичність мікрогруп переважає загальногрупову, то відцентрові впливи можуть спричиняти сильні динамічні процеси між цими мікрогрупами і таким чином руйнувати загальногрупову ідентичність [11].

Важливою складовою теорії є дослідження *когнітивних та емоційних компонентів* групової ідентичності в малих групах, де ідентичність розглядають як динамічну систему, що розвивається нелінійно протягом усього життя людини і має складну ієрархічну структуру. Запропонована модель ідентичності відображає співвідношення між співзалежними складовими ідентичності особистості та містить шкали з дуально-діалектичними компонентами, в центрі яких – актуальна Я-концепція. Модель є динамічною і демонструє трансформацію ідентичності в часі, зумовлену сукупністю змін у значеннях співзалежних складових. Групова ідентичність постає як сукупність свідомих і несвідомих складових “групового психологічного поля” [12].

У межах теорії розроблено низку концепцій та концептуальних моделей, які дали змогу емпірично перевірити вихідні теоретичні положення. Так, у дослідженні *довіри* в контексті динамічних процесів групи здійснено концептуалізацію поняття “довіра”, яке є онтогенетичним утворенням і проявляється в міжособових та групових стосунках, зумовлюючи особливості ідентифікаційних процесів у групі. Співвідношення групових “довіри” і “недовіри” є динамічним, їхню зміну зумовлюють як індивідуальні настановлення (очікування), отримані в ході соціалізації, так і особливості ідентифікаційних процесів усередині групи, що відображають своєрідну культуру її життя [13].

Концептуальна модель *лояльності* як чинника становлення групової ідентичності членів малої групи визначає психологічний зміст лояльності як фактора розвитку та функціонування малих груп. Становлення лояльності в групоутворенні залежить від правил і норм, які можуть бути інституційними, еволюційними або договірними. Лояльність має різний рівень і розрізняється якісно, а також залежить від процесу сприймання та з часом може змінюватись. У групових процесах вона пов’язана з проявами конформності, поступливості, негативізму, а також залежить від статусності учасника групи [14].

Серед наукових понять, використаних для побудови теорії, слід назвати *рольову ідентичність*, дослідження якої дало змогу визначити концептуальні положення розуміння рольової ідентичності особи в малій групі. Дистанція між уявленнями про ролі свого Я і ролі інших членів групи, відмінності у сприйманні людиною власної ролі і сприйманні її ролі оточенням є психологічними вимірами процесу

становлення ролівої ідентичності. Рольова ідентичність учнів, креативність яких визначається різними критеріями: суб'єктивним (соціометричне опитування) та об'єктивним (досягнення за тестом креативності) – має певні особливості, що визначають стратегії психологічної роботи з рольовою ідентичністю учнів у контексті розвитку їхнього творчого потенціалу [15].

Ще одним важливим поняттям є *гендерна ідентичність*, дослідження якої в освітньому середовищі показало, що групова ідентичність сприяє формуванню типової гендерної поведінки особистості в групі та окреслює діапазон її виявів. У розробленій моделі групової взаємодії в гендерному контексті виділено такі компоненти, як гендерна ідентичність, гендерні норми та гендерні стереотипи. Детермінантами такої взаємодії у групі є: відчуття належності до групи, згуртованість групи, лояльність членів групи, довіра в групі, групова динаміка та рольовий контекст взаємодії між членами групи, а механізмами – отождолення, відтворення, наслідування, відторгнення, нормування, стереотипізація, ідентифікація та індивідуалізація [16].

Розвиток гендерної ідентичності лідера малої групи було досліджено в контексті впливу безпосереднього соціального оточення на гендерно-рольову та професійну ідентичності. Мала група, як самокерований колектив, визнає за формального лідера особистість андрогінної гендерної ідентичності та стає групою лідерів, здатних до взаємопідтримки одне одного і креативного просування до визначеного результату. Лідерські позиції кожного з членів команди особливо виразно виявляються в ситуації використання мультидисциплінарних команд (організаційний контекст), а також у життєдіяльності мультирольових команд (сімейно-родовий контекст) [17].

Висновки. На основі узагальнення результатів соціально-психологічних досліджень розроблено оригінальну соціально-психологічну теорію групової ідентичності в малих групах освітніх і соціальних середовищ, що розглядається в концептуально-феноменологічному полі групової свідомості та групового несвідомого. Основна ідея теорії полягає в тому, що мала група є суб'єктом соціально-психологічних процесів і має власну ідентичність, а її функціонування відбувається з урахуванням емоційних та когнітивних складових, рольової і гендерної ідентичностей, проявів групової довіри та групової лояльності.

У межах теорії доведено, що процеси групової динаміки спричиняють формування нової структури групової ідентичності; підвищення конфліктності міжгрупової взаємодії приводить до підвищення рівня внутрішньогрупової ідентичності; психологічна

дистанція між уявленнями особи про ролі свого Я в групі та ролі інших членів групи є специфічною для груп із різним соціально-психологічним статусом. Виявлено аналогію конфігурації групових ідентичностей соціальних суб'єктів (об'єктів) різного рівня – від індивіда до людства. По мірі розвитку малої групи зростає значущість емоційного компонента групової ідентичності, при цьому емоційний компонент є базовим, а когнітивний відіграє завершальну роль у структурі самоідентифікації. Емпірично доведено, що афективний та конативний компоненти індивідуальної довіри у групах з високою інтенсивністю взаємодії залежать від активізації процесів формування групової ідентичності. Встановлено, що стиль тренера/викладача впливає на вияви гендерної ідентичності в гомогенних групах, а групова ідентичність сприяє формуванню типової гендерної поведінки особистості в групі. Статеворольова ідентичність серед сучасної молоді має андрогінний характер, але рольові поведінкові очікування від протилежної статі залишаються традиційними (чоловічими/жіночими), що породжує внутрішньоособистісний конфлікт та перенапруження в поведінково-рольових проявах.

Література

1. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.
2. Шефер Б. Социальная идентичность и групповое сознание / Б. Шефер, Б. Шредер // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 1. – С. 15–29.
3. Foulkes S. H. Gruppenanalytische Psychotherapie / S. H. Foulkes. – München : Kindler, 1974.
4. Nichol B. The Group Unconscious [Електронний ресурс] / B. Nichol; Business Coach Institute. – 2001. – Режим доступу : http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml
5. Singh A. The Group Unconscious: A Synthesis Paper [Електронний ресурс] / A. Singh. – 2005. – Режим доступу : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
6. Wells L. Jr. Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods / L. Jr. Wells // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1992. – Vol. 28. – № 1. – P. 46–53.
7. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.
8. Берн Э. Транзакционный анализ и психотерапия / пер. с англ. : Э. Берн. – СПб. : Братство, 1992. – 224 с.
9. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін.]; за наук. ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.
10. Процеси ідентифікації особистості в малій групі: досвід теоретичного та емпіричного дослідження : практич. посіб. / за наук. ред. П. П. Горностая. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 106 с.

11. Горностай П. П. Концепція групової ідентичності в малих групах / П. П. Горностай // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 81–93.
12. Грибенко І. В. Свідомі і несвідомі компоненти ідентичності / І. В. Грибенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 29 (32). – С. 177–184.
13. Циганенко Г. В. Довіра в контексті групових процесів : посібник / Г. В. Циганенко (у друці).
14. Скрипник О. В. Лояльність студентів до навчальної групи: психологічні аспекти / О. В. Скрипник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 93–101.
15. Чорна Л. Г. Рольова ідентичність старшокласників : посібник / Л. Г. Чорна. – К. : Міленіум, 2014. – 128 с.
16. Плетка О. Т. Гендерні аспекти групової ідентичності: особливості та тенденції у терапевтичних та навчальних групах / О. Т. Плетка // Простір арт-терапії : зб. наук. статей. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 55–64.
17. Покладова В. Метод командного коучингу в контексті формування самокерованої студентської групи / Вікторія Покладова // Психологічні перспективи. Спец. випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 1. Особистість і мала група. – К., 2012. – С. 246–251.

Reference

1. Brushlinsky, A. V. and Volovikova, M. I. (Eds.) (2002). *Psihologiya individualnogo i gruppovogo sub'ekta* [Psychology of Individual and Group Subject]. Moscow: PER SE (rus).
2. Shefer, B. and Shreder, B. (1993). Sotsialnaya identichnost i gruppovoe soznanie [Social identity and the group consciousness]. *Psihologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], vol. 14, no 1, pp. 15–29 (rus).
3. Foulkes, S. H. (1974). *Gruppenanalytische Psychotherapie*. München: Kindler.
4. Nichol, B. (2001). The Group Unconscious. Business Coach Institute, http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml
5. Singh, A. (2005). The Group Unconscious: A Synthesis Paper, <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
6. Wells, L. Jr. (1992). Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 28(1), 46–53.
7. Yasvin, V. A. (2001). *Obrazovatel'naya sreda: ot modelirovaniya k proektirovaniyu* [Educational environment: from modeling to designing]. Moscow: Smysl (rus.).
8. Bern, E. (1992). *Transaktsionnyj analiz i psihoterapiya* [Transactional analysis and psychotherapy]. St. Petersburg: Bratstvo (rus).
9. Gornostai, P. P., Lishchyns'ka, O. A., Chorna, L. G. et al. (2014). *Psykholohiia hrupovoi identychnosti: zakonirnosti stanovlennia* [Psychology of group identity: patterns of establishment]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

10. Gornostai, P. P. (Ed.) (2013). *Protsesy identyfikatsii osobystosti v malii hrupi: dosvid teoretychnoho ta empirychnoho doslidzhennia* [Identification processes in small groups: the experience of theoretical and empirical research]. Kirovohrad: Imex-Ltd. Publ. (ukr).
11. Gornostai, P. P. (2013). *Kontseptsiiia hrupovoi identychnosti v malykh hrupakh* [The concept of group identity in small groups]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 32(35), 81–93 (ukr).
12. Hrybenko, I. V. (2012). *Svidomi i nesvidomi komponenty identychnosti* [Conscious and unconscious components of identity]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 29(32), 177–184 (ukr).
13. Tsyhanenko, H. V. *Dovira v konteksti hrupovykh protsesiv* [Confidence in the context of group processes] (in press) (ukr).
14. Skrypnyk, O. V. (2013). *Loyalnist studentiv do navchalnoi hrupy: psykholohichni aspekty* [Loyalty students in learning groups: psychological aspects]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 32(35), 93–101 (ukr).
15. Chorna, L. G. (2014). *Roliiva identychnist starshoklasnykiv* [Role identity of senior pupils]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
16. Pletka, O. T. (2012). *Henderni aspekty hrupovoi identychnosti: osoblyvosti ta tendentsii u terapevtychnykh ta navchalnykh hrupakh* [Gender aspects of group identity: features and trends in therapeutic and educational groups]. *Prostir art-terapii* [Space of Art Therapy], 2(12), 55–64 (ukr).
17. Pokladova, V. (2012). *Metod komandnoho kouchynhu v konteksti formuvannia samokerovanoi studentskoi hrupy* [Command coaching method in the context of a self-governing student group]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii malykh, serednykh ta velykykh hrup. T. 1. Osobystist i mala hrupa* [Psychological perspectives. Special Issue: Current problems of psychology of small, medium and large groups. Vol. 1. Personality and small group], pp. 246–251 (ukr).

Горноста́й П. П. Групповая идентичность в малых группах образовательной среды

Исследуются закономерности групповой идентичности относительно малых групп образовательной среды. Ставится задача определить специфику идентичности малых групп через специфику отношений и групповой структуры в малой группе. Малая группа трактуется не только как социальный объект, но и как субъект социального взаимодействия и носитель “идентичности группы”. Групповая динамика рассматривается как динамическое выражение изменений структуры групповой идентичности; анализируется связь между групповой идентичностью, групповой динамикой и социометрической структурой группы. Освещаются закономерности и модели, вошедшие в теорию групповой идентичности в малых группах, в частности модель когнитивных и эмоциональных компонентов групповой идентичности в малых группах, где идентичность представляет собой динамическую систему; модели доверия и лояльности к группе, выступающие как факторы

успешного развития группы; модели ролевой идентичности и гендерной идентичности, исследующие частные формы групповой идентичности в малых группах. Групповая идентичность характеризуется в контексте понятия группового бессознательного.

Ключевые слова: малая группа, групповая идентичность, идентичность группы, групповая динамика, социометрическая структура группы, ролевая идентичность, гендерная идентичность, доверие в группе, лояльность к группе.

Gornostay P. P. Group identity in small groups of educational environment

The principles of group identity concerning small groups of educational environment are investigated in the article. The task to define specificity of small groups identity through specificity of relationship and group structure in small group is formulated. The small group is interpreted not only as social object, but also as the subject of social interaction and the carrier of "group identity". Group dynamics is considered as a dynamic expression of group's changes identity structure. The relation between group identity, group dynamics and sociometric group structure is analyzed. Patterns and models included to the theory of group identity in small groups are revealed. They are: cognitive and emotional components of group identity in small groups, where identity is considered as a dynamic system. Models of confidence and loyalty to the group become factors of successful development of the group. Models of role identity and gender identity explore partial forms of group identity in small groups. Group identity is considered in a context of concept group unconscious.

Key words: small group, group identity, identity of group, group dynamics, sociometric structure of group, role identity, gender identity, confidence in the group, loyalty to the group.

© Горностай П. П.

В. В. Горбунова

ЦІНІСНО-РОЛЬОВИЙ ПІДХІД У ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ КОМАНДОТВОРЕННЯ

Представлено основні положення авторського ціннісно-рольового підходу в теорії та практиці командотворення, а також презентовано окремі технології формування та розвитку команд. У концептуальних засадах підходу обстоюється ціннісна регуляція міжсуб'єктних, рольових за своєю природою взаємин у командах, а також роль кожного з учасників командної взаємодії як її співтворця. Визначено основні засоби такого творення – унікальні і неповторні у своїй генезі життєві цінності та рольовий репертуар, за допомогою якого людина презентує іншим ціннісний зміст своєї свідомості. Представлено отримані в результаті низки досліджень дані щодо специфічності ціннісної свідомості осіб, які надають перевагу

командній та індивідуальній праці; побудовано типологію імпліцитних теорій командної інтеракції особистості; проаналізовано цінності спільної діяльності та стратегії їх реалізації особами, успішними в командній діяльності; показано зв'язок успішності особистості в команді з її рольовою компетентністю. На основі дослідницьких даних розроблено діагностичну методику “Ціннісна готовність до командної діяльності”, процедуру формування та розвитку командних взаємин “Ціннісно-рольова картографія”, комплексну командотворчу процедуру “Ціннісно-рольовий тренінг командного розвитку”.

Ключові слова: ціннісно-рольовий підхід до командотворення, ціннісно-рольова інтеракція в командах, імпліцитні теорії командної інтеракції, рольова компетентність особистості, успішність особистості в командній діяльності.

Проблема. Психологічний супровід проблеми ефективності командної діяльності передбачає системно-організовану роботу з формування та розвитку команд. Загалом можна виокремити два тенденційно відмінних підходи до командотворення: “діяльнісно-творчий”, зорієнтований на оптимізацію самого процесу командної діяльності, і “взаєминотворчий”, сфокусований на налагодженні та розбудові конструктивних взаємин між членами команди. Звісно, командотворення неможливе поза контекстом тієї діяльності, що об'єднує групу і для зростання продуктивності якої, власне, і створюється команда, однак і не може зводитися до перетворень у ній. Адже позитивна синергія спільної діяльності, як основна ознака командності, є ефектом, виникненням та зростання якого сприяє ціла низка умов, найперше пов'язаних із специфікою взаємин у командах.

Саме специфіка міжсуб'єктних взаємин у командах стала відправною точкою розроблення ціннісно-рольового підходу до проблеми командотворення, принципова відмінність якого полягає в зміщенні акцентів аналізу з командної взаємодії як такої на її суб'єктів, творців. Парадигмальні межі підходу задані суб'єктно зорієнтованими теоріями, в яких обстоюється ціннісна неповторність свідомості, а також рольовими теоріями особистості, що ставлять у центр аналізу неповторність рольового репертуару кожної людини та її прагнення до рольової самореалізації.

Мета статті: окреслити концептуальні засади та представити базові технології ціннісно-рольового підходу в психології командотворення.

Авторська розробка проблеми командотворення орієнтована на розбудову цілісного підходу з методологічно виваженим концептуальним базисом та валідизованим засобами теоретичного моделювання й емпіричної апробації інструментарієм [1–4].

Орієнтація на фундаментальність і технологічність є, за формулюванням М. М. Слюсаревського, необхідною умовою для інтеграції підходу в проблематику соціальної психології як базової, фундаментальної дисципліни [5].

Ціннісно-рольовий підхід до командотворення містить ціннісно-рольову концепцію формування і розвитку команд та розроблені на її базі ціннісно-рольові технології командотворення (рис. 1). Методологічним ядром концепції є теоретична модель ціннісно-рольової інтеракції в командах, що наочно демонструє міжкомпонентну інтегративність, а також структурно-функційні зв'язки (рис. 2).

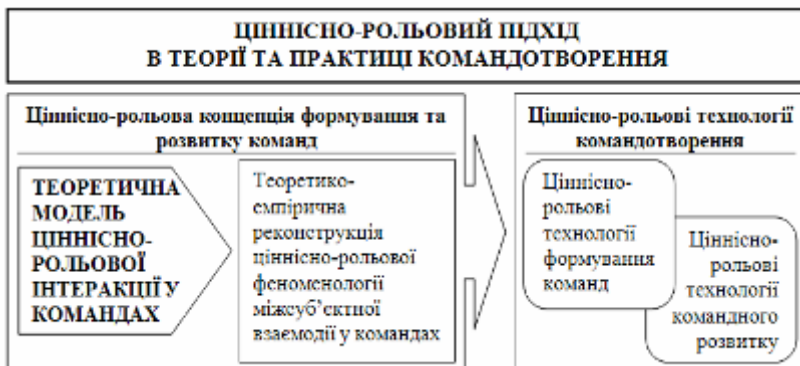

Рис. 1. Схематика ціннісно-рольового підходу в психології командотворення

У концепціях життєвого світу особистості наголошується щонайменше на двох його вимірах (площинах, просторах, аспектах, складових), що різняться за спрямованістю на себе чи інших людей, предмети та явища; інтерпретацією, осмисленням дійсності чи діяльнісних наслідків цих процесів. Про зовнішній і внутрішній аспекти життєвого світу розмірковує Ф. Ю. Василюк [6]; про зовнішню, віртуальну та внутрішню його складові – П. П. Горностай [7]; про внутрішній світ та зовнішні способи взаємин зі світом – Д. О. Леонтьєв [8]; про індивідний, особистісний і соціальний простори життєвого світу – Т. М. Титаренко [9]. Аналіз простору командної інтеракції в структурі життєвого світу людини приводить до рефлексії того, що, окрім внутрішньої, ціннісно-інтерпретаційної, складової, є і зовнішня – це власне конструювання, творення, вибудовування командних взаємин особистістю засобами рольової презентації ціннісних змістів своєї свідомості. Міркування про таку подвійність у структурі командної інтеракції виводить на її *ціннісний*

та рольовий компоненти, акцент же на функційних відмінностях – на інтерпретаційно-ціннісному та презентаційно-рольову регуляцію командних взаємин. У такий спосіб у назвах елементів моделі закріплено базові одиниці психологічного аналізу інтеракції в команді (цінності, ролі) та основні механізми, за якими ці одиниці діють, регулюючи взаємини (інтерпретація, презентація).

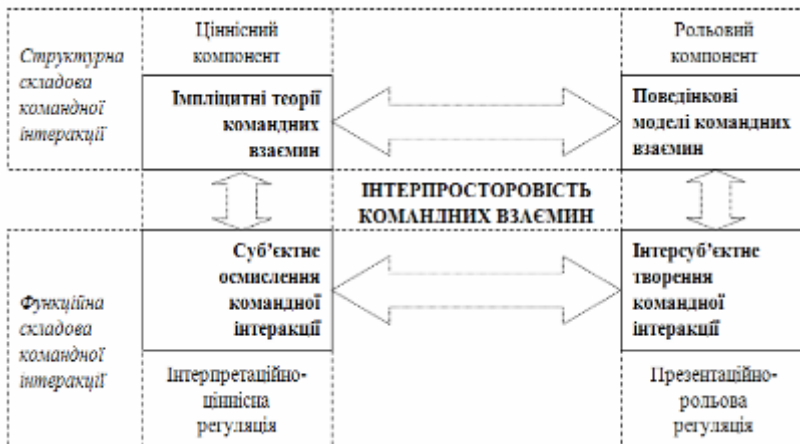

Рис. 2. Узагальнена графічна реконструкція теоретичної моделі ціннісно-рольової інтеракції в командах

Ціннісний компонент представлений і може бути досліджений через аналіз *імпліцитних теорій командних взаємин*, базова функція яких – ціннісно-інтерпретаційна регуляція взаємин, що реалізується насамперед у *суб'єктному осмисленні інтеракції в командах*. Рольовий компонент містить *поведінкові моделі командних взаємин*, що у своїй рольовій презентації беруть участь в *інтерсуб'єктному творенні командної інтеракції*. Ціннісний і рольовий компоненти взаємопов'язані у структурі командної інтеракції, так само як невіддільними є інтерпретаційно-ціннісна та презентаційно-рольова регуляція. У драматичній моделі життєвого світу особистості П. П. Горностая йдеться про його віртуальну складову, яку дослідник визначає як перехідну між зовнішнім і внутрішнім світом частину дійсності, яка існує завдяки нашій свідомості, але не в нашій уяві, а в міжособистісному інформаційному полі [7]. У нашій моделі цією складовою є *інтерпросторовість командних взаємин*, специфічне командне інтерпросторове середовище, що твориться та розгортається в життєвих світах учасників команди, де, власне, і формулюються ціннісні закони взаємин та розгортається командна інтеракція.

Основою для передбачення тенденцій командного розвитку в межах авторського підходу є *ціннісно-рольові феномени командної інтеракції*, пов'язані з відмінностями в цінності взаємин для людей та, власне, з їхньою рольовою сумісністю. Перманентна циклічна імплікація між суб'єктивним осмисленням взаємин у командах, утіленим в імпліцитних теоріях, та інтерсуб'єктивним творенням через рольову, поведінкову презентацію вимагає реконструкції інтеракційних феноменів у своєрідній двовимірності – ціннісному змісті та рольовій презентації. З огляду на те, що командні цінності творять власне учасники, то саме аналіз ціннісної кон'юнкції їхніх життєвих світів, зокрема ціннісної основи імпліцитних теорій командної інтеракції, а також дослідження сумісності поведінкових моделей командних взаємин є кроком у площину психологічного прогнозу.

У межах ціннісно-рольового підходу до командотворення розроблено низку системних інструментів (технологій), спрямованих на формування і розвиток команд: стандартизовану психодіагностичну методику “Ціннісна готовність до командної праці”; психосемантичну процедуру формування команд та гармонізації командних взаємин “Ціннісно-рольова картографія”; комплексну інтеракційно-рефлексивну командотворчу процедуру “Ціннісно-рольовий тренінг командного розвитку”. Розробленню та впровадженню кожної технології передувало емпіричне дослідження вихідної феноменології.

Основою шкал *методики “Ціннісна готовність до командної діяльності”* стали емпірично виявлені рефлексивні феномени, що стосуються особливостей діяльнісного й інтеракційного простору осіб, які надають перевагу командній (перша зі шкал у парі) та індивідуальній (друга зі шкал у парі) праці.

Шість шкал діагностують специфіку діяльностей та взаємин. “Часова дискретність” / “Часова континуальність діяльнісного простору” – шкали, що свідчать про прийнятність діяльностей нетривалих, локалізованих у певному періоді або таких, що мають часову протяжність і пов'язані з досвідом минулого та плануванням на майбутнє; шкали “Стосунковість” / “Індивідуалістичність діяльнісного простору” свідчать про надання переваги діяльностям, що передбачають тісну взаємодію та спілкування з іншими людьми або дають змогу працювати у відносній незалежності від інших, не вимагають постійного спілкування. “Контактність” / “Дистанційованість інтеракційного простору” – шкали, що слугують для аналізу характеру взаємин, яким надається перевага – безпосередньо контактним, тривалим у часі або нечастим і нетривалим, таким, що передбачають лише віртуальні або телефонні контакти.

Вісім шкал діагностують суб'єктивну ціннісність діяльностей та взаємин. “Цінність підтримки стосунків” / “Цінність само детермінації” – шкали показові щодо того, що допомагає будувати, розвивати та підтримувати взаємини, і того, що дає змогу залишатися відносно незалежним; “Цінність емоційної підтримки” / “Ціннісна егоцентрованість” – діагностують цінність фасилітації, прийняття, підтримки інших або орієнтацію на самостійну турботу про себе; “Цінність процесу спілкування” / “Цінність інших як взірців” – вказують на вагу взаємин як процесу розмов, буття поруч або процесу взаємин як такого, що слугує для набуття взірців, корисних у власному розвитку; “Цінність актуального моменту буття” / “Цінність вчинків” – шкали, діагностичні для цінності теперішнього, зануреності в нього або цінності для власного досвіду вчинків інших людей, їхніх помилок та досягнень.

Зазначимо, що результати методики можуть бути використані для аналізу ціннісних передумов успішності особистості в командній діяльності на момент дослідження, можливих складнощів у ній, а також задля надання рекомендацій щодо особливостей організації ціннісно прийнятної діяльності.

“Ціннісно-рольова картографія” як процедура формування команд та розвитку командних взаємин базується на психосемантичній реконструкції командної інтеракції в її ціннісно-рольовій сутності. Так, рольовий репертуар, уведений в оціночну матрицю (діагностичну основу процедури), розроблено на основі істотних ознак команди, а ціннісні конструкти уніфіковано в результаті аналізу ціннісних доміант змістових типів імпліцитних теорій. Загалом матриця містить 19 конструктів, за кількістю емпірично виокремлених типів ціннісних доміант, 11 з яких описують суб'єктивну ціннісність взаємин у команді, 8 – ціннісність самої командної праці.

Так, домінативний тип свідчить про ціннісність у взаєминах першості, лідерства, головування, пріоритетності свого голосу у прийнятті рішень та, власне, домінування над іншими. Кооперативний тип імпліцитних теорій пов'язаний із важливістю співпраці, взаємоповаги, довіри, співвіднесення власних потреб із прагненнями інших, пошуком компромісних рішень. Конкурентний тип передбачає суб'єктивну значущість суперництва, можливості довести свою правоту в спосіб змагання, подекуди протиборства, власне спортивного, змагальницького характеру взаємин. Для альтруїстичного типу характерна побудова стосунків із піклуванням про добробут та комфорт інших людей, турбота про задоволення їхніх потреб, подекуди за рахунок обмеження власних інтересів. Егоцентрований тип імпліцитних теорій, навпаки, пов'язаний із

важливістю турботи про себе, першості власних потреб та інтересів; взаємини сприймаються як такі, в яких важливо брати, отримувати, думати та робити все задля власного інтересу. Фасилітативний тип свідчить про вагомість власної ролі як нагхненника інших, джерела гарного настрою; ідеться також про здатність бути прикладом, допомагати в побудові взаємин та всіляко сприяти продуктивності діяльності колег. Комунікативний тип передбачає ціннісність самого процесу спілкування, переважно неформального; на перший план виводяться товариськість, дружба, приятелювання, уміння відволікатися від нормативних ролей та обов'язків, проводити час у розмовах, знімаючи в такий спосіб робочу напругу. Індивідуалістичними називаються імпліцитні теорії, в яких обстоюється ціннісність усамітнення, оберігання власних меж, розділення професійного і особистого, неприйняття втручання в позакомандне життя. Толерантним названо тип, за якого ціннісно важливим є терпимість до дій та вчинків інших, орієнтація на підтримку безконфліктних взаємин, обережність у критиці і конструктивність зворотного зв'язку. Нормативний тип імпліцитних теорій свідчить про значущість морально-етичних норм спілкування та взаємин у їхньому нормативно-рольовому вияві; ідеться про примат формальних правил спілкування без "переходу на особистість" – ввічливості, неконфліктності, тактовності тощо. Для останнього з виокремлених стосункових типів імпліцитних теорій командних взаємин, афіліативного, характерним є прагнення до схвалення, що проявляється в орієнтації на думку інших, визнанні їхньої авторитетності, конформності.

Щодо типів, які описують цінність діяльності, то цілеорієнтований вказує на суб'єктивну значущість результатів праці, націленість та спрямування всіх зусиль на їх досягнення. Процесуальний тип охоплює імпліцитні теорії із цінністю процесу діяльності; ідеться про здатність отримувати задоволення від процесуальних дій та операцій, занурюватись у працю, жити нею. Агентивність імпліцитних теорій свідчить про важливість відчувати себе агентом впливу людиною, від якої залежить процес і результат діяльності, такою, що тримає руку на її пульсі. Самодетермінаційність – про важливість самостійного прийняття рішень на різних етапах діяльності, можливість самому планувати її процес, зважувати досягнуте, вносити елементи творчості. Колегіальний тип вказує на цінність спільної праці в сенсі відчуття плеча, потреби в обговореннях, зважуванні, дискусіях, зворотному зв'язку, подекуди критиці. Демонстраційний тип передбачає ціннісність вираження Я в діяльності; ідеться про важливість публічності в праці, демонстрації її результатів та досягнень. Компетентнісним

названо тип, за якого ціннісна першість належить професійності, прагненню вчитися та підвищувати свій фаховий рівень. Надійнісний тип наголошує на ціннісності відповідального ставлення до діяльності, яка має здійснюватися ґрунтовно, надійно і без зайвого ризику.

Зауважимо, що ціннісно-рольові карти є лише своєрідними моделями групової інтеракції. Базуючись на реальних оцінках та відбиваючи окремі закономірності сприйняття та інтерпретації командних взаємин, вони все ж таки значно спрощують феномени, які моделюють. Так, у ціннісно-рольових картах відбито лише статистику суб'єктивного осмислення командної інтеракції; ідеться про певний момент у сприйнятті одне одного, якому могли передувати події, що зрушили симпатії або антипатії в той чи той бік. До того ж у переліку ціннісних конструктів зауважено лише узагальнені змістові доміанти міжособистого сприймання, що можуть не вичерпувати всіх його нюансів. Отже, за потреби процедура може бути модифікована в переліку ціннісних конструктів або рольового списку.

У комплексну командотворчу процедуру *“Ціннісно-рольовий тренінг командного розвитку”* заведено систему технік аналізу, моделювання та трансформації ціннісно-рольової інтеракції в командах, розроблену на базі попередньо згаданих досліджень, а також аналізу індивідуальних поведінкових моделей командної інтеракції. У результаті останнього дослідження було виявлено значущий зв'язок між успішністю людини в команді та ціннісною і стратегіальною насиченістю подієвого простору спільної діяльності, його стратегіально-ціннісною конгруентністю, а також такими показниками рольової компетентності, як рольова варіативність, гнучкість та здатність до рольової децентрації й прийняття ролей інших.

Теоретичний аналіз командної інтеракції та результати її емпіричного дослідження лягли в основу системи командотворчих технік, спеціалізованих щодо роботи з імпліцитними теоріями, поведінковими моделями та, власне, процесом інтеракції в командах. Упровадження технік регулюється низкою методологічних, методичних та організаційних принципів, покликаних окреслити теоретичні і технологічні межі та забезпечити внутрішній контроль якості командотворчих інтервенцій

Методологічні принципи є регуляційними щодо теоретичних засад командотворчих технологій; вони вказують на основні напрямки інтервенцій у сфері командного розвитку. Принцип ціннісного змісту окреслює одну зі сфер застосування командотворчих технологій, якою є імпліцитні теорії командної інтеракції кожного з учасників у їхньому ціннісному змісті; ідеться про систему уявлень, що лежить в основі

регуляції поведінки, вибору стратегій взаємодії та побудови взаємин з колегами по команді. Принцип ціннісної складності вказує на потребу помістити у фокус командотворення багатомірність, системність та ієрархізованість імпліцитних уявлень про командну інтеракцію її учасників. Принцип стратегіальності зосереджує командотворчі інтервенції на поведінкових стратегіях реалізації цінностей спільної діяльності – тих конкретних способів досягнення бажаного, до яких вдаються учасники команд у ході взаємодії на предмет командної діяльності. Принцип рольової компетентності спрямовує практику командотворення на здатність особистості ефективно вирішувати завдання, пов'язані з рольовою взаємодією в командах, бути варіативним, гнучким, чутливим до ролей інших та власних рольових переживань. Принцип ціннісної кон'юнкції відбиває необхідність пошуку ціннісно близьких способів інтепретації подій командної взаємодії її учасниками. Принцип рольової конвергенції центрує командотворчі заходи на рольовій взаємодоповнюваності, пошуку способів оптимізації рольової взаємодії в командах.

Методичні принципи регулюють процес застосування командотворчих технік. Принцип експлікації імпліцитного змісту спонукає до застосування технік, зорієнтованих на оприявлення змісту імпліцитних теорій командної інтеракції її учасників. Принцип ціннісної ємності ролей передбачає використання технік, основна мета яких – формування уявлень про суб'єктивну своєрідність та неповторність ціннісного змісту командних ролей для кожного учасника команди. Принцип полідетермінованості орієнтує на застосування технік, які сприяють усвідомленню неможливості жорсткої каузальної інтепретації поведінки в командній взаємодії. Принцип кроскультурності передбачає звернення до технік, що сприяють усвідомленню та розвитку власних стратегій реалізації цінностей командної діяльності в зіставленні зі стратегіями інших людей. Принцип креативності скеровує командотворчі інтервенції у бік активного пошуку нових способів рольової взаємодії в команді, розвитку рольової компетентності. Принцип спонтанності орієнтує на застосування технік, що сприяють активному експериментуванню в спеціально організованій взаємодії, пом'якшення стереотипних форм рольової поведінки. Принцип інтеракційності спрямовує командотворчі інтервенції в річище безпосередньої взаємодії, діяльності тут-і-зараз, аналізу актуальних та пошуку нових стратегій командної інтеракції для кожного з її учасників. Принцип діалогічності передбачає безпосереднє звернення до технік зі зворотним зв'язком дискусійного, діалогічного, полілогічного характеру, таких, що сприяють відкритому обговоренню і взаємоузгодженню позицій. Принцип толерантності передбачає створення умов

для прийняття та поваги до думки опонентів, орієнтацію на пошук конструктивних рішень.

Організаційні принципи покликані регулювати сам процес організації взаємодії з метою командного розвитку. Принцип індивідуальної рефлексії звертає увагу на стимуляцію процесів індивідуального усвідомлення та аналізу механізмів, що регулюють командну інтеракцію. Принцип групової рефлексії передбачає орієнтацію на розвиток процесів рефлексії щодо командної взаємодії у спільному колі, спілкуванні, обговоренні, дискусії. Принцип інтеракційної рефлексії зорієнтовує використання реальної інтеракції як основи для індивідуальної та групової рефлексії.

Висновки. Ціннісно-рольовий підхід до командотворення базується на ціннісно-рольовій концепції формування і розвитку команд та розроблених на її основі ціннісно-рольових технологіях командотворення. Методологічним ядром концепції є теоретична модель ціннісно-рольової інтеракції в командах. З огляду на те, що командна інтеракція є співтворчістю всіх її учасників, то розгортається вона в суб'єктній інтерпросторовості, за якої виникає ціла низка феноменів, пов'язаних із відмінностями в ціннісності взаємин для людей та, власне, з їхньою рольовою сумісністю. Враховуючи те, що командні цінності творять самі учасники, саме аналіз ціннісної кон'юнкції їхніх життєвих світів, зокрема ціннісної основи імпліцитних теорій командної інтеракції, а також дослідження сумісності ціннісно-рольових моделей командних взаємин є основою розроблення та впровадження командотворчих технологій.

Література

1. Горбунова В. В. Методологічні орієнтири проблеми командотворення в межах ціннісно-рольової парадигми / В. В. Горбунова // Наукові записки. Психолого-педагогічні науки: зб. наук. праць / Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2012. – № 3. – С. 14–17.
2. Горбунова В. В. Методологічні засади соціально-психологічного дослідження міжсуб'єктної інтеракції в командах / В. В. Горбунова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 12–19.
3. Горбунова В. В. Простір командної інтеракції: інтерсуб'єктне конструювання та суб'єктне осмислення / В. В. Горбунова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 31(34). – С. 147–155.
4. Горбунова В. В. Успешность в командной деятельности: рефлексивно-ценностные характеристики / В. В. Горбунова // Психологический журнал. – 2014. – Т. 35, № 2. – С. 33–44.
5. Слюсаревський М. М. Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і стратегія розвитку / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із

- соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19(22). – С. 3–23.
6. *Василюк Ф. Е.* Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
 7. *Горноста́й П. П.* Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
 8. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
 9. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 373 с.

Reference

1. Gorbunova, V. V. (2012). Metodolohichni oriientyry problemy komandotvorennia v mezhakh tsinnisno-roliovoi paradygmy [Methodological benchmarks of team-building problems in frame of value-role paradigm]. *Naukovi zapysky. Psykholoho-pedahohichni nauky (Nizhynskiy derzhavnyi universytet imeni Mykoly Hoholia)* [Scientific notes. Psychological and Pedagogical Sciences (Nizhyn State University named after Mykola Gogol)], 3, 14–17 (ukr).
2. Gorbunova, V. V. (2012). Metodolohichni zasady sotsialno-psykholohichnoho doslidzhennia mizhsubyektnoi interaktsii v komandax [Methodological basis of social-psychological research of intersubject team interaction]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainkoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in the formation of the citizen of the Ukrainian state], 13, 12–19 (ukr).
3. Gorbunova, V. V. (2012). Prostir komandnoi interaktsii: intersubiektne konstruiuvannia ta subiektne osmyslennia [The space of team interaction: intersubjective construction and subjective interpretation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 31(34), 147–155 (ukr).
4. Gorbunova, V. V. (2014). Uspeshnost v komandnoy deyatelnosti: reflektivno-tsennostnye harakteristiki [Success of team activity: reflexive-value characteristics]. *Psihologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], Vol. 35, no. 2, 33–44 (rus).
5. Sliusarevskiy, M. M. (2008). Sotsialna psykholohiia yak nauka: kontseptualni zasady, stan i stratehiia rozvytku [Social psychology as a science: conceptual basis, state and strategy of development]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 19(22), 3–23 (ukr).
6. Vasilyuk, F. E. (1984). *Psihologiya perezhivaniya: analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy* [Psychology of experiences: analysis of overcoming of critical situation]. Moscow: Publ. of Moscow State University (rus).
7. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost' i rol: rolevoy podhod v sotsialnoy psihologii lichnosti* [Personality and role: role approach in social psychology of personality]. Kyiv: Interpress Publ. (rus).

8. Leont'ev, D. A. (2003). *Psihologiya smysla. Priroda, stroenie i dinamika smyslovoy realnosti* [Psychology of sense. Nature, composition and dynamics of sense reality]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
9. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttieviy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [Life-world of personality: within and beyond ordinary]. Kyiv: Lybid' Publ. (ukr).

Горбунова В. В. Ценностно-ролевой подход в теории и практике командообразования

Представлены основные положения авторского ценностно-ролевого подхода в теории и практике командообразования, а также презентированы отдельные технологии формирования и развития команд. В концептуальных принципах подхода отстаивается ценностная регуляция межсубъектных, ролевых по своей природе отношений в командах, а также роль каждого из участников командного взаимодействия как его сотворца. Определены основные средства такого творения – уникальные и неповторимые в своем генезисе жизненные ценности и ролевой репертуар, с помощью которого человек представляет другим ценностное содержание своего сознания. Представлены полученные в результате ряда исследований данные о специфичности ценностного сознания лица, предпочитающих командную и индивидуальную деятельность; построено типологию имплицитных теорий командной интеракции личности; проанализированы ценности совместной деятельности и стратегии их реализации лицами, успешными в командной деятельности; показана взаимосвязь успешности личности в команде с ее ролевой компетентностью. На основе исследовательских данных разработаны диагностическая методика “Ценностная готовность к командной деятельности”, процедура формирования и развития командных взаимоотношений “Ценностно-ролевая картография”, комплексная командотворческая процедура “Ценностно-ролевой тренинг командного развития”.

Ключевые слова: ценностно-ролевой подход к командообразованию, ценностно-ролевая интеракция в командах, имплицитные теории командной интеракции, ролевая компетентность личности, успешность личности в командной деятельности.

Gorbunova V. V. Value-role approach to the theory and practice of teambuilding

The main aspects of value-role approach to the theory and practice of teambuilding are presented. Also the technologies of formation and development of team are demonstrated. It is asserted that team inter-subject relations are regulated by values and have role nature. Every member of team interaction is its co-creator at the same time. Main means of such creation are life-values and role repertoire, which are unique and inimitable in their genesis. By their help a person presents value content of his/her consciousness to others. Results of a number of studies in which specificity of value conscience of individuals who prefer team or individual work are presented; typology of implicit theories of team interaction is created; values of joint activity and strategies of its realization by individuals who succeed in

team work are analysed. Connection between success of a person in a team and personal role competence is shown. Diagnostic technique “Value readiness for team work”, procedure of forming and development of team interaction “Value-role mapping”, complex team-building procedure “Value-role training of team development” were created on the basis of research data.

Key words: value-role approach to teambuilding, value-role team interaction, implicit theories of team interaction, role competence of personality, success of person in teamwork.

© Горбунова В. В.

О. М. Кочубейник

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ: СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КОМУНІКАТИВНОСТІ

Статтю присвячено аналізу соціального діалогу як інструменту налагодження соціальних відносин у функціонально диференційованому суспільстві. Показано, що визначальною рисою такого суспільства є відмова від надлишкової універсальності і взаємозамінності його одиниць. Відповідно соціальний діалог у функціонально диференційованому суспільстві визначено як комунікативний процес, у якому беруть участь представники різних секторів суспільства, завдяки чому відкриваються можливості аналізу різних ефектів суспільного життя (координація соціальних відносин, взаємодія соціальних груп, узгодження смислових кодів цієї взаємодії, зіставлення соціальних цінностей тощо). Наголошено, що успішність соціального діалогу перебуває в тісному зв'язку зі ступенем комунікативності публічної сфери суспільства, ефективність якої забезпечується двома ресурсами: 1) комунікативністю текстуальних конструкцій, що виконують функцію конструювання смислів та репрезентують контент, у якому відбувається конструювання соціальної проблеми; 2) комунікативністю намірів учасників соціального діалогу, тобто спрямованістю на порозуміння, пошук конвенцій. Найважливішим соціально-психологічним ефектом соціального діалогу як конвенційного комунікативного процесу названо досягнення солідарності та довіри між його учасниками.

Ключові слова: функціонально диференційоване суспільство, комунікативний процес, глобалізація, комунікативна стратегія, соціальна проблема.

Проблема. Поняття соціального діалогу в Україні розглядають переважно в контексті відносин роботодавців і працівників з акцентуванням того положення, що стан та перспективи соціального розвитку суспільства залежать насамперед від характеру цих відносин. Тому чимала кількість публікацій тлумачить соціальний діалог як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей і прийняття узгоджених рішень у сфері праці та соціально-трудових відносин між суб'єктами, що представляють інтереси сторін – працівників, роботодавців та держави. Точкою відліку таких тлумачень є Указ Президента України “Про розвиток соціального діалогу в Україні” від 29 грудня 2005 р., де зазначається, що соціальний діалог має за мету підвищення ролі професійних спілок і організацій роботодавців та їх об'єднань у формуванні економічної і соціальної політики держави, дальший розвиток соціального діалогу

як одного з головних чинників забезпечення соціальної стабільності, розвитку громадянського суспільства, запобігання суспільним конфліктам. Крім того, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 р. затверджено план заходів щодо розвитку соціального діалогу в Україні, відповідно до якого зусилля науковців та управлінців мають спрямовуватися переважно на прикладні параметри проблеми, зокрема визначення умов, які б забезпечували утворення галузевих і територіальних тристоронніх допоміжних органів соціального діалогу як узгодженого розв'язання проблем соціально-економічної сфери, що стосуються прав та інтересів працівників і роботодавців.

Така практична загостреність дещо відсунула в тінь інший сенс соціального діалогу – його особливість як форми дискусії стосовно широкого кола питань, що є предметом інтересів різних соціальних груп і суспільства загалом. У найширшому сенсі соціальний діалог можна тлумачити як знаряддя розв'язання соціальних проблем, завдяки чому досягається або підтримується такий лад суспільного життя, який забезпечує високий ступінь соціального комфорту та психологічного благополуччя його членів. У цьому значенні соціальний діалог передбачає широкий формат учасників: на партнерській основі в ньому рівноправно беруть участь представники різних сегментів суспільства, а специфіка соціальних проблем, які стають приводом для комунікації, виходить далеко за межі площини трудових відносин.

І якщо розглядати соціальний діалог як комунікативний процес, учасниками якого є представники різних спільнот (секторів суспільства), то відкриваються можливості для аналізу таких складних ефектів суспільного життя, як координація соціальних відносин, взаємодія соціальних груп, узгодження смислових кодів цієї взаємодії, зіставлення соціальних цінностей, обґрунтування можливостей оптимізації соціальних відносин тощо. Але такий ракурс означає, що успішність соціального діалогу має і соціальні, і психологічні складові.

Мета статті полягає у визначенні соціальних і психологічних передумов, які є необхідними для розгортання соціального діалогу.

Насамперед слід зазначити, що введення у гуманітарний простір поняття соціального діалогу пов'язане з договором про заснування Європейського Співтовариства і зокрема з діяльністю Європейської комісії. Датується ця угода 1985 роком, що є з погляду історичного доволі пізньою датою. Це означає, що соціальна ситуація, яка затребувала появи соціального діалогу як переговорного інституту, виникла порівняно недавно. А тому слід прозоро представити основні передумови його виникнення.

На наш погляд, першою передумовою, що заактуалізувала появу соціального діалогу як інструменту комунікації, була якісна зміна процесу диференціації суспільства. (Власне, диференціація постійно перебувала в полі зору соціологів, проте здебільшого аналізувалися причини й наслідки економічної, політичної, етнічної та професійної диференціації.) Однак важливою з погляду виникнення інституту соціального діалогу є особлива основа цієї диференціації, що з'явилася порівняно недавно, – функціональність, поєднана з постіндустріальними особливостями суспільства.

Дійсно, соціальне розшарування притаманне будь-якому відомому нам суспільству. Уже в первісних племенах за тими чи тими ознаками, статтю, віком тощо вирізнялися певні групи, за якими закріплювалися певні привілеї та обов'язки і водночас фіксувалися нерівність та ієрархічність. На подальших етапах розвитку соціальне розшарування ускладнювалося і ставало очевиднішим, розтинаючи суспільство в різних площинах. Так, економічна диференціація фіксувала відмінності в рівні доходів, а отже, й у рівні життя, в існуванні багатих, середніх та бідних верств населення. Розподіл суспільства на політичних лідерів і керовані маси став проявом політичної диференціації. Професійна диференціація спричинювала виокремлення різних за родом діяльності груп, при цьому деякі професії вважалися престижнішими за інші. Отже, уточнюючи поняття соціальної диференціації, слід зазначити, що важливим є не сам факт виокремлення й наявності різних груп, а очевидна нерівність між ними в їхньому суспільному становищі, обсязі і характері прав, привілеїв та обов'язків, престижу і впливу. Саме така нерівність унеможливує, на наш погляд, застосування соціального діалогу як інструменту організації життя спільноти в таких суспільствах (позаяк однією з умов соціального діалогу як конвенційної комунікативної практики є паритетність сторін). Мало того – що гостріше виражена ієрархічна нерівність, то меншою є можливість комунікації між верствами й спільнотами загалом

Соціальний діалог – як конвенційний комунікативний інструмент – стає можливим лише тоді, коли соціальна диференціація поступається місцем функціональній. Функціонально диференційоване суспільство є характеристикою постсучасного суспільства, хоч основи функціональної диференціації закладалися в Європі ще в період пізнього середньовіччя (приблизно у XVIII ст.). Попри те, що в той історичний період переважали традиційні форми соціального розшарування, пов'язані з розрізненням нерівних та ієрархічно впорядкованих верств (селян, городян, шляхти), тоді починає формуватися розрізнення функціональних систем, зокрема таких, як господарство, політика, виховання, релігія, мистецтво тощо, кожна з

яких згодом досягла автономного вичленування, але спроможна була ефективно виконувати свої функції лише за умови, що й всі інші системи функціонували бездоганно.

Визначальною рисою функціонально диференційованого суспільства є відмова від надлишкової універсальності і взаємозамінності його одиниць (тобто стану, коли кожна окрема суспільна одиниця може виконувати повний репертуар соціальних завдань, необхідних для життєдіяльності спільноти). Натомість відбувається спеціалізація виконавців і генералізація результатів, що зрештою спричинює виникнення складних (а тому до певної міри ризикованих) функціональних систем. Функціонально диференційоване суспільство відмовляється також і від нерівності як принципу впорядкування, який у суспільній ієрархії уособлював порядок цілого. Натомість розвиваються структури поліконтекстуального суспільства, в якому немає ані центру-периферії, ані верхів-низів.

Важливо також наголосити, що оформлення функціонально диференційованого суспільства є процесом незавершеним, його соціальна система постійно ускладнюється. Цей процес ускладнення, який, крім того, має тенденцію до прискорення, істотно відрізняє сучасне суспільство від попередніх (традиційних), що протягом тривалого періоду існували практично в незмінному вигляді (або принаймні зміни були неістотними й невиразними, не відчувалися й не переживалися членами спільноти як бурхливі чи докорінні).

Зрозуміло, що ускладнення соціальної системи є неодмінним наслідком диференціації окремих підсистем суспільства, які спеціалізуються на виконанні тих чи тих соціальних функцій. Однак важливим є те, що ускладнення/диференціація породжують два протилежно спрямованих ефекти: з одного боку, зростають автономія і спеціалізація різних сегментів соціальної системи, з другого – посилюється взаємна залежність сегментів один від одного (що є похідною від їхньої спеціалізації). Це означає потребу в координації. Іншими словами, така соціальна система може мати стабільний і водночас динамічний характер лише завдяки інтенсивним інформаційно-комунікативним обмінам між її елементами. Якщо ж такий обмін не налагоджено (або він зазнає функціональних збоїв), то тим підсистемам комунікації, що “випадають” з комунікативного простору, загрожує втрата соціальної ефективності, “соціальна невидимість”, а зрештою – зникнення. Принагідно зазначимо, що роль комунікацій, що забезпечують інтеграцію соціальної системи, зростає ще й тому, що її окремі елементи вже не можуть координуватися однією керівною інстанцією в межах упорядкованої ієрархії (через її руйнацію).

Отже, *першою* передумовою формування соціального діалогу як комунікативної практики є перехід до функціонально диференційованого суспільства, заснованого на скасуванні надлишкового універсалізму його елементів та центрованості.

Другою передумовою актуалізації соціального діалогу як суспільного переговорного інструменту є відхід від ідеї “глобального порядку”. Так, приміром, соціологія, що працювала в просторі модерного дискурсу, значною мірою орієнтувалася на з’ясування умов досягнення (можливості загалом) соціального порядку, а також на вивчення причин і наслідків його порушення, оформлюючи підсумки власних студій у термінах “соціальної згуртованості”, “дезінтеграції”, “аномії”, “ціннісно-нормативного розпаду”, “моральної солідарності”, “конфлікту між культурною та соціальною структурами” тощо. Вектор цих теорій збігався з напрямом пошуку єдиних основ соціальної інтеграції-дезінтеграції, а сама інтеграція пояснювалася як така, що виникає на основі або примусу, або вигідних відносин взаємозалежності, або дії ціннісно-нормативних механізмів. Нині соціологічний дискурс пропонує відмовитися від цих схем, зокрема від їхньої фундаментальної передумови – ідеї центральності.

Таку перспективу аналізу пропонує, приміром, Н. Луман [1; 2], стверджуючи, що сучасне суспільство не має не тільки ціннісно-нормативної, а й жодної іншої “міцної” основи і не потребує оцінок з позиції таких досучасних ідеалів, як “моральна інтеграція”, “морально-емоційна згуртованість”, “комунальна солідарність” або “загальний ціннісно-нормативний консенсус”. На його погляд, згадані поняття є занадто розмитими й водночас надмірно конкретними для пояснення складного взаємозалежного і високодиференційованого суспільства з характерними для нього автономними комплексними самореферентними соціальними системами, між якими немає належної спільності на рівні елементів. А отже, ціннісно-нормативний консенсус вищого порядку, що регулює життя суспільства загалом, більше не є можливим унаслідок високої комплексності суспільства. Натомість важливими і необхідними є різні форми консенсусу на локальному рівні й у повсякденних ситуаціях. Альтернативу інтеграції Луман вбачає в уникненні тих ситуацій, за яких неефективне функціонування однієї підсистеми створює нерозв’язні проблеми для іншої. Це означає, на наш погляд, що соціальний діалог як конвенційна комунікативна практика виявляється чи не єдиним механізмом підтримання цієї тенденції, уможлиблюючи досягнення переговорним шляхом локальних консенсусів, які забезпечували б безпроблемне функціонування диференційованого суспільства, а не встановлення глобального порядку.

Виникнення функціональної диференціації замість соціальної та скасування централізованості є неодмінними умовами, але недостатніми. Адже припущення про те, що функціональна диференціація усуває всі підстави для ієрархічності, насправді не завжди виконуються. Тому *третьою* (і пов'язаною із двома попередніми) передумовою розгортання соціального діалогу є досягнення такого рівня функціональної диференціації, який водночас пов'язується з формуванням громадянського суспільства.

Уведення цієї передумови пояснюється специфікою комунікативних процесів у межах самого соціального діалогу, який виникає як переговорний процес з приводу тої чи тої проблеми, адже локальні спільноти рано чи пізно опиняються в стані, коли більш ніж очевидними стають протилежно спрямовані інтереси. Наявність громадянського суспільства в такій ситуації виявляється запорукою монополізації ресурсів конструювання соціальної проблеми (тобто того, що слід обговорювати, а отже, й вирішувати першочергово). Іншими словами, спільноподілюваний й рівнодоступний простір функціонально диференційованого суспільства є водночас джерелом боротьби за його ресурси в маркуванні соціальної ситуації як проблеми, що має бути вирішена. Якщо інститути громадянського суспільства достатньо сильні, то ці ресурси більшою мірою є монополізованими, ними володіють – поряд з виконавчою та законодавчою гілками влади – різні громадські організації. Якщо ж згадані інститути розвинені недостатньо, то “порядок денний” встановлюється переважно владними елітами, які фактично нав'язують “свою” проблематику іншій частині суспільства. Результатом є витрачання ресурсів суспільства на розв'язання тих проблем, у яких зацікавлені владні еліти, і фактичне ігнорування інших, які можуть видаватися більш небезпечними.

Отже, предмет соціального діалогу (тобто яка саме проблема потребує розв'язання), а також те, які сторони беруть участь в її обговоренні, є підсумком своєрідної конкурентної боротьби за простір засобів масової комунікації та суспільну увагу. У громадянському суспільстві ця конкуренція прозора, а не тоталітарно керована, адже владні еліти, втрачаючи контроль над найвпливовішими засобами масової комунікації, втрачають і монополне право на формування “порядку денного”. З огляду на це формується ефективний медійний майданчик і виникає сфера публічності. (Тут варто згадати Ю. Габермаса, котрий аналізує публічну сферу як принципово позаособистісний феномен, де не стільки реалізуються дії, скільки відбувається комунікація, обмін інформацією, думками. Публічна сфера десубстанціалізується, а мас-медія стають найважливішим

структурним елементом публічної сфери: саме вони виступають як основна форма організації публічної сфери).

Конкуренція між соціальними проблемами породжується обмеженістю такого ресурсу, як пропускна здатність публічних арен. Наприклад, телебачення, радіо, газети, інтернет-сайти не можуть повідомляти про все, що відбувається в суспільстві. Їхня “пропускна здатність” обмежена ефірним часом інформаційних програм, газетними площами тощо. Унаслідок цього в рамках публічних арен постійно здійснюється відбір соціальних проблем, тобто приймаються рішення про те, які проблеми є наразі більш важливими, заслуговують на увагу, обговорення. При цьому значний успіх проблеми в такій конкуренції зазвичай супроводжується витісненням інших соціальних проблем на периферію або за межі публічного дискурсу. Таким чином у громадянському суспільстві завдяки ефективному медійному майданчику формується сфера публічності. Це відкритий простір комунікації, в якому висуваються різні варіанти програм і змагаються різні висловлювання з приводу тієї чи тієї проблеми. Сфера публічності є, по суті, своєрідним ринком ідей: на одні з них існує попит у певних соціальних груп, інші ж, навпаки, не користуються попитом, а тому нівелюються, відходять у тінь. Мало того, нині загальновизнаною є думка, що майданчиком для проведення соціального діалогу мають бути саме ЗМІ. Технічно це виявляється в тому, що на їхніх сторінках публікуються різноманітні судження, уочевиднюється боротьба між різними спільнотами і ЗМІ, що їх підтримують, за вплив на аудиторію.

На наш погляд, моментом відліку у розгортанні соціального діалогу слід вважати процес конструювання соціальної проблеми, оскільки таке конструювання є спільним формулюванням її маркерів та вимог щодо умов, які можуть бути змінені. Іншими словами, соціальні проблеми постають як створювані індивідами або групами текстуальні конструкції, які привертають увагу громадськості до тих чи тих умов і виступають з вимогою їх змінити.

Формами конструювання соціальних проблем, як зазначає І. Г. Ясавєєв [3; 4], є відповіді на запитання анкет або інтерв'юєрів під час вивчення громадської думки, листи протесту, пред'явлення судових позовів, виступи в парламенті, проведення прес-конференцій, поширення “проблематизуючих” повідомлень у ЗМІ, проведення мітингів, пікетів, демонстрацій, страйків тощо. З огляду на постструктуралістське бачення дійсності, яке запропонував Ж. Дерріда, а саме: нічого не існує поза текстом – ці форми конструювання соціальної проблематики є текстуальними. Власне, під таким кутом зору свідомість особистості дослідники тлумачать як суму текстів, різноманітних за своєю суттю; сама людина живе всередині тексту –

історичної свідомості, а весь світ – це нескінченний і безмежний текст (див. [5, с. 20]). І якщо згадані форми конструювання соціальної проблеми вважати текстуальними конструкціями, то до них застосовні вимоги комунікативності, що пред'являються до будь-яких одиниць комунікації.

З огляду на сказане вище комунікативність ми розглядаємо як універсальну властивість соціальної реальності, як сукупність умов, що забезпечують можливість налагодження діалогу, взаємодії між суб'єктами. На наш погляд, комунікативність публічної сфери є визначальною умовою соціального діалогу. (Як і Ю. Габермас, під публічною сферою ми розуміємо ту сферу життя, в якій може бути сформована громадська думка, той сектор ненасильницького діалогу, який зорієнтований на прагматичну згоду).

Комунікативність публічної сфери являє собою сумарну функцію двох аргументів: 1) комунікативності текстуальних конструкцій, які виконують функцію конструювання смислів (і, крім того, репрезентують контент, у якому реалізується називання територій потреби та соціальної проблеми); 2) комунікативності намірів учасників соціального діалогу, тобто їхньої спрямованості на порозуміння, пошук конвенцій.

Що означає “комунікативність текстуальних конструкцій”? Передусім звернімо увагу на факт диференційованості спільноти, коли в просторі публічної сфери співіснує безліч текстів, які конкурують між собою за суспільну увагу й перетворення на повноцінний соціальний діалог. Не забуваймо також, що наявність тексту в публічній сфері не запускає автоматично ефективний комунікативний процес. Іншими словами, будь-який текст є не автоматично комунікативним, а лише потенційно комунікативним. Потенційність реалізується тоді, коли текст набуває інтерсуб'єктивного ефекту, тобто коли він вноситься в реальний процес комунікації, реальний простір перетворень.

Цей механізм досить вдало висвітлює С. В. Дацюк [6], пропонуючи розрізняти комунікативний простір і комунікативне середовище тексту та аналізуючи зв'язок між ними. Зокрема, дослідник стверджує, що зміст будь-якого тексту формує його комунікативний простір, тобто внутрішній смисловий простір тексту, який навмисно вбудований у множину актуальних контекстів та передбачає сукупність прямих або непрямих адресатів, для яких він призначений (або яким він явно чи приховано опонує). Важливим, наполягає С. В. Дацюк, є те, що адресати обов'язково мають бути реальними, а контексти – актуальними; лише за таких умов виникає інтерсуб'єктивність. Для того щоб процес комунікації зреалізувався, текст повинен бути вміщений у комунікативне середовище, яке є

зовнішнім щодо внутрішнього змісту тексту (його комунікативного простору). І якщо середовище комунікації за ступенем охоплення адресатів є вузьким, ніж комунікативний простір цього тексту, то такий текст є некомунікативним, і навпаки, якщо середовище комунікації збігається з діапазоном або є ширшим за нього, ніж відповідний комунікативний простір, то текст є комунікативним.

Комунікативний процес, таким чином, є процесом трансформації комунікативного простору в комунікативне середовище, тобто вибудовування комунікативної дії та умов цієї комунікативної дії (означення дискурсивних меж, побудова комунікативного середовища щодо комунікативного простору; впорядкування комунікативного простору щодо комунікативного середовища; створення правил і меж комунікації; вибір місця, способу, каналів, засобів комунікації тощо) [там само]. Отже, для того щоб відбувся соціальний діалог, потрібно, щоб текст, який репрезентує потребу його учасників, був придатний для смислопородження в комунікативному середовищі.

А проте, щоб комунікативний процес набув характеристик соціального діалогу (тобто, за Ю. Габермасом, процесу, де консенсус супроводжує комунікаційну діяльність), необхідно, щоб сторони дотримувалися конвенційної комунікаційної стратегії. Якщо ж одна чи обидві сторони послуговуються маніпулятивною комунікаційною стратегією, то досягнення консенсусу є проблематичним або тимчасовим. (У будь-якому випадку, консенсус тут не супроводжуватиме комунікаційну діяльність сам по собі, тобто консенсус не є простою згодою в процесі комунікації, а вимагає спеціально поставленого завдання і додаткових зусиль по його досягненню. Тим самим виразнюється проблематика технологій управління соціальним діалогом).

Важливо також наголосити, що соціальний діалог, розглянутий як конвенційний комунікативний процес, має потрібний результат. З технологічного боку – це угода, програма, укладена конвенція, тобто такий змістовий договір між учасниками процесу, який даватиме можливість утілити в життя певні практичні завдання (реалізувати проект, заради якого і здійснювався, власне, соціальний діалог). Це по-перше. По-друге, успішний соціальний діалог має суто психологічний результат, а саме трансформацію комунікативного середовища (у певному сенсі зміну його дискурсивних параметрів), що надалі уможливлуватиме відтворення конвенційного комунікативного процесу і протистояння маніпулятивним або конфліктним комунікаційним стратегіям. По-третє, існує й етичний результат соціального діалогу: зміцнення солідарності і зростання рівня довіри

членів спільноти один до одного, що є не менш важливим ефектом для громадянського суспільства.

Висновки. Дослідження соціального діалогу як колективної роботи з комунікативним простором тексту в середовищі комунікації дало змогу з'ясувати деякі специфічні особливості взаємодії текстуальних конструкцій, які в кінцевому підсумку визначають конструювання соціально-психологічних та етичних ефектів (солідарності, довіри, єдності тощо). У практичній площині такий підхід відкриває доступ до процедур регуляції діалогу через управління стратегіями і тактиками комунікації. Доцільність такого підходу до вивчення соціального діалогу підкріплюється аналізом тих трансформацій у суспільстві, що уможливили оперування соціальним діалогом як інструментом постіндустріального суспільства, де комунікація вийшла на перший план як феномен, що організує соціальну реальність.

Саме тому інтерсуб'єктивність і діалог стають головними темами гуманітарних досліджень, а вивчення комунікації спирається на аналіз характеристик інтерактивних/комунікативних дій. Аналіз, зокрема, показав, що рух суспільства до постіндустріальних параметрів не тільки зумовлює посилення тенденції до диференціації й деуніверсалізації спільнот, а й сприяє підвищенню ролі соціального діалогу та розширенню соціальних функцій комунікацій. Саме в різних жанрах дискурсу (комунікативному середовищі) реалізується констеляція смислів комунікативної дії та уможливується досягнення соціальної конвенції. Отже, соціальний діалог як спосіб розв'язання проблем є, з одного боку, показником відкритості соціуму (прагнення до взаємодії, толерантності), а з другого – показником загальної комунікативної налаштованості членів соціуму на обмін досягненнями.

Література

1. *Луман Н.* Общество как социальная система / Николас Луман; пер. с нем. А. Антоновский. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
2. *Луман Н.* Дифференциация / Николас Луман; пер. с нем. Б. Скуратов. – М. : Логос, 2006. – 320 с.
3. *Ясавеев И. Г.* Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации/ И. Г. Ясавеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 200 с.
4. *Ясавеев И. Г.* Конструкционистский подход к социальным проблемам / И. Г. Ясавеев // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – № 4. – С. 533–546.
5. *Ильин И. П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1998. – 230 с.
6. *Дацюк С.* Коммуникативные стратегии [Электронный ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступа : http://dere.kiev.ua/library/datsyuk/komm_strat.shtml

Reference

1. Luman, N. (2004). *Obschestvo kak sotsialnaya sistema* [Society as a social system]. Moscow: Logos (rus).
2. Luman, N. (2006). *Differentsiatsiya* [Differentiation]. Moscow: Logos (rus).
3. Yasaveev, I. G. (2004). *Konstruirovaniye sotsialnykh problem sredstvami massovoy informatsii* [Construction of social problems by means of mass communication]. Kazan: University Press (rus).
4. Yasaveev, I. G. (2004). *Konstruksionistskiy podhod k sotsialnym problemam* [Constructionist approach to social problems]. *Zhurnal issledovaniy sotsialnoy politiki* [The Journal of Social Policy Studies], 4, 533–546 (rus).
5. Iin, I. P. (1998). *Postmodernizm ot istokov do kontsa stoletiya: evolyutsiya nauchnogo mifa* [Postmodernism from its origins to the end of the century: the evolution of scientific myth]. Moscow : Intrada (rus).
6. Datsyuk, S. (2009). *Kommunikativnye strategii* [Communication Strategies], http://dere.kiev.ua/library/datsyuk/komm_strat.shtml (rus).

Кочубейник О. Н. Социальный диалог: социальные и психологические предпосылки коммуникативности

Статья посвящена анализу социального диалога как инструмента выстраивания социальных отношений в функционально дифференцированном обществе. Показано, что определяющей чертой такого общества является отказ от излишней универсальности и взаимозаменяемости его единиц. Соответственно социальный диалог в функционально дифференцированном обществе определен как коммуникационный процесс, в котором принимают участие представители различных секторов общества, благодаря чему открываются возможности для анализа различных эффектов общественной жизни (координирование социальных отношений, взаимодействие социальных групп, согласование смысловых кодов этого взаимодействия, сопоставление социальных ценностей и др.). Подчеркнуто, что успешность социального диалога тесно взаимосвязана со степенью коммуникативности публичной сферы общества, эффективность которой обеспечивается двумя ресурсами: 1) коммуникативностью текстуальных конструкций, выполняющих функцию конструирования смыслов и репрезентирующих контент, в котором происходит конструирование социальной проблемы; 2) коммуникативностью намерений участников социального диалога, то есть направленностью на достижение взаимопонимания, поиск конвенций. Наиболее важным социально-психологическим эффектом социального диалога как конвенционного коммуникационного процесса названо достижение солидарности и доверия между его участниками.

Ключевые слова: функционально дифференцированное общество, коммуникационный процесс, глобализация, коммуникативная стратегия, социальная проблема.

Kochubeynyk O. N. Social dialogue: social and psychological backgrounds of communicativity

The article analyzes a social dialogue as an instrument of social relationship constructions in a society which is differentiated functionally. The author shows that

withdrawal of excessive universality and intersubstitutability of the elements of society is the determinative feature of such society. Thus, the social dialogue in the functionally differentiated society is defined as the communication process which participants represent different sectors of society. As a result, the opportunities are offered for the analysis of various effects of public life (namely, coordination of social relations, interaction between social groups, adjusting the sense codes of this interaction, juxtaposition of social values etc). The author emphasizes that success of social dialogue is closely related to the level of communicativeness of public sphere of the society, which effectiveness is provided by two resources: 1) communicativeness of textual constructions which function is to construct senses and to represent the content in which a social problem is being constructed; 2) communicativeness of intentions of the social dialogue participants, i.e. directedness at the mutual understanding, search for conventions. The most important social psychological effect of social dialogue as a conventional communication process is reaching the solidarity and trust among its participants.

Key words: functionally differentiated society, communication process, globalization, strategy of communication, social problem

© Кочубейник О. М.

Т. М. Титаренко

КРИТЕРІЇ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРАКТИК ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ

Визначено текстові (наративно-ментативні) та контекстні (культурно-індивідуальні, ціннісно-сміслові, нормативно-регулятивні) критерії аналізу соціально-психологічних практик життєконструювання. З'ясовано зумовленість фонових практик насамперед культурними контекстами, а практик перетворювальних – контекстами індивідуальними. Показано, що перетворювальні практики особистість використовує переважно в ментативній формі, тоді як фонові практики – у наративній. Проведено порівняльний аналіз повсякденних ситуацій, які зазвичай наративізуються, та ситуацій кризових, екстраординарних, які стимулюють виникнення ментативів з їх посиленою рефлексією, переосмисленням та переоцінюванням. Визначено, що наративна людина тяжіє до осмислення власного життя через його осожетнювання, тоді як людина ментативна моделює життя на основі того, що вона про нього думає, як його оцінює. Виявлено взаємоперетворювальну динаміку текстових і контекстних критеріїв в особистісному автобіографуванні.

Ключові слова: особистість, життєконструювання, перетворювальні і фонові практики, текстові і контекстні критерії, наратив-ментатив, автобіографування.

Я вірю у владу оповіді. Я вірю в здатність оповіді розбудити щось у наших почуттях, наших умах – щось, наслане нам з давніх-давен.

Х. Мураками

Проблема. Культурні тексти, що нас оточують, створюють і змінюють, є вмістищем, сховищем, транслятором певних практик. Не чекаючи на запрошення, значущі для особистості культурні тексти заходять із нею в складні і прості діалоги, породжуючи численні контексти, такі як середовище її існування, сфера практикування. *Актуальність* дослідження забезпечує потреба розібратися з тими текстовими особистісними практиками, що конденсують у собі заведені, поширені способи поведінки.

Мета статті: визначити критерії, за якими ці практики можна вивчати, аналізувати, рефлексувати і навіть оптимізувати, змінювати.

Що може правити за критерії в спробі дослідження особистісного життєконструювання? Повірно соціологам, які вважають пострадянське суспільство за суспільство модерну, у якому є окремі вкраплення постмодерну (див.[1]). Безумовно, соціальна психологія з її дослідницьким апаратом відтворює цього дивного кентавра, який обома ногами і тулубом занурений у набридлий модерн, а крилами намагається зачепити свіже повітря постмодерну. Саме тому звичні критерії наукового аналізу зовсім не втрачають своєї релевантності, хоч інколи й здається, що їх уже скасували разом з істиною і суб'єктом. Отже, критеріями в цьому разі будуть характерні ознаки, за якими оцінюватимемо поширені практики особистісного життєконструювання. Для особистості такими критеріями звичайно є цінності, норми, смисли, способи регуляції поведінки, характеристики взаємодії з оточенням тощо. А оскільки серед основних ознак постмодерну всі називають текстуальність і текстоцентризм, то й критерії наші так чи інакше текстуалізуються.

Серед поширених насамперед у молодіжному середовищі практик (а молодь, безумовно, більш постмодерна, ніж інші верстви населення), за соціологічними даними, називають *weekending* (святкування кінця тижня), *shopping* (ходіння по магазинах), *sightseeing* (фотографування всього навколо), *relaxing* (релаксація), *driving* (керування автомобілем), *looking through* (гортання глянцу), *travelling* (мандрівки), *night clubbing* (відвідування нічних клубів), *dancing* (танцювання), *listening* (ходіння в навушниках), *sms-ing* (надсилання повідомлень) тощо [там само]. Якщо практики, за М. Фуко, є техніками конструювання себе [2], то перелічені варіанти можна розглядати як дуже своєрідний матеріал для поверхового гламурного життєконструювання. Вони виражають певні емоційні стани – насамперед пошук фану (*fun*), тобто жагу розваг і задоволень, які б допомагали долати внутрішню самотність, смуток, нудьгу, почуття безперспективності й незапитаності.

“У наші дні повсякденність... зруйнувала трагедію, зруйнувала етику, руйнує драму і має намір посадити на трон простоту”, – пише сучасний іспанський класик Хосе-Марія Гельбенсу [3, с. 282]. Як правило, молоді здається, що рутинних повсякденних контекстів навколо надто багато і з цим треба боротися, тоді як утомлені немолоді люди сумують за повсякденністю і щиро бажають одне одному якомога більше одноманітного прогнозованого спокою.

А навколишній світ буває дуже різним – спокійним і бурхливим, доброзичливим і не дуже, монотонно-повсякденним і несподівано-екстремальним. І, відповідно, практики дуже по-різному в різні часи концентрують у собі, утілюють, розвивають такий модус буття

особистості, як її соціальність. Щоб стати практиками, певні поведінкові прояви, конкретні індивідуальні вчинки набувають повторності, колективності, спільності. Вони ніби дістають “постійну прописку” в сучасному соціумі, стають для певних спільнот регулярними, звичними.

Як молода, так і немолода людина живуть не лише в повсякденності, і останні місяці з революційними євромайдами яскраво це підтверджують. За даними лабораторії соціальної психології особистості, практики як способи життєконструювання бувають фоновими, звичними, буденними і нестереотипними, перетворювальними, екстремальними. Фонові практики, як правило, регулярно повторюють багато людей, і тому вони стають майже автоматизованими, малопомітними, нерефлексованими. Їхній вплив на життєконструювання забезпечено насамперед завдяки поширеності, частотності.

Ризиковані, екстремальні практики – це “молоді практики”, які ще не вирости, не дозріли до фонових. Можливо, більшість із них ніколи й не доросте, не витримає перевірки часом. Коли ці практики тільки виникають, їх зумовлено більше індивідуальними контекстами, ніж культурними. Оскільки вони є інколи надто сміливими, небезпечними, то й говорити про їхню повну автоматизованість, чи неусвідомлюваність, навряд чи можливо.

Більшість нових перетворювальних практик особистість спочатку сприймає як ризиковані й унікальні, але згодом, повторюючись і перевіряючись на популярність та ефективність, вони поступово наближаються до фонових, повсякденних. Так ці практики набувають масовості, стаючи вираженням здобутих знань, переосмислених емоційних станів, схваленої мотиваційної спрямованості, зручних комунікативних навичок.

Натомість фонові практики з їхньою невиразною перетворювальною активністю схильні “застарівати” і зрештою перестають влаштовувати особистість у кризових ситуаціях, за потреби екстреного переосмислення складних стосунків, що склалися. Мало кому хочеться виходити за межі затишного звичного побуту, але екстремальні обставини, раптові події, несподівані виклики все одно рано чи пізно виштовхнуть нас із комфортної повсякденності. Протягом життя ми багаторазово опиняємося на іншій, незнайомій, небезпечній території, де рутинні практики вже не спрацьовують, і вчимося практикувати по-іншому, відповідно до нових життєвих обставин, власного актуального стану, життєвих завдань, що їх вирішуємо.

Зауважимо, що окрема людина, яка, наприклад, стала трудовим мігрантом, може сприймати деякі практики як нові, небезпечні, ризиковані, тоді як для мешканців країни, куди вона виїхала на заробітки, вони вже давно стали рутинними, звичними. І навпаки. Так для особистості постійно змінюються культурно-індивідуальні, ціннісно-сміслові, нормативно-регулятивні контексти, у яких відбувається життєконструювання.

Фонові практики відтворюють енергозберігальний режим життєпроявів особистості, забезпечуючи функціонування на рівні характерних для певної спільноти звичок, стереотипів. На відміну від фонових, рутинних перетворювальні практики завжди енергозатратні, оскільки ситуації, що їх вимагають, зовсім не є типовими. А проте ці практики нас приваблюють, адже "... ризик – дуже запашна спеція для страви людського життя" [4, с. 91].

Фонові і перетворювальні практики, які дієво впливають на індивідуальне життєконструювання, запам'ятовуються, осмислюються, заходять у культурний контекст завдяки їхній представленості в розповідях, історіях, повістях, оповіданнях. "Наші надії, мрії, страхи, фантазії, плани, спогади, любов, ненависть, ритуали нашого повсякденного життя (наприклад, спільні вечери із сім'єю), церемонії і обряди (наприклад, весілля, хрестини, похорон) – усе це спрямовується наративними сюжетами і спеціально організоване таким чином, щоб сформувані історію людей, залучених до цих справ і подій" [5, с. 85].

Наративи, які створюємо ніби ми і які ніби створюють нас, завжди нефінальні, відкриті. Вони складаються під час письмових або усних розповідей і ніколи не поспішають до певного фіналу, завжди мають продовження, можливість різних фабул, інколи альтернативних за змістом, динамікою, спрямованістю.

Через практики в автобіографічних текстах відбувається синтезування особистісних інтенцій та подієвої життєвої канви. Несподівані події вносять свої корективи в будь-які життєві плани, примушуючи особистість постійно дрейфувати в діапазоні між повсякденністю та екстремальністю.

В автобіографуванні ми не просто поєднуємо лінійний ланцюжок пов'язаних між собою життєвих фрагментів, а маємо справу з комплексом різних оповідань про себе, що їх об'єднує значущий для людини екзистенційний концепт. Водночас завжди простежується певна внутрішня єдність, "вірність собі", оскільки автобіографічні тексти Я-центровані [6, с. 39]. Крім того, автобіографічні тексти спрямовано на реального, уявного або віртуального співрозмовника.

Подія, яку ми пережили, стає часткою нашої індивідуальної історії, коли ми переходимо до розповіді про неї. Сенса розповіді розуміють як такий, що його набувають у процесі нарації. Історія життя, життєпобудова стають наративними. Людина рефлексує над тим, що сталося чи могло статися, у формі оповідання, яке завжди має привнесений ззовні сюжет.

Але життєконструювання відбувається не лише у формі наративу. Автобіографування може складатися як з текстів-оповідань, що мають назву наративних, сюжетно організованих, так і з текстів-роздумів, які називають ментативами. Ментатив, який, за В. І. Тюпою, теж можна зарахувати до дискурсивних практик, не просто інформує про стан чи процес буття або мислення, а пропонує – як наслідок комунікативної події – певну ментальну подію (зміну картини світу) адресата [7, с. 40].

Наративи і ментативи є основними різновидами сучасних текстів про себе. Вони відтворюють два способи інтерпретації буття, становлячи взаємодоповнювальну опозицію подієвого і процесуального [8, с. 57]. Наратив вибудовується в хронікально-подієвих координатах, які можна позначити запитаннями “Хто? – Що? – Де? – Коли? ”. А для ментативу за координати правлять змістові зв’язки “Що це означає? – Чому це можливо? – За яких умов відбувається? – Чим це підтверджується? – А якби було б інакше, то яким чином?” [там само, с. 59-60].

У наративній і ментативній формах зазвичай фіксують та осмислюють соціально-психологічні практики життєконструювання. Отже, крім контекстних критеріїв аналізу практик, про які йшлося вище, бажано використовувати також критерії текстові – наративно-ментативні.

І наратив, і ментатив особистість обирає відповідно до цілей осмислення власного досвіду, створення тексту про власне життя. Коли вона робить акцент на подієвості, високою стає щільність характеристик конкретності, випадковості, “незбігу з дійсністю”, і тоді запитаною стає наративна форма мовленнєво-мисленнєвого твору. Коли ж людина починає орієнтуватися насамперед на процесуальність того, що відбувається, вищою стає щільність характеристик невідповідності, об’єктивності референцій, і тоді використовують форму ментативу [там само, с. 58].

Наратив і ментатив, кожний у свій спосіб, концептуалізують комунікативні форми діалогічної взаємодії. До ментативу як текстової форми, яку характеризує логіко-смысловий субстрат, зараховують, крім наукової і публіцистичної літератури, есе, епістолярій (листи), щоденники, мемуари, нотатки та інші его-документи, як формулює

О. Є. Сапогова. Якщо в наративі домінує референція до протяжності хронотопу, то в ментативі – референція до мислення в мовленнєвій формі [там само].

Подивімося, як це відбувається, на прикладі автобіографічних текстів класика гештальттерапії Пола Гудмана і кількарічного номінанта на Нобелівську премію письменника Харуки Муракамі. “Ментативний” Гудман пише: “Я не прагну будь-що втілити свої ідеї в житті. Як усе надто особисте, мої ідеї несміливі й сором’язливі; я не черпаю сил у підтримці соратників; я не вмю вести за собою і не вмю прямувати за вождем” [9, с. 45]. А “наративний” Муракамі говорить так: “... у людей простих, які риються у своїх холодильниках о третій годині ночі, і твори на кшталт життя. Я теж серед них” (див. [10, с. 75]). Він вважає, що передати будь-яку інформацію читачеві, відкрити йому свої почуття можна лише “посадивши його у власний транспортний засіб. І цей засіб – історія (тобто наратив. – Т. Т.)...” [там само, с. 127].

Як бачимо, виходячи з індивідуальних преференцій, можна говорити про людей, що осмислюють досвід і конструюють своє життя насамперед за допомогою наративу, і людей, які занурені в життєконструювання, де переважають ментативи. Так звана наративна людина тяжіє до осмислення власного життя через його осюжетнювання. Людина ненаративна моделює реальність власного життя на основі того, що вона про своє життя думає, як його оцінює, що вважає за головне, як емоційно переживає включені в життя фрагменти, якою мірою бере до уваги реальні контексти життєвих пригод і т. ін. [6, с. 38].

Спокійна, передбачувана повсякденність із її фоновими практиками, як правило, наративізується і завдяки цьому стає цікавішою. У діалозі зі співрозмовником особистість осюжетнює певні фрагменти свого життя, структурує його відповідно до обраної фабули. Коли людина намагається в наративі відповісти співрозмовнику на запитання про головних дійових осіб своєї історії, місце і час розгортання подій, рух від зав’язки до кульмінації і далі – до фіналу, вона ніби прискорює плин часу. Нерідко задля вдалого розгортання сюжету, загострення інтриги реальність доповнюють авторськими вигадками, сміливими припущеннями, ризикованими фантазіями. Так виникають нові імпульси для життєконструювання, з’являється свіжа енергія, якої завжди бракує в повторюваних сірих буднях.

Водночас екстраординарні кризові періоди вимагають від розгубленої, дезорієнтованої особистості насамперед ментативів з

їхньою посиленою рефлексією, переосмисленням та переоцінюванням. Хоча є автори, які вважають, що саме кризові ситуації провокують нас на створення наративів. А. Бройард зауважує, що ми описуємо те, що з нами відбувається, щоб у такий спосіб обмежити рамки катастрофи: “Коли люди чують, що я захворів, вони буквально закидають мене історіями про власні хвороби і хвороби своїх друзів... Люди кровоточать історіями, і я перетворився на банк крові із цих історій” [11].

Люди, які нас оточують, справді реагують на проблеми іншого передусім у наративній формі. А от сама людина, яка потрапила в кризу, лише згодом стає здатною на створення послідовних сюжетних текстів із початком, серединою і закінченням. А на піку кризи головне для неї – розібратися з тим, що відбувається, зменшити хвилі паніки, знайти причини стрімкого й несподіваного розвитку подій, зрозуміти мотиви власних імпульсів і дивних учинків оточення. Час дуже хочеться пригальмувати, непрогнозований рух у невідомому напрямку – призупинити. І тут замість динамічного наративу використовують повільний ментатив із його увагою до дрібниць, пошуками аргументів, прагненням доказовості.

Поставимо запитання: чи можливі взаємозаміни текстових і контекстних критеріїв у реальній стрімкій динаміці автобіографування?

За Ю. М. Лотманом, динаміку художніх текстів спрямовано, з одного боку, на підвищення їхньої цілісності та іманентної замкненості, а з другого, на збільшення внутрішньої семіотичної неоднорідності, суперечливості твору, розвитку в ньому структурно-контрастних підтекстів. Завжди є напруження між тенденцією до інтеграції – перетворення контексту на текст, і тенденцією до дезінтеграції – перетворення тексту на контекст [12].

Відповідно, особистісну динаміку також спрямовано і на більшу цілісність текстів про себе, що забезпечує виражену тенденцію до закритості, автономізації, і на їхню відкритість через зростання внутрішньої конфліктності. Саме так з’являються нові несподівані смисли в стосунках з іншими, професійній діяльності, ставленні до власного життя. Так – інтегративно і дезінтегративно – осмислюють набутий досвід та аналізують актуальні практики життєконструювання.

Якщо під час життєконструювання переважно використовують наративи із їхньою тенденцією до сюжетної інтеграції подій, переживань, смислів, то особистість стає більш цілісною, інтегрованою і всі значущі для неї контексти починають перетворюватися на єдиний текст. Якщо ж починають домінувати

ментативи з їхньою аналітичною, дезінтегративною тенденцією, у центрі уваги особистості опиняються ціннісні конфлікти, міжособистісні проблеми, складності з вибором життєвих альтернатив. На такій стадії особистість тимчасово втрачає власну цілісність, а її нещодавно послідовний автобіографічний текст розпадається на численні контексти.

Отже, текстові і контекстні критерії аналізу практик життєконструювання мають тенденцію до взаємоперетворювання.

Завдяки ментативним практикам життя перестає бути для особистості послідовним та однорідним, передбачуваним і в чомусь монотонним. Звільняючись від чергового сюжету, за законами якого відбувалася життєпобудова, особистість відкривається для нових, складніших, реальніших стосунків з оточенням. Надалі, утомившись від суперечливості власної поведінки та ризикованих спроб занурення в несподівані комунікації, вичерпавши власні ресурси апробації нових ціннісно-сміслових контекстів, особистість переходить до наративних практик, завдяки яким життя впорядковується в чітких межах обраного сюжету. Замість ціннісно-сміслових контекстів запитаними стають контексти нормативно-регулятивні. Так розпочинається новий цикл життєконструювання.

Висновки. Практики автобіографування як наративні і ментативні способи життєконструювання бувають фоновими, повсякденними і конструктивними, перетворювальними.

Спокійна, передбачувана повсякденність із її фоновими практиками, як правило, наративізується. У діалозі із співрозмовником особистість осюжетнює певні фрагменти свого життя, структурує його відповідно до обраної фабули. Водночас екстраординарні кризові періоди вимагають від дезорієнтованої особистості насамперед ментативів із їхньою посиленою рефлексією, переосмисленням та переоцінюванням.

Кожна проблемна ситуація, кожна екстраординарна подія стимулюють зупинення наративізації завдяки виникненню ментативів, які так само породжують нові повороти наративних сюжетів. Практики з повсякденних стають перетворювальними в результаті взаємопереходів наративу і ментативу.

Основними критеріями аналізу соціально-психологічних практик життєконструювання є критерії контекстні (культурно-індивідуальні, ціннісно-сміслові, нормативно-регулятивні) і текстові (наративно-ментативні). Фонові практики зумовлені насамперед культурними контекстами, а практики перетворювальні – контекстами індивідуальними.

Л і т е р а т у р а

1. *Сосновская А.* Особенности мировосприятия и коммуникации носителей постмодернистской культуры [Электронный ресурс] / А. Сосновская; Центр консервативных исследований. – М. : МГУ, 2010. – Режим доступа : <http://konservatizm.org/konservatizm/sociology/240110212507.xhtml>
2. *Фуко М.* Герменевтика субъекта: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году / Мишель Фуко; пер. с фр. А. Г. Погоняйло – СПб. : Наука, 2007. – 677 с.
3. *Гельбенсу Х.-М.* Вес в этом мире / Хосе-Мария Гельбенсу. – М. : ЭКСМО, 2004. – 304 с.
4. *Мураками Х.* 1Q84. Тысяча Невестьсот Восемьдесят Четыре: роман : в 2 кн. Кн. 1: Апрель – июнь / Харуки Мураками; [пер. с яп. Д. Коваленина]. – М. : ЭКСМО, СПб. : Домино, 2011. – 496 с.
5. *Кроссли М. Л.* Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / М. Л. Кроссли. – Х. : Гуманитар. центр, 2013. – 284 с.
6. *Сапогова Е. Е.* Автобиографирование как процесс самодетерминации личности / Е. Е. Сапогова // Культурно-историческая психология. – 2011. – №2. – С. 37–51.
7. *Тюпа В. И.* Коммуникативные стратегии теоретического дискурса / В. И. Тюпа // Критика и семиотика. – 2006. – № 10. – С. 36–45.
8. *Кузнецов И. В.* Текст в становлении: оппозиция нарратив-ментатив / И. В. Кузнецов, Н. В. Максимова // Критика и семиотика. – 2007. – Вып. 11. – С. 54–67.
9. *Гудман П.* Безумная надежда и конечный опыт: пер. с англ. / П. Гудман; под ред. Т. Стоера; – Изд. Кливленд. Ин-та гештальта.– Воронеж : Московский гештальт-институт, 2009. – 119 с.
10. *Рубин Дж.* Харуки Мураками и музыка слов / Джейн Рубин; пер. с англ. А. Шульгат. – СПб. : Амфора, 2004. – 430 с.
11. *Broyard A.* Intoxicated By My Illness: And Other Writings on Life and Death / Anatol Broyard. – New York : Clarkson, Patter, 1992. – 132 p.
12. *Лотман Ю. М.* Семиотика культуры и понятие текста // Ю. М. Лотман Избранные статьи. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1. – С. 129–132.

Reference

1. Sosnovskaya, A. (2010). *Osobennosti mirovospriyatiya i kommunikatsii nositeley postmodernistskoy kultury* [The peculiarities of world perception and communication of postmodern culture representatives]. Tsentr konservativnyh issledovaniy [The centre of conservative research], <http://konservatizm.org/konservatizm/sociology/240110212507.xhtml>
2. Foucault, M. (2007). *Germeneytika suberta: Kurs lektsiy, prochitannyh v Kolleg de Frans v 1981–1982 uchebnom godu* [The Hermeneutics of the Subject. College de France Course Lectures in 1981–1982 study year]. Translated by Pogonyaylo, A. G. St. Petersburg: Naura (rus).

3. Guelbenzu, J.-M. (2004). *Ves v etom mire* [The weight in this world / Un peso en el mundo]. Moscow: EKSMO (rus).
4. Murakami, H. (2011). *IQ84. Tsyacha Nevestsot Vosemdesyat chetyre. Kniga 1: April–Iyun* [IQ 84. Book 1. April – June]. Translated by Kovalenin, D. Moscow: EKSMO; St. Petersburg; Domino (rus).
5. Crossley, M. L. (2013). *Narrativnaya psihologiya. Samost', psihologicheskaya travma i konstruirovaniye smyslov* [Introducing Narrative Psychology: Self, Trauma, and the Construction of Meaning]. Kharkov: Gumanitarnyj Tsentri (rus).
6. Sapogova, E. E. (2011). *Avtobiografirovaniye kak protsess samodeterminatsii lichnosti* [Autobiography as a process of self-determination of a person]. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya* [Cultural-historic psychology], 2, 37–51 (rus).
7. Туупа, В. І. (2006). *Kommunikativnyye strategii teoreticheskogo diskursa* [Communicative strategies of theoretical discourse]. *Kritika i semiotika* [Criticism and semiotics], 10, 36–45 (rus).
8. Kuznetsov, I. V. and Maksymova, N. V. (2007). *Tekst v stanovlenii: opozitsiya narrativ-mentativnoy* [The text in its formation: opposition narrative-mentative]. *Kritika i semiotika* [Criticism and semiotics], 11, 54–67 (rus).
9. Goodman, P. (2009). *Bezumnaya nadezhda i konechnyy opyt* [Crazy Hope and Finite Experience]. In T. Stoehr (ed.), *Gestalt Institute of Cleveland Press*. Voronezh: Publ. Moskov Institute of Gestalt (rus).
10. Rubin, J. (2004). *Haruki Murakami i muzyka slov* [Haruki Murakami and the music of words]. Translated by Shulgat, A. St. Petersburg: Amfora (rus).
11. Broyard, A. (1992). *Intoxicated By My Illness: And Other Writings on Life and Death*. New York: Clarkson, Patter.
12. Lotman, Y. M. (1992). *Semiotika kultury i ponyatiye teksta* [Semiotics of culture and the notion of text]. In Y. M. Lotman *Izbrannyye stat'i* [Selected articles]. Vol. 1 (pp. 129–132). Tallinn: Aleksandra (rus).

Титаренко Т. М. Критерии анализа социально-психологических практик жизнеконструирования

Определены текстовые (нарративно-ментативные) и контекстные (культурно-индивидуальные, ценностно-смысловые, нормативно-регулятивные) критерии анализа социально-психологических практик жизнеконструирования. Установлена обусловленность фоновых практик в первую очередь культурными контекстами, а практик преобразующих – контекстами индивидуальными. Показано, что преобразующие практики используются личностью прежде всего в ментативной форме, тогда как фоновые практики – в форме нарративной. Проведен сравнительный анализ повседневных ситуаций, которые обычно нарративизируются, и ситуаций кризисных, экстраординарных, которые стимулируют появление ментативов с их усиленной рефлексией, переосмыслением и переоценением. Определено, что нарративный человек тяготеет к осмыслению собственной жизни через ее осюжетивание, тогда как человек ментативный моделирует жизнь на основе того, что он о ней думает, как ее оценивает. Выявлена

взаимопреобразующая динамика текстовых и контекстных критериев в личностном автобиографировании.

Ключевые слова: личность, жизнеконструирование, преобразующие и фоновые практики, текстовые и контекстные критерии, нарратив-ментатив, автобиографирование.

Tytarenko T. M. The criteria of analysis of the social – psychological life – designing practices

The textual (narrative-mentative) and contextual (cultural-individual, valuable-semantic, standard-regulatory) criteria of analysis of the social-psychological life-designing practices are defined. The conditionality of the background practices first of all by cultural contexts and the reformative practices – by individual contexts is revealed. It is shown that the reformative practices are used by the personality first of all in the mentative form whereas the background practices – in the narrative form. In the article provides us with a comparative analysis of everyday situations that are the subjects of creation of usual narratives and crisis or extraordinary situations, that stimulate the emergence of mentatives with the deeper reflection, rethinking and re-evaluation. It is defined that the narrative person tends to understand his own life through framing it into stories while mentative person designs his life on the basis of his thoughts and estimations about life. The mutually reformative dynamics of textual and contextual criteria in the personal process of autobiography making is established.

Key words: personality, life-designing, reformative and background practices, textual and contextual criteria, narrative-mentative, the process of autobiography making.

© Титаренко Т. М.

Я. А. Гавриленко

**СТРАТЕГІЇ ЯКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСВІДУ
МІЖОСОБИСТІСНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ**

Представлено попередні результати якісного дослідження образно-візуальних реконструкцій досвіду міжособистісної залежності. Міжособистісну залежність розглянуто як досвід проживання межі вимушеності, неможливості, необхідності у взаєминах з Іншим. Виділено рівні інтерпретації такого досвіду, що визначаються досеміотичними, семіотичними, наративними або рефлексивними механізмами. Показано варіанти існування досвіду залежності: стан, переживання, уявлення та практики. Описано конфігурування досвіду залежності у стратегіях владності, підпорядкованості, протистояння та конструювання. Виявлено, що стратегії владності породжуються синкретичним, недиференційованим страхом залишитися самотнім у небезпечному світі; звідси – потреба у створенні альтернативного світу, де все конторолоється, відстежується і керується, межі якого прості та однозначні, а Я в ньому – грандіозне і всемогутнє. В основі стратегій підпорядкування лежить переживання тривоги бути не таким, як партнер, не задовільняти його потреби та очікування; при цьому власні інтереси, потреби та сподівання приносяться в жертву стосункам. Натомість стратегії протистояння характеризують чіткі уявлення про свої можливості впливати на світ та можливість світу

впливати на себе; ідеться про вміння відділятися, залишати територію стосунків, протистояти труднощам, бути непроникним до токсичних впливів. І, нарешті, стратегії конструювання пов'язані з практиками постійної реконструкції моделей взаємодії на межі контакту з Іншим.

Ключові слова: досвід залежності; стан, переживання, уявлення, практики; стратегії владності, підпорядкованості, протистояння, конструювання.

Проблема. Міжособистісна залежність у близьких стосунках як предмет наукового дослідження має різні тлумачення в контексті тих чи тих методологічних орієнтацій. У класичній раціональності залежність постає як проблема підпорядкованості особистості більш владним системам. Залежна особистість – це пасивна особистість – та, що просто реагує на впливи соціальних порядків, соціалізується, адаптується до умов середовища. У модерні проблема залежності постає в контексті звільнення від провідних ідеологій, віднаходження простору для власної активності, власних прагнень. Особистість, яка підпорядковує та змінює світ, є автором власної життєвої історії. А фрустрація такого прагнення переживається як залежність, підпорядкованість. Зовсім по-іншому ставиться питання в постмодерній раціональності. Усувається дихотомія “особистість – середовище”. Питання залежності та свободи перестає бути питанням підпорядкованості зовнішнім і внутрішнім детермінантам. Основними концептами стають діалог, процес конструювання себе в просторі взаємин. Поле свободи та вільності утверджується на межі контакту, у процесі творення спільного смислу, взаєморозуміння, а питання залежності постають як питання підпорядкованості застиглим, незмінним стратегіям означування реальності та неможливості відходу від них.

Мета статті: конкретне емпіричне дослідження досвіду міжособистісної залежності в межах постнекласичних методологічних орієнтацій, опис та розкриття його результатів.

Розуміння феномена міжособистісної залежності укладається в такі вихідні тези: 1) міжособистісна залежність – феномен, що організується та конструюється в міжособистісній взаємодії на межі контакту з Іншим; 2) досвід міжособистісної залежності – це досвід “проживання” межі вимушеності, неможливості, необхідності; 3) процес інтерпретації певного досвіду якісно його змінює; 4) інтерпретація досвіду міжособистісної залежності можлива на декількох рівнях: досеміотичному, семіотичному, наративному та рефлексивному.

Завдання нашого емпіричного дослідження полягає у виявленні координат досвіду “проживання” залежності в близьких стосунках. Організація дослідження передбачає використання декількох методичних процедур, які є надійними та перевіреними в межах якісних наукових досліджень. Серед зазначених процедур обґрунтована теорія [1], візуальне дослідження [2], глибинне нарративне інтерв'ю за методичними рекомендаціями С. Квале [3]. Емпіричним матеріалом нашого дослідження є образно-візуальні реконструкції досвіду залежності, їх обговорення та інтерпретація в глибинному нарративному інтерв'ю.

Конструювання досвіду залежності в образно-символічному варіанті здійснювалося за допомогою метафоричних асоціативних карт. Метафоричні асоціативні карти – це, власне, 99 карт із зображенням життєвих ситуацій у стосунках подружньої пари. Вони були створені Офрою Аялон – консультантом, психотерапевтом подружніх пар, та художницею М. Лук'яною. Отже, ми пропонуємо досліджуванам переглянути всі карти та, особливо не замислюючись, відібрати ті, які, на їхню думку, так чи інакше ілюструють досвід залежності у взаєминах. Далі з усіх відібраних карт учасники мали вибрати дев'ять таких, що найбільшою мірою відображають залежність у стосунках.

Обговорення запропонованого візуального матеріалу відбувається в ході глибинного інтерв'ю, що вибудовується за методичними рекомендаціями С. Квале. Авторитетний учений у галузі якісних досліджень використовує метафору інтерв'ю як діяльності мандрівника, який розповідає слухачам про те, що йому вдалося дізнатися завдяки розмовам з людьми, відкидаючи при цьому метафору шахтаря, котрий видобуває глибокоприховані, але готові самородки смислів [3].

Далі спробуємо більш детально розкрити ті аспекти залежності, які проглядаються на даному етапі проведення дослідження. Можна, зокрема, виділити кілька категорій, навколо яких організовується осмислення досвіду залежності: інтерпретація феномена, точка рефлексії, композиція розповіді, зміст досвіду залежності.

Інтерпретація феномена. Усі учасники дослідження трактують феномен міжособистісної залежності як в особистісному полі, так і на межі контакту. Описуючи власний досвід залежності, абсолютно всі визнавали власну особистісну налаштованість підтримувати своєрідний тип взаємин, який називали залежними стосунками.

Точка рефлексії. Ця категорія відображає авторську позицію щодо досвіду залежності. Наші дані показують, що досвід залежності інтерпретується, конструюється по-різному – залежно від того, в якій

точці стосунків наразі перебуває їхній автор. Одні аспекти висвітлюються, коли автор уперше стикається з межею вимушеності, неможливості бути в стосунках; інші аспекти – коли він наступає на одні й ті ж самі граблі вже декілька разів, причому з різними партнерами; ще інші, коли авторові вдалося, на його думку, якимось упоратися із залежністю, подолати її, звільнитися від залежних стосунків. Ще інші аспекти висвітлюються, якщо автор усвідомлює, що тоді, коли йому здавалося, що нарешті вдалося звільнитися від залежності, це було тільки ілюзією; зовсім інший ракурс зауважують люди, які відверто зізнаються, що не здатні належною мірою узагальнити наявний досвід. Точки рефлексії досвіду залежності є ніби прожекторами, що висвітлюють залежність у різних площинах.

Композиція розповіді. У представлених нам історіях простежується чотири варіанти композиції розповіді: а) уся розповідь вибудовується навколо близьких значущих стосунків, переживання з приводу яких є найбільш актуальними на даному життєвому етапі; б) більша частина розповіді концентрується на минулому досвіді взаємин, у яких, на думку досліджуваних, найвиразніше представлений досвід залежності; в) композиція вибудовується навколо опису декількох паралельних стосунків, у яких залежність проявляється в різних формах; г) у розповіді послідовно описуються стосунки з різними партнерами, які розвиваються за одним і тим самим сценарієм, звільнитися від якого просто несила. Розкриття цієї категорії показує можливості широти та протяжності досвіду залежності в межах життєвого світу особистості. Для когось усе життя зводиться до залежних стосунків, а для когось це лише певний фрагмент взаємодії.

Усі три виділені категорії стосуються інтерпретаційних ресурсів особистості та значною мірою обумовлюють розкриття змісту досвіду залежності. Припускаємо, що існують різні рівні інтерпретації досвіду залежності в стосунках. Так, Н. В. Чепелєва виділяє загальні механізми інтеграції особистого досвіду в особистісний: досеміотичні, семіотичні, наративні та рефлексивні [4]. Беручи до уваги зазначені механізми та виділені нами в розповідях інтерпретаційні категорії, маємо підстави узагальнити, що досвід міжособистісної залежності може набувати різних форм: стану, переживання, уявлення та практики. Досеміотичний досвід залежності є синкретичним, недиференційованим *станом* злиття із середовищем; семіотичний досвід представлений через *переживання*, в яких у досить розмитій формі вимальовується Я у своїх ставленнях до світу та світ у ставленні до Я. Оформлення досвіду взаємин зі світом у наративних послідовних розповідях робить досвід залежності достатньо оформленими

уявленнями про свої можливості впливу на світ та світу на себе. Більш-менш свідома апробація себе в площині реальної дії дає змогу досвіді взаємодії фіксуватися в певних поведінкових *практиках* взаємин. Рефлексивне осмислення практик взаємин переконфігурує досвід залежності в площину свободи.

Зміст досвіду залежності в зазначених формах розкривається крізь призму таких категорій: *особливості сприймання світу, особливості представлення ідентичності, особливості сприймання партнера, стратегії взаємодії*. Розгляньмо їх більш детально. Що являє собою досвід залежності, коли він існує у вигляді стану залежності? Слід зазначити, що досвід залежності як певний стан досліджувані описують як минулий, давно пережитий. Простежується подвійна рефлексія щодо змісту подій. Досліджувані постійно зосереджують увагу на тому, що так вони думали і пережили в минулому, а зараз розуміють це вже по-іншому. Повертаючись у той досвід, досліджувані описують стан нероздільності, злиття, відсутності меж. Вони називають це величезним коханням. Водночас говорять про втрату себе, розуміння того, що відбувається в стосунках: “У голові все змішалось, затуманилося; здавалося, я нічого не розумію, хто Я, що відбувається, навіщо мені це потрібно”. Картинки, які передають такий стан – це зображення тісних обіймів або притиснутих одне до одного людей (рис. 1).

Рис. 1. Ілюстрації стану злиття при залежності

Далі описується зворотний бік медалі таких взаємин – виснаженість, почуття використаності, страх, сором. Про ці почуття тільки згадується у власній послідовній розповіді. Більш розгорнуто вони представлені лише у візуальному матеріалі, який досліджувані відмовляються детально обговорювати, говорячи, що це те, чого б вони не хотіли допустити у своєму житті (рис. 2). Ці картинки відображають травматичні епізоди, агресивну налаштованість оточення.

Дуже розмитими та дифузними є категорії ідентичності, бачення партнера, світу та особливостей взаємодії в межах описаного досвіду. Але в цих досліджуваних досить контрастними є саме теперішні узагальнення щодо себе та свого життя. Теперішні

узагальнення досліджуваних демонструють чітке розуміння ними особливостей стосунків узагалі; свого місця в них; ролі, яку повинен виконувати партнер; рис, які, він повинен мати, щоб стосунки були гармонійними і незалежними.

Рис. 2. Ілюстрації станів, яких досліджувані намагаються уникати

Слід відмітити оціночність, категоричність та однозначність висловлених респондентами суджень. Ми пояснюємо це тим, що коли досвід залежності в суб'єктивному досвіді представлений як стан, який не був адекватно прожитий та проінтерпретований, він починає існувати в суб'єктивному полі особистості як стан нестерпності відокремлення. Останнє внутрішньо переживається як смерть, неможливість буття. Людина починає робити все, щоб таке відокремлення не помітити, проігнорувати, “не проживати”, бо механізмів цього “проживання” просто немає. Власне, базовим контуром переживання залежності є стан страху відокремлення, страху залишитися сам на сам у ворожому та небезпечному світі. Недиференційований страх не дає змоги світові як такому навіть постати перед особистістю. І це вимагає створення свого власного альтернативного світу. Такий нафантазований світ є абсолютно ідеальним, до нього багато вимог, тому межі цього світу дуже чіткі, прості та однозначні. Я в такому світі звичайно грандіозне, воно може все. Способи взаємодії – це контроль, домінування. А смислом є утвердження своєї владності над світом. Умовно стратегії життєконструювання в межах такої форми існування залежності можна назвати стратегіями владності; вони є досить фіксованими, наперед визначають ситуацію взаємодії, їхня мета – допомогти уникнути непередбачуваності. Ці стратегії постійно відтворюються, і життя людини замикається навколо них. У життєвий простір можуть потрапити тільки ті люди, що підтримують уже вироблені стратегії, які в них вписуються або яких тим чи іншим чином можна туди вписати. За таких умов система залежних стосунків замикається сама на собі і “благополучно” функціонує.

Контури досвіду залежності, проінтерпретовані на семіотичному рівні, виявляються через переживання. Ми пропонуємо взяти за основу трактування переживання Л. С. Виготським. На думку дослідника, переживання – одиниця свідомості, в якій переплетено, з одного боку, середовище в його ставленні до людини, а з другого – особливості особистості, сформовані всім її попереднім розвитком [5].

Яким же чином вибудовується, конструюється світ, Я, образ партнера, способи взаємодії, коли залежність починає переживатися? Описуючи досвід залежності, досліджувані розповідають про теперішні стосунки, в яких намагаються розібратися. Це досвід актуальних переживань. Слід зазначити, що досліджувані мало говорять про залежність як таку, більша частина їхньої розповіді присвячена переживанням. Вони говорять про відчуття холоду, брак повітря (“ось-ось закінчиться повітря”), постійну недостачу чогось, вражене почуття гордості та достоїнства, передчуття подальшого приниження, власної безпорадності. Образ Я знаходить своє відображення в картинках, що передають ці тяжкі переживання: гнітючий біль, самотність, замкнутість (рис. 3).

Рис. 3. Ілюстрації образу Я в переживаннях залежності

Партнер зображується зовсім інакше. У розповіді він постає як непохитний; “його внутрішні настановлення на себе дуже міцні, незалежні, незважаючи ні на які обставини. Йому притаманна внутрішня режимність, методичність”. Поряд з непохитністю згадуються холодність та агресивність: “зі своєї позиції він руйнує все, що для мене є важливим” (рис. 4).

Рис. 4. Ілюстрації образу партнера в переживаннях залежності

Світ поза стосунками сприймається як спустошений; відчутно бракує друзів, спілкування, поваги. У всьому звинувачується партнер; описується, як заради кохання вона пожертвувала своїми друзям, як багато часу витратила на те, щоб вибудувати гармонію в сім'ї, як відмовилася від професійних амбіцій. Картинки, в яких зображена така взаємодія, говорять про вимушеність і неможливість окремішності, відчуження. А проте виділяється чимало картинок, на яких такі стосунки ідеалізуються (рис. 5). Говорячи про стратегії взаємодії, досліджувані згадують в основному про підлаштування, покору, підпорядкування: “Щоб стати для нього цікавою, я змушую себе дивитися футбол, але ще більше починаю усвідомлювати, наскільки ми різні”.

Рис. 5. Ілюстрації взаємодії в переживаннях залежності

У переживанні з'являються невиразні контури відчуття себе і світу на межі відокремлення. Але такі розмитість і невиразність роблять світ у внутрішньому феноменологічному контурі досить дезорганізованим – у такому світі важко орієнтуватися. Тому межа реального контакту переживається як тривога. Якщо страх диктував необхідність створення свого ідеального світу, переконування себе та всіх у власній вартісності, то в тривозі небезпечні, загрозливі аспекти світу стають уже більш-менш помітними. Крім того, помітною стає і власна недосконалість. При цьому особистість не намагається втекти в нафантазований ідеальний світ – абсолютне розмивання власних кордонів призводить до того, що людина прагне і сподівається віднайти себе в Іншому. Це про повне непомічання себе у взаєминах з коханим, повну концентрацію на потребах партнера, а точніше – на

нафантазованих потребах партнера. Щоб не переживати межу відокремлення, особистість прагне стати такою, як того хоче партнер, прагне однаковості, розчиненості. З цим пов'язано дуже багато міфів про спорідненість душ, про те, що для близькості необхідно бути одним неподільним цілим – однаково думати, однаково почуватися, однаково діяти. З огляду на такі настановлення взаємодія – це *підпорядкування*, підлаштовування, жертвування своїми інтересами, планами, потребами. У такій взаємодії можна віднайти багато смислу та цінності. Так, самовіддане кохання дуже романтично описується в літературі, називається благородним, альтруїстичним. Але насправді воно дуже далеке від реального альтруїзму [6], адже базується не на свідомих рішеннях та реальних потребах Іншого, а на невиразній тривозі та прагненні здобути любов таким чином. Більше того, віддаючи своє життя Іншому, рано чи пізно людиною буде очікувати того ж і від партнера, а в крайньому разі – вимагати. І, найімовірніше, не отримуватиме. Бо, як вдало зазначає О. Р. Калітєєвська, партнер перестає помічати залежного [7]. Я, принесеного в жертву, просто не існує для того, кому воно було віддане у вигляді жертви.

Контури залежності, представлені за допомогою нарративних механізмів інтерпретації досвіду, постають у формі уявлень. Досвід залежності, проінтерпретований на рівні уявлень про залежність, набуває форми розповідей про стосунки, які вже завершилися, але й досі залишаються актуальними. У цих розповідях розгорнуто представлений досвід сепарації, відокремлення. Інтерпретація залежності на цьому рівні передбачає послідовну осмислену розповідь про залежні стосунки, в якій чітко представлені всі нарративні компоненти.

Залежністю називається властивість взаємин, яка по-різному розкривається на всіх етапах стосунків. На початковому етапі вона описується як стан злиття, єдності, цілісності. Досліджувані дуже емоційно наголошують на важливості та цінності такого стану: “Я якось глибоко відчувала, що він мене любить, була максимально розкута з ним; знала, що я найкраща”; “зараз я називаю це залежністю, але це ще й про неймовірне кохання, про прив'язаність, його стаціонар у моїй душі”. Слід зазначити, що досліджувані не без жалю описують цей стан: “Я зараз говорю і не вірю, що це вже минуло”. Хоча трапляється ставлення до цих приємних переживань початкового етапу стосунків як до приманки: “Це було тим гачком, який я проковтнула і на якому дуже довго висіла”.

На наступних етапах залежність трактується: а) як відсутність вибору; б) як неможливість протистояти світу: “здається, що із втратою стосунків втрачається стабільність усього світу – не свого

життя, не своєї сім'ї – усього світу; здається, що зникає все”; в) як брак самодостатності.

У кінцевому підсумку в уявленнях про залежність представлено розуміння себе як того, хто якимось чином справляється з моментом відокремлення. Наскільки самостійно Я може будувати далі своє життя, витримувати самотність, протистояти негативним впливам на себе. Осмислення Я переводиться в площину таких понять, як воля, сила Его, внутрішня опора, локус контролю, життєстійкість. Стратегії взаємодії, що базуються на таких настановленнях, – це стратегії *протистояння*, в яких особистість намагає свої можливості впливу на світ та можливості світу впливати на себе. У близьких стосунках – це вміння відмежовуватися, залишати територію стосунків, протистояти труднощам у взаєминах, бути непроникним до токсичних впливів на себе. Це усвідомлення того, що я можу поза стосунками, що я можу і чого не можу в стосунках.

Досвід протистояння істотно розширює уявлення про себе, світ, взаємини. Без такого досвіду уявлення людини про світ, свої можливості в ньому залишаються досить інфантильними. А проте важливим є позитивний досвід протистояння. Адже негативний може призвести до фіксації на якомусь однобокому переконанні щодо свого становища у світі. Або усвідомленні своєї повної залежності, неспроможності самостійно вибудовувати своє життя, впливати на стосунки, або впевненості у своїй абсолютній окремішності та незалежності. Перший варіант усвідомлюється як неможливість бути причиною того, що відбувається, і характеризується відсутністю внутрішньої опори, локусу контролю, життєстійкості. Переживається такий досвід як безсилля, набута безпорадність, неможливість бути. Це підкріплює попередні контури та підкріплюється ними. Для осмислення такого досвіду вибираються відповідні ілюстрації безпорадності (рис. 6).

Рис. 6. Ілюстрації безпорадності

Інший варіант – уникнення відгородження себе від контактів зі світом та іншими людьми, прагнення до усамітнення та абсолютної

незалежності, намагання стати невразливим до впливу оточення. В історіях наших досліджуваних це проілюстровано відповідно картинками протистояння залежності (рис. 7).

Рис. 7. Ілюстрації протистояння

Таким чином, контури залежності в уявленнях досліджуваних представлені у феноменологічному полі як уявлення про межі можливостей реалізації свого ціннісно-сислового буття. Крім того, важливим є рівень фіксованості на цих настановленнях. Адже в житті людини перевірка детермінаційних впливів не єдиний цікавий процес. Крім владно-підвладних коливань, у стосунках чимало й інших площин взаємодії. Коли стратегії протистояння чи підпорядкування стають основною метою – це ризик для стосунків.

Аналіз усіх вищезазначених контурів досвіду залежності за допомогою механізмів рефлексії істотно підвищує рівень осмислення виділених контурів, змінюючи цей самий досвід, переконфігуруючи його із площини залежності в площину свободи. На основі уявлень формуються певні ментальні моделі, які можуть стати досить фіксованими, однозначними, ригідними, закритими. Вони закріплюються у відповідних практиках взаємодії. Непомітні, фонові, передбачувані практики структурують повсякденність, роблячи її комфортно-безпечною. Але разом з тим вони дуже важко піддаються трансформації, змінам. Залежність на цьому рівні інтерпретації виявляється як залежність від не до кінця усвідомлюваних стратегій життя. У літературі так називається залежність від життєвого сценарію, певних патернів взаємодії. Точкою свободи є здатність самодистанціюватися, поглянути на своє життя та стосунки збоку, мати можливість трансформувати усталені способи взаємодії. Рефлексивні механізми осмислення досвіду цьому сприяють.

У процесі рефлексії відбувається самодистанціювання, осмислення вищезазначених контурів відносин зі світом. Важливим моментом є процесуальність, доступність та періодичне відтворення досвіду самоосмислення на межі контактування з Іншим, коли смислові акценти формуються тут і тепер на основі безпосереднього

“проживання” кожного моменту взаємодії, коли відбувається постійна реконструкція готових патернів взаємодії, які були до моменту контактування. У такому разі можна говорити про *стратегії конструювання взаємин*.

У житті дорослої людини досвід стосунків може осмислюватися за допомогою всіх представлених механізмів. Бувають періоди в житті, коли людина цілеспрямовано рефлексує свої взаємини, намагаючись усвідомити свої можливості та обмеження в стосунках, змінюючи таким чином практики контактування. Бувають періоди переживання власного безсилля, неможливості, дезорієнтованості в стосунках без прагнення зрозуміти, що відбувається, та зорієнтуватися у взаєминах. Бувають також періоди непомічання взаємин.

Висновки. Підсумовуючи все вищесказане, приходимо до розуміння міжособистісної залежності як психологічного феномена, що “проживається” на межі взаємодії з Іншим у момент вимушеності, неможливості, необхідності. Рівні інтерпретації цього досвіду визначаються досеміотичними, семіотичними, наративними і рефлексивними механізмами. Залежно від варіанта інтерпретації досвіду “проживання” міжособистісної залежності вона постає у внутрішньому феноменологічному полі як стан, переживання, уявлення та практики. Умовно виділені на даному етапі варіанти конфігурування досвіду залежності представлені стратегіями владності, підпорядкованості, протистояння та конструювання.

Література

1. Штраусс А. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники / А. Штраусс, Дж. Корбин ; пер. с англ. и послесл. Т. С. Васильевой. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
2. Якісні дослідження в соціологічних практиках : навч. посіб. / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2009. – 400 с.
3. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале ; пер. с англ. М. Р. Мироновой. – М. : Смысл, 2003. – 301 с.
4. Чепелева Н. В. Социокультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 6–14.
5. Выготский Л. С. Проблемы общей психологии / Л. С. Выготский // Собрание сочинений: в 6 томах. – М. : Мысль, 1984. – Т. 5. – 504 с.
6. Лоргус А. Психология страсти [Электронный ресурс] / А. Лоргус – Режим доступа : <http://dusha-orthodox.ru/biblioteka/lorgus-a.-svvyasch.-psihologiya-strasti.html>
7. Калитеевская Е. Феноменология близости / Е. Калитеевская // Гештальт 2007 : сб. материалов Моск. Гештальт Института. – М. : Моск. Гештальт Институт, 2007. – С. 15–22.

Reference

1. Strauss, A. and Korbin, J. (2001). *Osnovy kachestvennogo issledovaniya: obosnovannaya teoriya, protsedury i tehniki* [Basics of Qualitative Research: grounded theory, procedures and techniques]. Moscow, Editorial URSS Publ. (rus).
2. *Yakisni doslidzhennia v sociolohichnykh praktykakh: navchalnyi posibnyk* (2009). [Qualitative research in Sociological Practices: Tutorial]. Kyiv: Institute of sociology of National Academy of Sciences of Ukraine Publ. (ukr).
3. Kvale S. (2003). *Issledovatel'skoe intervyyu* [Research interview]. Transl ated by Mironova, M. R. Moscow: Smysl Publ. (rus).
4. Chepeleva, N. V. (2005). Sotsiokulturnye faktory ponimaniya i interpretatsii lichnogo opyta [Sociocultural factors of understanding and interpretation of personal experience]. *Aktualni problemy psikhologii: psikhologichna hermenevtika* [Actual problems of psychology: psychological hermenevtika], vol. 2, issue 3, pp. 6–14 (ukr).
5. Vygotskiy, L. S. (1984). *Problemy obschey psihologii* [Problems of general psychology]. Moscow: Mysl Publ. (rus).
6. Lorgus, A. *Psihologiya strasti* [Psychology of passion], <http://dusha-orthodox.ru/biblioteka/lorgus-a.-svyasch.-psihologiya-strasti.html>. (accessed 23. 06. 2013).
7. Kaliteevskaya, E. Fenomenologiya blizosti [Phenomenology of intimacy]. In *Gestalt 2007* [Gestalt 2007]. Sourcebook of Moscow Gestalt Institute]. Moscow: Moscow Gestalt Institute Publ. (pp. 15–22) (rus).

Гавриленко Я. А. Стратегии качественного исследования опыта межличностной зависимости

Представлены предварительные результаты качественного исследования образно-визуальных реконструкций опыта межличностной зависимости. Межличностная зависимость рассмотрена как опыт проживания границы вынужденности, невозможности, необходимости в отношениях с Другим. Выделены уровни интерпретации этого опыта, которые определяются до семиотическими, семиотическими, нарративными или рефлексивными механизмами. Показаны варианты существования опыта зависимости: состояние, переживание, представления, практики. Описана конфигурация опыта зависимости в стратегиях власти, подчинения, противостояния и конструирования. Выявлено, что стратегии власти обусловлены синкретическим, недифференцированным страхом остаться одному в опасном мире; отсюда – необходимость создания альтернативного мира, в котором все контролируется, отслеживается и управляется, границы которого просты и однозначны, а Я в нем – грандиозное и всемогущее. В основе стратегий подчинения лежит переживание тревоги быть не таким, как партнер, не удовлетворять его потребности и ожидания; при этом собственные интересы, потребности и надежды приносятся в жертву отношениям. В отличие от предыдущих стратегий противостояния характеризуются четкими представлениями о своих возможностях влиять на мир и о возможностях мира влиять на себя; речь идет об умении отделяться, покидать территорию отношений, противостоять трудностям, быть непроницаемым к токсическим воздействиям. И, наконец, стратегии конструирования связаны с практиками

постоянної реконструкції моделей взаємодіяння на границі контакту з Другим.

Ключевые слова: опыт зависимости; состояние, переживания, представления, практики; стратегии власти, подчинения, противостояния, конструирования.

Gavrylenko Ya. A. The strategies of a qualitative study of experience's interpersonal dependency

This article describes the preliminary results of a qualitative study of visual reconstructions of experience's interpersonal dependency. Interpersonal dependency is considered as experience of living limits, impossible, necessary in relations with 'Another'. Levels of interpretations of this experience are described. They are determined by presemiotic, semiotic, narrative and reflexive mechanisms. The variants of the experience of dependency existence are described: the state, experiences, ideas and practices. The experience of dependency in strategies of power, subordination, confrontation and construction is showed. The strategies of power are based on syncretic, undifferentiated state of fear to stay alone in the dangerous world. It encourages to create the alternative world in which everything is controlled, the boundaries of which are simple and univocal, and 'I' becomes grandiose and omnipotent. The strategies of subordination are based on experience of anxiety to be not such as a partner, do not satisfy partner's expectations and needs. Wherein own needs, desires, aspirations are sacrificed the relationships. The strategies of confrontation are unfolded in clear ideas about the ability to influence the world and the possibilities to influence the world over itself. The strategies of constructions are practices of constant reconstruction of interaction patterns on the verge of contact with 'Another'.

Key words: experience of dependence; state, experiences, ideas, practices; strategies of power, subordination, confrontation, construction.

© Гавриленко Я. А.

О. Ю. Осадько

САНОГЕННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ: СИСТЕМНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНА

Розроблено методологічні основи побудови інтегральної моделі саногенного потенціалу особистості (СПО). Системний синтез наукових знань про особистісні основи здоров'я людини здійснювався в контексті комунікативної теорії розвитку і функціонування особистості. Доведено, що на кожному з основних методологічних рівнів наукового вивчення психічного (філософсько-світоглядному, загальнонауковому та конкретно-психологічному) розкриваються специфічні виміри процесу взаємодії людини зі світом, у якому вона живе. Інтегральна теоретична модель саногенного потенціалу

особистості, створена автором, охоплює всі аспекти теоретичного вивчення цього феномена і визначає єдину систему параметрів його дослідження. На рівні певної комунікативної ситуації саногенний потенціал особистості проявляється в саногенності здійсненого людиною вибору. Здатність людини робити вибори, що зміцнюють її біопсихосоціальне здоров'я, визначається спроможністю особистості засвоювати (осмислювати) ті смислові протиріччя, що актуалізувалися в поточній ситуації.

Ключові слова: особистість, комунікація, комунікативна ситуація, особистісні основи здоров'я, система особистісних смислів, саногенні способи вирішення життєвих завдань, саногенний потенціал особистості.

Проблема. Загальновідому тезу про те, що життя небезпечне для здоров'я, підтверджують не тільки численні наукові дослідження, а й, на жаль, практика. Більше того, кількість соціально-екологічних чинників патогенного впливу середовища на здоров'я людини, попри їхню позірну визначеність, постійно збільшується. Звідси практична актуальність завдання розвитку саногенного потенціалу особистості як здатності людини підтримувати і зміцнювати своє біопсихосоціальне благополуччя попри неідеальні умови буття. З погляду розвитку наукової теорії вивчення особистісних основ життєздатності людини є перспективним для розкриття природи того психологічного зв'язку, який конститує єдність людини і світу в їхній взаємодії і коеволюції. Цей зв'язок між кооперованими системами, що перебувають у постійному розвитку, відбувається в процесі комунікації через обмін енергією, інформацією, діями. Від якості цієї комунікації, що забезпечує гармонійність розвитку взаємопов'язаних живих систем, залежить їхня життєздатність.

Проблема саногенезу особистості постала в психології у контексті вивчення особистісних передумов стресоподолання з огляду на необхідність визначення критеріїв оптимальності вибору стратегій подолання, позитивної адаптації, пошукової активності та критеріїв діагностування оптимальної життєвої орієнтації з урахуванням їхнього потенційного впливу на психологічне здоров'я людини (Т. Costa, R. R. McCrae, D. L. Hawley, R. S. Lazarus). Поняття саногенного потенціалу особистості все частіше використовують і вітчизняні психологи (І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко, О. Г. Репіна), але досі воно є ще переважно описовим і недостатньо операціоналізованим. Так, І. Ф. Аршава визначає саногенний потенціал особистості як “специфічний життєвий ресурс, який можна ототожнити з ресурсами опірності, стійкістю до стресу, емоційною стійкістю, копінг-механізмами психологічного захисту,

позитивним мисленням, відчуттям пов'язаності, резилентністю, потенціалом позитивних змін після переживання травматичних подій” [1, с. 18].

Проблема здорового розвитку (саногенезу) особистості не є новою в психологічній науці. Дослідження цієї проблеми проводяться в різних галузях психології і в межах різних теоретичних течій. Попри те що в цих дослідженнях отримано багато цінного наукового матеріалу, цей матеріал залишається розрізненим і не інтегрованим в цілісну систему знань про людину. Причиною, що блокує повноцінну інтеграцію різнорівневих і різнопланових наукових розробок у галузі особистісних основ здоров'я, є, на наш погляд, невиробленість єдиної теоретичної моделі цього феномена. Розроблення такої моделі має створити умови для полісистемного синтезу наукових знань про особистісні основи здоров'я, отриманих при вивченні різних його планів (вимірів, рівнів, зв'язків тощо).

Мета статті: обґрунтувати теоретико-методичні засади для концептуалізації феномена особистісних основ здоров'я людини.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки завдань:

1) визначити науковий підхід, у контексті якого здійснюватиметься інтеграція багатопланових і різнорівневих наукових моделей феномена особистісних основ здоров'я;

2) обрати теоретичну платформу, на базі якої можна розбудувати цілісну концепцію саногенного потенціалу особистості як пояснювальної моделі становлення і функціонування інтегральної здатності людини до вибору саногенних способів вирішення своїх життєвих завдань;

3) розробити понятійний апарат дослідження, який би мав необхідний аналітичний і синтезувальний ресурс для створення інтеграційної концепції саногенного потенціалу особистості.

Створення інтеграційної концепції особистісних основ здоров'я потребує багатопланового синтезу наукових знань, що здобуті не тільки в різних галузях психології, а й у філософії, соціології, природознавчих та інших науках. Саме тому провідним методологічним орієнтиром побудови дослідження мають стати гносеологічні принципи системного підходу [2]. У методологічному плані, коли в науці існує кілька теоретичних моделей одного й того ж об'єкта і потрібно створити єдину синтезувальну модель “полісистемного знання”, саме системний підхід відкриває шляхи до інтеграції наукових знань. Через інтеграцію (багатовимірний синтез)

засвоюються суперечності, що потенційно існують між вихідними моделями. Таке “засвоєння” може здійснюватися або шляхом узгодження кількох моделей, кожна з яких стає одним з рівнів загальної моделі, або шляхом створення об’єднавчих основ нового моделювання, які усувають суперечності зрізових моделей, а не просто розкривають їхню взаємну підпорядкованість, як у попередньому випадку [3, с. 240].

Унікальність системного підходу як методу пізнання полягає в тому, що він дає гносеологічні орієнтири не тільки для інтеграції різних планів існування психічного як системної цілісності, а й для солідаризації¹ різних наукових напрямків (ракурсів) його дослідження. Тому реалізація принципів системного підходу визначає не тільки специфіку дослідження психічних явищ у цілісності їхніх різнопланових і різнорівневих проявів, у єдності внутрішньосистемних і міжсистемних зв’язків, у динаміці функціонування і розвитку, а й у багатовимірності їхнього наукового вивчення. Оскільки виміри певних об’єктів накладаються певними теоретичними підходами, то системне дослідження психічних феноменів неможливе без інтеграції тих наукових теорій, у контексті яких сконструйовано їхні пояснювальні моделі. Ця синтезувальна орієнтованість системного підходу виводить його з рівня теорії “системної сутності психічного” на рівень методології багатовимірного синтезу наукових підходів до вивчення психічних феноменів. Погоджуючись із М. С. Роговіним [4], який вбачає в системному підході інтеграцію гештальт-орієнтованого, функціонального, інформаційно-енергетичного і генетичного підходів, варто було б додати до цього переліку всі інші теоретичні підходи, течії і концепції сучасної науки, в яких розглядається об’єкт певного дослідження.

Якщо йдеться про особистісні основи здоров’я, то це більшість теорій особистості, які розглядають умови її саногенезу (від психоаналітичних, поведінкових, когнітивних до екзистенційно-

¹ Солідаризація, у термінології І. М. Соловйова, характеризує сенс інтеграційного етапу циклу розвитку (в даному випадку – розвитку наукових знань), який іде за стадією виокремлення компонентів з тенденцією до їх протиставлення. Перша стадія розвитку характеризується первинною злитістю, індиферентністю частин. Ця модель циклічності розвитку, якщо ми стоїмо на позиціях постнекласичної раціональності, не відміняє ні моделі поступального (деревоподібного) розвитку, ні ризомоформної моделі, оскільки це просто різні виміри єдиного процесу функціонування складноорганізованих систем.

гуманістичних); соціологічні і соціально-психологічні теорії, які розкривають механізми соціальної взаємодії і вплив цієї взаємодії на становлення особистості (М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс); філософсько-світоглядні підходи, в яких визначаються способи розуміння природи світу, людини та їхнього взаємозв'язку (феноменологія Е. Гуссерля, що підкреслює диво суб'єктивності; екзистенціалізм М. Гайдеггера і С. К'єркегора, в якому розкривається особлива сутність людського "тут-буття", і діалогічний персоналізм М. Бубера і М. О. Бердяєва, який визнає комунікацію основою конституювання особистості як мети людського існування). У кожному із цих підходів закладено певні принципи наукового вивчення феномена особистісних основ здоров'я, інтеграція яких і є одним із завдань нашого дослідження.

Утіленнями системного підходу як методу багатовимірного синтезу наукових знань можна вважати такі різновимірні пояснювальні моделі феномена особистості, як соціокультурну (О. С. Ахієзер, М. І. Лапін, Ю. М. Резник), аксіологічну (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Д. О. Леонтьєв), акмеологічну (О. В. Боголюбова, О. О. Бодальов, А. О. Деркач, Н. В. Кузьміна), екологічну (Дж. Голд, С. Д. Дерябо, Ю. М. Швалб, В. А. Ясвін), когнітивно-комунікативну (В. О. Барабаншиков, В. П. Казміренко) та ін. Наявність таких концепцій підтверджує синтезувальний ресурс системного підходу, доводить продуктивність використання системної методології для інтеграції різних планів наукового вивчення такого міждисциплінарного об'єкта досліджень, яким є особистість. Кожна із цих версій системного підходу тісно пов'язана з певним об'єктом дослідження, а також відповідає сучасному їм стану розвитку науки. Цей факт, звичайно, не обмежує значущість наукового доробку, напрацьованого в річищі зазначених концепцій, який, безумовно, має стати елементом нашої інтеграційної моделі саногенного потенціалу особистості. Звідси разом з тим випливає необхідність спеціальної деталізації тієї версії системного підходу, яка задає стратегію нашого дослідження.

Щоб вирішити завдання солідаризації різновимірних теоретичних моделей феномена особистісних основ здоров'я, потрібно задати орієнтири для системного аналізу і синтезу наукових знань. Найбільш ємну узагальнювальну категорію містить у собі комунікативна теорія психічного (В. О. Мазілов, В. В. Козлов), згідно з якою всі потенційні психічні утворення (у тому числі й особистість) є сумарним проявом процесу комунікації людини з дійсністю. У межах

комуникативного підходу відкривається можливість розгляду саногенного потенціалу особистості в контексті всіх форм активності людини, оскільки це лише різні форми цілісного комуникативного процесу. До того ж комуникативний підхід дає змогу досліджувати феномен особистісних основ здоров'я не тільки в макроплані цілісного процесу комунікації¹, а й у мікроплані окремих комуникативних ситуацій, з яких складається життєвий шлях людини. Оскільки наш системний підхід до багатовимірного синтезу наукових знань про особистісні основи здоров'я базувався на інтеграційній основі комуникативної теорії психіки, то розбудовану версію системного підходу можна назвати *системно-комуникативною*.

Комуникативний підхід, який був започаткований у психології як пояснювальна теоретична модель емпірично виявленого зв'язку між перебігом пізнавальних і комуникативних процесів у спільній діяльності, згодом став синтезувальною психологічною теорією. Провідні теорії особистості 1970-х років – соціально-культурні, когнітивні й діяльнісні – було солідаризовано в контексті комуникативного підходу, базовим постулатом якого є *ідея первинності спілкування* щодо інших форм людської активності – поведінки і всіх видів діяльності. З позицій комуникативного підходу розкриття системної будови і розвитку психіки можливе лише на основі дослідження цілісної когнітивно-комуникативної реальності, в якій функціонує особистість-у-розвитку [2; 5; 6;].

Ідеї комуникативного підходу за більш ніж сорок років, що минули з часів його утвердження в психології, суттєво вплинули на розвиток наук про людину у світі. Водночас ті наукові відкриття, що змінили світоглядні позиції сучасної природничої і гуманітарної науки, не могли не вплинути на позиції комуникативного підходу щодо

¹ Хоча синтаксично поняття “комунікація” є англомовним аналогом українського “спілкування”, у понятійному апараті психології цей термін має кілька відмінних один від одного і від терміна “спілкування” значень. Так, у Г. М. Андрєєвої “комунікація” є одним із планів спілкування (інформаційним), а в Ю. Габермаса – особливим видом спілкування, орієнтованим на досягнення консенсусу. У комуникативному підході поняття “комунікація” є більш широким, ніж поняття “спілкування”. У цьому значенні спілкування розглядають як об'єктивовану форму комунікації, що відбувається в ході взаємодії з іншими людьми (реальними чи уявними). Комунікація ж має більш загальне значення – як процес накопичення досвіду контактування зі світом, ставлення до цього досвіду і використання індивідуального відображення цього досвіду для організації і регуляції життєдіяльності системи “Людина – Світ” (Б. Ф. Ломов, В. О. Кабрін, О. Шторм, А. В. Ключко).

розуміння природи людини, світу і їхнього взаємозв'язку. Пояснювальна модель (категорія) комунікації вийшла за межі простору спілкування, часу онтогенезу, форми активності людини і розглядається як сутнісна основа всього життєвого процесу людини [7–11].

Відкриття квантовою фізикою процесуальної природи тієї дійсності, яка сприймається людиною як незмінна, поступово змінило і світогляд психологічної науки. Згідно з формулюванням Ф. Крамера і І. Кемперера *світ є процесом*; він не є – він відбувається; людина, як частина цього світу, також відбувається, перебуває в процесі постійних змін; у процесі навчання світ пізнається як дійсність (див. [11, с. 96]). Це процес перетворення світу на дійсність, і, відповідно, сама дійсність не є результатом особистого, соліпсизького процесу, а являє собою колективний і консенсусний феномен. Люди не живуть розрізнено – вони завжди існують у системі соціальних стосунків. І те, що ми визначаємо як “дійсність”, є сумарним проявом процесу комунікації людини з “олюдненим” світом.

У такому розширеному розумінні комунікація людини зі світом починається ще в пренатальний період (О. Шторм); засобами комунікації (крім загальноприйнятих у психології) стають будь-які речі й цінності, що можуть переводити досвід та енергію одних людей у досвід та енергію інших (М. Маклюен). Суб'єктами комунікації можуть виступати не тільки реальні люди, не тільки сконструйовані образи справжніх або уявних співрозмовників, а й будь-які явища зовнішнього чи внутрішнього світу, що ментально або сенсорно відображаються людиною [8; 10]. Навіть якщо людина не усвідомлює свій внутрішній діалог, вона все одно перебуває в комунікативному процесі, оскільки сприймає, осмислює, оцінює інформацію від зовнішнього і внутрішнього світу, конструює з неї образи дійсності та обирає способи поведінки з нею. Навіть якщо людина “не помічає” певну інформацію – це все одно її власний вибір¹.

На сучасному етапі розвитку комунікативної теорії психічного комунікацію розглядають як процес встановлення психологічного зв'язку людини з дійсністю, автором, посередником і продуктом якого є індивідуальна особистість. Комунікація в такому розумінні постає як основа всього життєвого процесу людини; вона охоплює і внутрішній, смисловий, бік забезпечення психологічного зв'язку, і зовнішній бік,

¹ Дослідження впливу сенсорної депривації на людину переконливо доводять, що обмеження потоку сигналів від зовнішнього середовища викликає у всіх випробуваних хворобливу психофізіологічну та емоційну реакцію.

де об'єктивуються всі особистісні смисли і виявляються всі форми активності суб'єкта комунікації.

Введення такої пояснювальної моделі “комунікації” знімає дихотомію об'єктивного і суб'єктивного: соціум стає не тільки зовнішнім, а й внутрішнім середовищем людини, трансформується в життєвий світ [10, с. 72]. Будь-яка індивідуальна діяльність людини спочатку (в онтогенетичному вимірі) була спільною, і залишається такою в згорнутому чи, навіть, неусвідомленому вигляді, оскільки людина робить будь-що для когось, з орієнтацією на досвід чи оцінку когось, навіть якщо цей “хтось” є дуже глибоко інтеріоризованим. У міру того, як соціум стає внутрішнім середовищем людини, способи спілкування з іншими переходять у внутрішній план і починають визначати не тільки характер аутокомунікації, а й характер перебігу всіх пізнавальних, регуляторних і творчих процесів, які є фрагментами цілісного буття людини.

Особистість можна розглядати як потенційне психічне утворення, що є сумарним проявом процесу поведження людини зі своїм комунікативним досвідом. Основна форма інкорпорації цього досвіду – це *ставлення людини до дійсності*. Як ансамбль ставлень, особистість виступає посередником у комунікації між людиною і світом, визначаючи ті смисли, якими наділяє людина будь-який предмет, явище чи подію в теперішньому, минулому чи майбутньому. У контексті такого бачення повноцінне функціонування особистості визначається стабілізованою динамікою її розвитку як посередника в комунікації людини і світу. Основними вимірами якості цього комунікативного процесу є приріст здатності особистості до антиципації (розуміння і передбачення дійсності), регуляції (оволодіння собою, світом і способами взаємодії) і самоздійснення (реалізації свого психологічного потенціалу).

Комунікативний підхід до вивчення саногенного потенціалу особистості задає не тільки досить широкий макроплан синтезу наукових знань про особистісні основи здоров'я, яким є безперервний процес комунікації людини зі світом, а й дає змогу виділити надзвичайно ресурсну одиницю аналізу цього феномена в мікроплані – “комунікативну ситуацію”.

Комунікативна ситуація – це констеляція обставин життя в їх даності суб'єкту комунікації. В особистісному вимірі комунікативна ситуація – це завжди ситуація самовизначення в подальшому розвитку через вибір із спектра наявних варіантів свого способу вирішення життєвих завдань. Варіативність можливостей вибору виникає не тільки через невизначеність обставин, які конструюються в процесі розгортання комунікативної ситуації, а й за рахунок актуалізації

різнопорядкових ставлень людини до дійсності, що кожного разу потребують нового осмислення і впорядкування.

Комунікативна ситуація є “моментом” буття особистості, одиницею вивчення її як відкритої живої системи, що самоспороджується, самоорганізується і саморозвивається у взаємодії з іншими системами. З комунікативних ситуацій, що безперервно створюються, розгортаються і змінюються, сплетений комунікативний світ особистості [8; 10], який вона конструює своїми виборами і який також впливає на ці вибори.

Пояснювальна модель “комунікативної ситуації” дає можливість включити в об’єкт психологічного дослідження всю множину екстринсивних й інтринсивних впливів, яких зазнає особистість під час вирішення будь-якого життєвого завдання. До таких впливів можна віднести: тиск обставин; очікування і дії інших комунікантів; власний життєвий досвід, потенційований в систему ставлень до себе, інших, ситуації; виплекані на цьому досвіді уявлення про бажане майбутнє та багато іншого. Завдяки моделі комунікативної ситуації усувається дихотомія вивчення особистості як об’єкта і як суб’єкта комунікації, оскільки особистість завжди буде об’єктом впливів, але спектр цих впливів настільки різномірний, що вона завжди залишатиметься суб’єктом здійснення вибору – того, яке завдання і в який спосіб вирішувати в поточній комунікативній ситуації. Уведення теоретичного конструкта “комунікативна ситуація” знімає дихотомію ситуативної і надситуативної активності особистості, оскільки для самого суб’єкта вибору будь-яке його рішення зумовлено ситуацією, що склалася для нього. Якщо для нього в цій ситуації цінність майбутнього переважає цінність теперішнього, то здійснені вибори можуть описуватися як надситуативна активність особистості. Якщо комунікант ігнорує завдання, неконструктивно відкладає його вирішення, то це також його вибір, заснований на уявленнях про власну неготовність вирішувати суб’єктивно непосильне завдання.

За своєю сутністю комунікативна ситуація – це ситуація прийняття особистістю рішення щодо того, куди і як далі рухатись у власному розвитку, у розвитку індивідуального способу комунікації зі світом. Тому основним сумарним критерієм “якості” прийнятого людиною рішення є *приріст її життєздатності* як здатності управляти ресурсами власного здоров’я соціально прийнятними способами. Цей приріст ситуативно може рефлектуватися самою людиною через задоволеність тим, як вирішено завдання, і відстрочено підтверджуватися або спростовуватися об’єктивними проявами її біопсихосоціального благополуччя.

Якщо на рівні макроплану дослідження (у вимірі цілісного процесу комунікації людини з дійсністю) саногенний потенціал особистості може проявлятися в її здатності “жити у злагоді із собою і зі світом” (А. В. Ключко), то на рівні мікроплану (поточної комунікативної ситуації) таким проявом є саногенність здійсненого вибору. Міра саногенності обраного способу вирішення прийнятого особистістю життєвого завдання залежить від повноти освоєння тих суперечностей, що актуалізувалися у відповідній ситуації.

Висновки. Застосування системно-комунікативного підходу до концептуалізації феномена “саногенний потенціал особистості” (СПО) закладає гносеологічну основу для багатопланового синтезу наукових знань про природу особистісних основ здоров'я, що становлять доробок вивчення цього феномена в координатах різних рівнів методології науки: світоглядному, загальнонауковому (психологічному) і конкретно-науковому (комунікативний підхід). Концептуалізація феномена “саногенний потенціал особистості” має охоплювати всі ці плани його наукового вивчення. Отже,

по-перше, СПО є сумарним проявом процесу взаємодії людини як відкритої складноорганізованої системи зі світом, у якому вона живе. Злагода із собою і зі світом як основний прояв життєздатності будь-якої живої системи є не статичним показником “пристосування”, а динамічною характеристикою безконечного процесу її “активного пристосовування” – змінювання і себе, і світу задля “покращення” свого життя. Оскільки і система “Людина”, і система “Світ” існують у процесі постійної змінюваності, то критерієм життєздатності людини може бути лише стабілізована динаміка розвитку її здатності саногенно взаємодіяти зі світом;

по-друге, СПО можна вважати сумарним проявом розвитку і функціонування особистості як системи ставлень людини до дійсності. Вмістом цих ставлень є особистісні смисли, а реалізацією – вибір способів взаємодії зі світом. Здатність людини обирати саногенні способи вирішення життєвих завдань визначається тим, наскільки узгодженою і відкритою до змін є система особистісних смислів, що актуалізуються в ситуації здійснення вибору;

по-третє, СПО – це сумарний прояв процесу комунікації особистості з тими аспектами досвіду, які необхідно осмислити і співвіднести для створення такої смислової основи прийняття рішення, яка б усувала наявні смислові суперечності.

Література

1. Аршава І. Ф. Саногенетична парадигма у дослідженні особистості / І. Ф. Аршава, О. Г. Репіна // *Медицинская психология*. – 2010. – № 2. – С. 16–21.
2. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов ; ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 465 с.
3. Ушаков Д. В. Системность в психологии интеллекта – теория, подход, методология // *Идея системности в современной психологии* / Д. В. Ушаков ; под ред. В. А. Барабанщикова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – С. 236–261.
4. Роговин М. С. Структурно-уровневые теории в психологии: Методологические основы / М. С. Роговин. – Ярославль : ЯрГУ, 1977. – 79 с.
5. Брушлинский А. В. Мышление и общение / А. В. Брушлинский, В. А. Поликарпов. – 2-е дораб. изд. – Самара : Самар. Дом печати, 1999. – 128 с.
6. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания : в 2-х т. / Б. М. Величковский. – М. : Смысл : Академия, 2006. – 448 с.
7. Рьльская Е. А. Психология жизнеспособности человека / Е. А. Рьльская. – Челябинск : ЧПУ, 2009. – 361 с.
8. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 103 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
10. Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека / под ред. В. И. Кабрина. – Томск : ТГУ, 2011. – 400 с.
11. Шлиппе А. Учебник по системной терапии и консультированию : пер. с нем. / Арист фон Шлиппе, Йохан Швайтцер. – М. : Ин-т консультирования и системных решений, 2011. – 356 с.
12. Барабанщиков В. А. Коммуникативный подход к исследованию когнитивных процессов // *Психологические и психоаналитические исследования* / В. А. Барабанщиков ; под ред. А. Н. Лебедева. – М. : Изд. Воробьев А. В., 2009. – С. 8–21.

Reference

1. Arshava, I. F. and Repina, O. G. (2010). Sanogenetychna paradygma u doslidzhenni osobystosti [Sanogenic paradigm in research of personality]. *Meditsinskaya psihologiya* [Medical psychology], 2, 16–21 (ukr).
2. Lomov, B. F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii* [Methodological and theoretical problems of psychology]. In Yu. M. Zabrodin, and E. V. Shorohova (Eds.). Moscow: Nauka (rus).
3. Ushakov, D. V. (2005). Sistemnost' v psihologii intellekta – teoriya, podhod, metodologiya [Systematicity in the psychology of intellect: theory, approach, methodology]. In Barabanshikov, V. A. (Ed.), *Ideya sistemnosti v sovremennoy psihologii* [Systematic idea in modern psychology] (pp. 236–261). Moscow: Publ. of Institute Psychology of Russian Academy of Sciences (rus).

4. Rogovin, M. S. (1977). *Strukturno-urovnevye teorii v psikhologii: Metodologicheskie osnovy* [Structural-level theories in psychology: Methodological bases]. Yaroslavl': Yaroslavl' State University (rus).
5. Brushlinskiy, A. V. and Polikarpov, V. A. (1999). *Myshlenie i obschenie* [Thinking and communication]. Samara: Samara House of Printing (rus).
6. Velichkovskiy, B. M. (2006). *Kognitivnaya nauka: Osnovy psikhologii poznaniya* [Cognitive science: foundations of psychology of cognition]: in 2 volumes. Moscow: Smysl; Akademiya (rus).
7. Ryl'skaya, E. A. (2009). *Psihologiya zhiznesposobnosti cheloveka* [Psychology of human viability]. Chelyabinsk: Publ. of Chelyabinsk State Polytechnic University (rus).
8. Sardzhveladze, N. I. (1989). *Lichnost' i ee vzaimodeystvie s social'noy sredoy* [Personality and its interaction with social environment]. Tbilisi: Metsniereba (rus).
9. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhittievyi svit osobystosti: u mezhah i za mezhamy budenosti* [Life-world of personality: within and beyond the ordinary]. Kyiv: Lybid' (ukr).
10. Kabrin, V. I. (ed.). (2011). *Transkommunikatsiya: preobrazovanie zhiznennykh mirov cheloveka* [Transcommunication: Transforming human life-worlds]. Tomsk: Publ. of Tomsk State University (rus).
11. Schlippe, A. and Schweitzer, J. (2011). *Uchebnik po sistemnoy terapii i konsul'tirovaniyu* [Tutorial on systemic therapy and counselling]. Moscow: Publ. of Institute of Advising and Decisions (rus).
12. Barabanshikov, V. A. (2009). Kommunikativnyi podhod k issledovaniyu kognitivnykh protsessov [Communicative approach to the study of cognitive processes]. In Lebedeva, A. N. (Eds.), *Psihologicheskie i psihoanaliticheskie issledovaniya* [Psychological and psychoanalytic studies] (pp.8–21). Moscow: Publ. Vorobei, A. V. (rus).

Осадько О. Ю. Саногенный потенциал личности: системно-коммуникативный подход к концептуализации феномена

Разработаны методологические основы построения интегральной модели саногенного потенциала личности (СПЛ). Системный синтез научных знаний о личностных основах здоровья человека осуществлялся в контексте коммуникативной теории развития и функционирования личности. Доказано, что на каждом из основных методологических уровней научного изучения психического (философско-мировоззренческом, общенаучном и конкретно-психологическом) раскрываются специфические измерения процесса взаимодействия человека с миром, в котором он живет. Интегральная теоретическая модель саногенного потенциала личности, созданная автором, включает все аспекты теоретического изучения этого феномена и определяет единую систему параметров его исследования. На уровне конкретной коммуникативной ситуации саногенный потенциал личности проявляется в степени саногенности осуществленного человеком выбора. Состоятельность человека делать выборы, укрепляющие его биопсихосоциальное здоровье, определяется способностью личности осваивать (осмысливать) те смысловые противоречия, которые актуализировались в текущей ситуации.

Ключевые слова: личность, коммуникация, коммуникативная ситуация, личностные основы здоровья, система личностных смыслов, саногенные способы решения жизненных задач, саногенный потенциал личности.

Osadko O. Yu. Sanogenic potential of personality: systemic-communication approach to conceptualization of phenomenon

The methodological basis for constructing of the integrated model of sanogenic potential of personality is developed (SPP). Systematic synthesis of scientific knowledge about the personal basics of human health was carried out in the context of communication theory of personality development and functioning. It was proven that each of the major methodological levels of scientific study of psychic (philosophical worldview level, general scientific and concrete psychological levels) discloses specific measurements of the interaction of man and the world in which he lives. Integrated theoretical model of sanogenic potential of personality, created by the author, includes all aspects of theoretical study of this phenomenon and defines unified system of parameters of its research. At the level of concrete communicative situation sanogenic potential of personality appears in degree of sanogenicity of the choice that person makes. Person's ability to make choices in favour of strengthening his/her bio-psycho-social health is defined by the ability of personality to comprehend (conceptualise) those semantic contradictions which were actualized in the current situation.

Key words: personality, communication, communicative situation, personal bases of health, system of personal meanings, sanogenic ways of resolving vital tasks, personal sanogenic potential.

© **Осадько О. Ю.**

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

І. В. Жадан

БАЗОВІ СМИСЛИ ЦІННІСНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТСТВА

Представлено результати дослідження особливостей структурування ціннісної складової політичної картини світу на основі поєднання неklasичної і постнеklasичної методології. Експліковано базові смисли ціннісних конструктів студентства, серед яких безпека, права людини і розвиток (причому безпека і права людини інтерпретуються молоддю як умови розвитку і самореалізації). За найбільш поширені в студентському середовищі визначено такі типи ціннісних дискурсів: ліберальний, консервативний, соціал-демократичний, аморфний. Виявлено високий ступінь інтегрованості системи ціннісних конструктів у політичній картині світу студентства (ціннісні смисли інтерпретуються в різних ціннісних конструктах, є розуміння цінностей-цілей і цінностей-засобів (умов) тощо). Встановлено, що ціннісний дискурс студентства скоріше аналітичний, знаковий, безпосередній, але емоційно не забарвлений, тобто ціннісні значення “не переживаються” молоддю. До механізмів оптимізації процесу структурування ціннісної складової політичної картини світу молоді віднесено: розширення спектра ціннісних інтерпретацій, рефлексію узгодженості ціннісних значень, артикуляцію ціннісних практик.

Ключові слова: ціннісний дискурс, структурування, смисли, ціннісні конструкти, механізми, політична картина світу.

Проблема. Актуальність дослідження особливостей структурування ціннісної складової політичного дискурсу молоді зумовлена, з одного боку, браком наукових уявлень про перебіг цього процесу в перехідних суспільствах, а з другого – потребами практики, пов’язаними насамперед з вирішенням завдань прогнозування політичної поведінки потенційно найбільш активної соціальної групи суспільства.

Метою дослідження було виявлення базових значень і смислів ціннісного дискурсу студентської молоді. Початковим етапом нашої роботи стало розроблення програми емпіричного дослідження, у якій відповідно до поставлених завдань було зроблено спробу поєднати

класичну і постнекласичну методології дослідження. Такий підхід зумовлений висунутим раніше припущенням про якщо не домінування, то принаймні значну поширеність постмодерного політичного дискурсу в молодіжному середовищі, вивчення якого потребує передусім якісних методів.

За результатами емпіричного дослідження передбачалося вирішити низку завдань:

- визначити ціннісні пріоритети та ціннісно-сміслові конструкти, що зумовлюють ті чи ті типи структурування політичної картини світу, та побудувати відповідну типологію молодіжних ціннісних дискурсів;

- експлікувати змісти ціннісних конструктів студентської молоді;

- з'ясувати особливості ціннісної складової політичної картини світу молоді (часова спрямованість – минуле, майбутнє, теперішнє; активність-пасивність, аналітичність-синтетичність, знаковість-змістовність, безпосередність-опосередкованість, Я-центрованість, інтерпретативність, потенційність як багатоманітність можливостей розгортання, контекстуальність);

- визначити ступінь інтегрованості системи ціннісних конструктів у політичній картині світу студентської молоді.

Вирішення поставлених завдань забезпечувалося використанням блоку методик:

а) методики вільного опису (респондентам пропонувалося обрати з переліку політичних цінностей (18 позицій) ті, що найбільш значущі для них особисто, і прорангувати їх, після чого описати, що саме означають для них ці цінності і чому саме вони важливі);

б) методики сортування ознак (застосовано розроблений бланк дослідження, що включає п'ятдесят ознак (значень) щодо семи політичних цінностей);

в) методики моделювання ситуацій (респондентам пропонувалося уявити життя без найважливіших, на їхню думку, цінностей та описати загрози, які виникнуть у ситуації відмови від найбільш значущих цінностей).

У дослідженні взяли участь 359 респондентів (студенти ВНЗ центрального та південного регіонів), у тому числі із застосуванням методики вільного опису та методики моделювання обстежено 86 осіб, решта – 273 особи – взяли участь у дослідженні за методикою сортування ознак.

Зазначимо, що найменш інформативною показала себе методика моделювання ситуацій. Респонденти виявилися не готовими до прогнозування загроз для них особисто в разі втрати тих чи тих

цінностей (або відмови суспільства від них). Практично всі прогнози виглядали як сценарії глобальних катастроф: від хаосу, повної некерованості (vs встановлення тоталітаризму) у суспільстві, абсолютної неспроможності зробити будь-що належним чином до деградації і неповноцінності всіх членів суспільства. На нашу думку, це свідчить про брак належного “переживання” молоддю цінностей, схематичність її ціннісних конструктів.

За результатами рангування найбільш значущих цінностей із запропонованого переліку було побудовано загальний рейтинг політичних цінностей. Як видно з таблиці, перші позиції в рейтингу посідають постматеріальні цінності. Водночас кожен п'ятий з опитаних узагалі не вважає свободу цінністю, для 23% респондентів не є значущою цінністю права людини, розвиток не вважають цінністю 31% студентів.

Таблиця

Рейтинг найбільш важливих для респондентів політичних цінностей

Цінності	Бали¹	Кількість виборів	Місце в рейтингу
Справедливість	1117	70	1
Свобода	1082	68	2
Права людини	1044	66	3
Розвиток	897	59	4
Безпека	885	56	5
Добробут	798	60	6
Відповідальність	712	52	7
Законність	613	45	8
Толерантність	597	56	9
Порядок	588	43	10
Стабільність	502	36	11
Екологізм	379	32	12
Еволюційність	272	21	13
Плюралізм	242	20	14
Революційність	222	13	15
Легітимність	188	18	16
Ідеологія	152	16	17
Влада	70	11	18

¹ Для обробки результатів дослідження було розроблено процедуру, згідно з якою враховувалася не лише кількість виборів, а й рівень значущості, який був визначений респондентами для кожної цінності, що дало змогу вирахувати кількість балів, набраних кожною з цінностей.

На попередньому етапі дослідження з використанням психосемантичного інструментарію ми розробили факторну модель, яка відображає структуру ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді [1, с. 200]. Першим фактором у цій моделі виявився ідеологічний. У рейтингу ж політичних цінностей ідеологія посідає передостанню позицію. Суперечність? На перший погляд – так. Утім, пояснення цього феномена ми знаходимо у Л. Г. Фішмана, на думку якого під впливом модерну на зміну ідеології приходять поняття “політичного дискурсу”, який “...являє собою специфічний спосіб мислення і орієнтований на досягнення характерних для нього цілей” [2, с. 88]. За такої інтерпретації, а також з огляду на те, що перший фактор був представлений пропозиціями, які відображають ставлення до ліберальних цінностей та націонал-демократичної ідеології, і з урахуванням представлених нижче результатів якісних досліджень питання, власне кажучи, знімається.

Аналіз значень найбільш значущих ціннісних конструктів, здійснений на основі складених респондентами, описів, виявив широкий спектр їх інтерпретацій студентством. За результатами якісного аналізу окремі значення були тематично згруповані, що дало змогу визначити базові ціннісні смисли респондентів. Наведемо теми і значення цінностей, що посідають перші сходинки в рейтингу.

Теми і значення цінності **“справедливість”**:

- *тема справедливої кари*: розплата за скоєне; покарання винних згідно з буквою закону; злочинці мають бути покарані, незважаючи на їхній статус у суспільстві;

- *тема моралі*: дієвість принципів моралі; поведінкова матриця, що забезпечує рівність, свободу і вище благо; оцінювання вчинків згідно із загальнолюдськими цінностями; заохочення добра і заглушення небажаного; чітке дотримання моральних засад суспільства;

- *тема рівності (прав людини)*: рівність усіх людей, рівні права для всіх, робота залежно від рівня знань, відносно рівні можливості для кожного, відсутність обмежень у правах, однакова відповідальність перед законом, однакові можливості для самореалізації, заперечення вибірковості;

- *тема безпеки*: захищене середовище, де кожен почувається надійно, спокійно, безпечно; захист від анархії, свавілля і беззаконня;

- *тема закону*: справедливість як найголовніший критерій правосуддя і взагалі життя; те, на чому має ґрунтуватися законність.

Теми і значення цінності **“свобода”**:

- *тема розвитку*: гарантія самореалізації, повноцінного життя; вільне життя і вільний розвиток для кожної особистості; база життя і діяльності, без якої неможливі інші цінності і деградує життя; з нею можна досягти будь-чого; рушійна сила розвитку світу, без неї людина не є повноцінним членом соціуму;

- *тема безпеки*: можливість розпоряджатися власним життям на свій розсуд і не переживати за власну безпеку, гарантування майбутнього і безпеки;

- *тема вибору*: можливість вільно висловлювати свої думки, виконувати певні дії; право на власну думку; право вільно обирати те, чого хочеться; добра воля людини чинити так, як вона вважає за потрібне;

- *тема прав людини*: те ж саме, що й права людини.

Теми і значення цінності **“права людини”**:

- *тема ставлення влади до людей*: ставлення до людей як до людей; упевненість у тому, що ти людина серед інших людей; людське ставлення до громадян;

- *тема захисту (безпеки)*: упевненість кожного, що його права будуть захищені;

- *тема розвитку*: передумова розвитку; рівні умови, право на самореалізацію, необхідні для самовираження і захисту інтересів.

Теми і значення цінності **“розвиток”**:

- *тема життя і процвітання*: сенс існування, умова існування суспільства; повноцінне життя; держава процвітає, коли кожен може вільно розвиватися; відсутність розвитку – то деградація; послідовність змін на краще, життя – це рух уперед;

- *тема свободи і прагнень*: те, що робить людину вільною від думки інших, можливості для особистісного розвитку, до якого здатні лише ті люди, котрі чогось прагнуть, а без прагнень людина нічого не зможе досягти у своєму житті;

- *тема еволюційності*: поступальний, стабільний та рівноправний економічний і культурний (менталітет, самосвідомість) розвиток.

На нашу думку, виділені теми можна розглядати як смислові блоки ціннісних конструктів респондентів. А той факт, що в інтерпретаціях трьох конструктів, які очолюють рейтинг політичних цінностей, фігурують теми *безпеки, прав людини і розвитку* (причому безпека і права людини інтерпретуються респондентами як умови розвитку і самореалізації), дає підстави для припущення, що саме вони й утворюють ядерні смисли ціннісної складової політичної картини світу студентства.

На наступному етапі дослідження за результатами співвіднесення цінностей, які посідають перші три рангові позиції, та аналізу описів (виявлення значень обраних цінностей) було визначено *чотири типи ціннісних дискурсів* респондентів.

Перший тип – *ліберальний ціннісний дискурс* (30,2% респондентів). Базові цінності тут – свобода, права людини, що розглядаються як умова розвитку і самореалізації. Окрім того, серед найбільш значущих фігурують екологічність, плюралізм, толерантність, відповідальність, безпека (як захищеність власності, особистої інформації тощо).

Різновидом ліберального дискурсу є *дискурс законності* (11,6% респондентів). Перші рангові позиції в цій групі посідає безпека в поєднанні з правами людини і законністю, які розглядаються як умова самореалізації та розвитку.

Другий тип ціннісного дискурсу ми назвали *консервативним*. Він представлений респондентами, які перші позиції віддають цінностям добробуту, безпеки, порядку, стабільності. Таких виявилось 27,9%. В описах цієї групи респондентів переважають інтерпретації: “ці цінності мають бути підперті владою”, “здорове захищене суспільство – міцна держава”, “жити в добробуті і комфорті”, “впевненість у завтрашньому дні”, “комфортне і безпечне середовище”, “жити спокійно” тощо.

Третій тип – *соціал-демократичний дискурс* – охоплює два підтипи. Перший підтип – *дискурс справедливості* (15,1% респондентів). У ціннісній картині світу цієї групи студентів справедливість, що інтерпретується переважно як рівність прав і можливостей, виступає умовою законності, дотримання прав людини, стабільності, добробуту, безпеки і порядку. Другий підтип демократичного дискурсу – *дискурс відповідальності* (“за власні вчинки”, “за скоєне”, “за свої дії”, “говорять про свої права, а про обов’язки забувають”) – репрезентований 8,1% респондентів. Встановити якісь закономірності поєднання відповідальності з іншими цінностями в ціннісних конструктах молоді не вдалося. Ті, хто вважає відповідальність найважливішою цінністю, наступними за значущістю вважають справедливість, стабільність, толерантність, безпеку, права людини, легітимність, розвиток.

Тип ціннісного дискурсу решти респондентів (7,1%) ми означили як *аморфний* – насамперед на підставі аналізу описів, яким властиві абстрактність, недостатня артикульованість, апеляція до невизначених категорій моральності та духовності, констатація браку цінностей у нашій країні тощо.

З огляду на отримані результати можемо констатувати неоднорідність політичного ціннісного дискурсу студентської молоді, виділивши при цьому тенденцію до переважання ліберальних ціннісних смислів. Разом з тим наведені дані не дають підстав для висновку про домінування постмодерного ціннісного дискурсу студентства, хоч перший тип дискурсу, репрезентований 41,8% респондентів, можна з певними застереженнями інтерпретувати як постмодерний.

Щоб уточнити отримані результати, було проведено дослідження за методикою сортування ознак із використанням спеціально розробленого бланка дослідження, який містить п'ятдесят ознак (значень) щодо семи політичних цінностей. Пропоновані в бланку переліки репрезентацій були сформовані за результатами контент-аналізу дискурсу суб'єктів політичної соціалізації та аналізу описів респондентів. Найменш представленими в дискурсі ЗМІ та політичних сил виявилися ліберальні цінності, а також цінності справедливості і прав людини, тому частка репрезентацій, внесених у бланк з навчальних програм та матеріалів громадських організацій, у цих розділах була найбільш вагомою. Оскільки спектр інтерпретацій політичних цінностей неоднаковий, то варіює і кількість пропонованих альтернатив для окремих цінностей у бланку методики (від шести до десяти). Респондентам пропонувалося з переліку значень кожної із цінностей обрати три, найбільш значущі для них особисто.

Свобода вибору виявилася для студентів найбільш важливою серед репрезентацій свободи (81%), на другому місці за значущістю – *незалежність у думках і діях* (65,9%), далі – *свобода переконань* (38,1%), *свобода і права інших* (33,3%), на останньому місці – *свобода пересувань* (31,5%). Незначна частина (0,7%) респондентів, які вибрали альтернативу “інше”, найчастіше констатували брак свободи в країні.

Загалом змістові інтерпретації цінності “свобода”, отримані за методикою сортування ознак, не різняться суттєво від отриманих у вільних описах. Варто акцентувати порівняно низьку значущість цінності свободи і прав інших. На нашу думку, це може бути наслідком, з одного боку, недостатньої артикульованості в соціалізувальному дискурсі, а з другого – недостатньої відрефлексованості умов існування свободи.

Ознаками *влади* як цінності респонденти вважають: *справедливість* (52,8%), *порядок* (45,1%), *законність* (39,6%), *захист* (38,8%), *добробут* (31,1%), *контрольованість* (20,5%), *моральність* (19,4%), *компетентність* (19,1%), *легітимність* (5,5%). Деякі

респонденти (1,8%) обрали альтернативу “інше”, вказавши на невідповідність української влади запропонованим ознакам.

З огляду на низьку привабливість влади як цінності (остання позиція у рейтингу цінностей, негативні оцінки діяльності чинної влади тощо) викликає чимало запитань те, що лише кожен п'ятий респондент вважає значущими контрольованість, компетентність і моральність влади, і зовсім незначною є кількість тих, хто орієнтований на легітимність влади. На нашу думку, розгорнуті репрезентації очікувань від влади на тлі недооцінки механізмів їх реалізації свідчать про обмеженість насамперед освітнього дискурсу, а також брак раціональності ціннісних конструктів, пов'язаних з владою.

Відповідальність, в уявленнях студентів, – це передусім *небайдужість* (50,6%), *відповідальність за близьких* (38,8%), *відповідальність за свою справу* (38,5%), *прозорість і законність дій* (38,1%), *відповідальність за свою країну* (33,3%), *відповідальність за своє життя* (31,1%), *активність* (28,2%), *підзвітність* (5,5%). Рейтинг найбільш значущих ознак відповідальності відображає неузгодженість репрезентацій цього ціннісного конструкта – відповідальність за своє життя виявилася менш значущою, ніж відповідальність за близьких і країну; до того ж кількість виборів ознак відповідальності була найнижчою, що підтверджує символічність цього конструкта для респондентів.

Найбільш значущою ознакою дотримання прав людини студенти вважають *рівність усіх перед законом та судом* (63,2%), на наступних позиціях – *можливість захистити свої права* (59,2%), *право на життя і тілесну недоторканність* (50,7%), *рівність людей у своїй гідності* (40,8%), *свобода віри і совісті* (26,8%), *свобода від незаконного арешту* (14,7%), *право на опір гнобителям* (9,6%). Права людини в описах респондентів репрезентовані найбільш абстрактно, більшість акцентує увагу на “праві” і “рівності”. У жодному з описів не трапляється розуміння прав людини як невід’ємних прав особи, які мають природну сутність й існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави. Рейтинг найбільш значущих ознак прав людини, складений за методикою вибору ознак, дає змогу окреслити інтерпретативний простір цього конструкта в молодіжному дискурсі.

Розвиток в уявленнях молоді передбачає *баланс інтересів усіх груп людей* (68,3%) та *екологічність* (52,4%). Реалізацію цих умов більшість респондентів пов'язують з *еволюційним розвитком* (59%), на *революційні зміни* зорієнтовано майже втричі менше (21% опитаних). Якщо в описах акцент був зроблений на цілях розвитку, то при виборі ознак респонденти зосередилися на умовах реалізації цієї цінності.

Слід зазначити, що баланс інтересів та екологічність обирають як орієнтовані на еволюційні перетворення, так і ті, хто прагне революційних змін.

Ознаками *ліберальних цінностей* студентська молодь вважає: *толерантність* (51,3%), *гарантії прав людини* (48,7%), *індивідуальну свободу (автономність)* (46%), *можливість впливати на рішення влади* (37,3%), *захист від сваволі влади* (36,5%), *плюралізм* (20,9%), *мультикультуралізм* (7,2%). Вибір найбільш значущих репрезентацій ліберальних цінностей не повністю кореспондується з попередніми виборами – “активні” репрезентації (індивідуальна автономність, можливість впливати на рішення влади) не вийшли на перші позиції (для порівняння: свободи вибору прагне 81% респондентів, а індивідуальної свободи (автономності) – лише 46%).

Справедливість, на думку молоді, виявляється у *рівноцінності інтересів усіх груп людей* (50,9%); *однаковому поводженні з людьми і відмові від привілеїв та імунітету, пов'язаних з національними та релігійними ознаками* (46,5%); *співвідношенні свободи і рівності* (26,6%); *взаємозв'язку скоєного та розплати* (23,6%); *розподільній справедливості* (22,1%); *неупередженості і забороні свавілля* (20,7%); *поділі загальних благ пропорційно внеску кожного члена суспільства* (20,7%); *відповідності* (15,5%); *справедливому обміні* (12,6%); *впорядкованості* (11,4%). Найбільш значущими ознаками справедливості названо практично ті ж, що фігурували і в описах. Водночас частоти вибору не надто високі, що можна пояснити як широтою спектра інтерпретацій, так і багатоплановістю ціннісного конструкта.

Висновки:

1. Поєднання кількісних і якісних методів дослідження дало змогу визначити такі особливості ціннісної складової політичної картини світу молоді:

а) ціннісний дискурс студентської молоді неоднорідний; виділені типи дискурсу очевидно є найбільш поширеними, утім не виключено, що подальші якісні дослідження дадуть змогу виділити й інші, а також уточнити сутність типу, означеного нами як “аморфний”;

б) ціннісний дискурс студентства спрямований переважно у майбутнє; однаково чітко артикульовані цінності-цілі і цінності-засоби у ліберальному дискурсі та дискурсі законності; у консервативному дискурсі бракує розгорнутих інтерпретацій з приводу цінностей-засобів; соціал-демократичний дискурс виявився найменш структурованим;

в) на даному етапі дослідження не вдалося однозначно визначитися щодо переважання активності/пасивності в ціннісному дискурсі;

г) ціннісний дискурс студентства скоріше аналітичний, знаковий, безпосередній, але емоційно не забарвлений;

д) підстав для висновку про Я-центрованість дискурсу замало – описи переважані абстрактними, загальними апеляціями до світового досвіду, історії людства тощо, водночас бракує проєкцій на власні потреби, проблеми, інтереси, а також власних переживань ціннісних значень.

2. На основі порівняння результатів дослідження за різними методиками виявлено високий ступінь інтегрованості системи ціннісних конструктів у політичній картині світу студентства (ціннісні смисли інтерпретуються в різних ціннісних конструктах, є розуміння цінностей-цілей і цінностей-засобів (умов) тощо).

3. Результати аналізу ціннісної складової політичної картини світу є підставою для припущення про існування механізмів структурування політичної картини світу молоді, які можуть бути актуалізовані для оптимізації цього процесу, зокрема розширення спектра ціннісних інтерпретацій, рефлексії узгодженості ціннісних значень, артикуляції ціннісних практик.

Література

1. Жадан І. В. Ціннісна компонента в політичній картині світу молоді: модель емпіричного дослідження / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 197–206.
2. Фишман Л. Г. Дискурс политического постмодерна / Л. Г. Фишман // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. – Екатеринбург: Изд. Дом “Дискурс-Пи”, 2006. – С. 87 – 94. – (Серия “Дискурсология”).

Reference

1. Zhadan, I. V. (2013). Tsinnisna komponenta v politychnii kartyni svitu molodi: model' empirychnoho doslidzhennia [Value component of youth political world view: a model of empirical research]. *Naukovi studii iz sotsial'noi ta politychnoi psyholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 32 (35), 197–206 (ukr).
2. Fishman, L.G. (2006). Diskurs politicheskogo postmoderna [Discourse of political post-modernism]. In L. G. Fishman (Eds.), *Sovremennye teorii diskursa: mul'tidistsiplinarnyi analiz* [Modern theories of discourse: multidisciplinary analysis] (pp. 87–94). Ekaterinburg: Publishing House “Diskurs-Pi” (rus).

Жадан И. В. Базовые смыслы ценностной составляющей политической картины мира студенчества

Представлены результаты исследования особенностей структуризации ценностной составляющей политической картины мира на основе сочетания неклассической и постнеклассической методологии. Эксплицированы базовые смыслы ценностных конструктов студенчества, среди которых безопасность, права человека и развитие (причем безопасность и права человека интерпретируются молодежью как условия развития и самореализации). Как наиболее распространенные в студенческой среде определены такие типы ценностных дискурсов: либеральный, консервативный, социал-демократический и аморфный. Выявлена высокая степень интегрированности системы ценностных конструктов в политической картине мира студенчества (ценностные смыслы интерпретируются в разных ценностных конструктах, есть понимание ценностей-целей и ценностей-средств (условий) и т. п.). Установлено, что ценностный дискурс студенчества скорее аналитический, знаковый, непосредственный, но эмоционально не окрашенный, то есть ценностные значения “не переживаются” молодежью. К механизмам оптимизации процесса структуризации ценностной составляющей политической картины мира молодежи отнесены: расширение спектра ценностных интерпретаций, рефлексия согласованности ценностных значений, артикуляция ценностных практик.

Ключевые слова: ценностный дискурс, структуризация, смыслы, ценностные конструкты, механизмы, политическая картина мира.

Zhadan I. V. Basic meanings of the value component of university student world political outlook

The article presents findings of the research focusing on peculiarities of structuring political world outlook value component carried out on the basis of combination of non-classical and postclassical methodologies. Basic meanings of university students value constructs have been explicated. They are safety, human rights and development (herein safety and human rights are interpreted by the youth as conditions for development and self-realization). The most widely spread types of student value discourses turned out to be liberal, conservative, social-democratic, and amorphous. There is evidence of high level integration of value construct system in the political world outlook of university students (value meanings are interpreted in different value constructs; there is understanding of value-aims and value-means (conditions) and the like). It has been proved that the student value discourse is rather analytical, semiotic and direct, but is emotionally neutral; students have not experienced the meaning of the values. Optimizational mechanisms's process of structuring youth's political world outlook value component have been determined. They are broadening the spectrum of value interpretations, reflection of value meaning consistency and articulation of value practices.

Key words: value discourse, structuring, meanings, value constructs, mechanisms, political world outlook.

© Жадан И. В.

КОНЦЕПЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЕФЕКТИВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ

Аналізується проблема психологічної допомоги та психологічного супроводу діяльності навчальних закладів та громадських молодіжних організацій щодо формування у молоді готовності до ефективної участі в суспільно-політичному житті країни. Представлено моделі, напрями та форми роботи психологічних служб у громадських організаціях та навчальних закладах щодо формування мотивації та навичок політичної участі. Розкрито зміст, умови та принципи реалізації програм корекції та формування навичок політичної участі молоді. За результатами аналізу емпіричних досліджень визначено проблемні зони діяльності молодіжних громадських організацій і розроблено функціональну модель психологічного супроводу їхньої діяльності та розвитку. Показано, що найбільш важливим принципом діяльності психологічних служб у громадських організаціях є спрямованість роботи психологів на самореалізацію членів організацій і їхній позитивний вплив на суспільно-політичні процеси.

Ключові слова: психологічний супровід, психологічна допомога, навички політичної участі, молодіжні громадські організації.

Проблема дослідження зумовлена особливостями суспільно-політичного розвитку України на сучасному етапі, відродженням і творенням її державності, громадянського суспільства та демократичного устрою. Як вважають сучасні науковці, демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли на зміну “суспільству спостерігачів” приходить “суспільство участі”. Усе це вимагає усвідомленої політичної активності всіх громадян, зокрема молоді.

Аналізуючи параметри активності громадян щодо демократичних реформ, можемо відмітити таку особливість українського суспільства: якщо більшість громадян України бажає демократичних змін, то лише невелика їх частка вже діє в напрямку змін і зовсім незначна – розуміє, як діяти, та вміє це робити ефективно. Тому актуальним завданням є розроблення системи психологічного супроводу процесу формування вмінь та навичок політичної участі, стимулювання мотивації і політичного інтересу. У цьому сенсі зміни в характері політичної участі, що полягатимуть у зростанні відповідальності, у рефлексованому сприйманні власної поведінки, усвідомленні свого громадянського обов'язку, стануть запорукою

успішної реалізації завдань внутрішньої і зовнішньої політики України.

Мета дослідження полягає у виявленні умов та психологічних технологій психологічного супроводу формування навичок політичної участі молоді в навчальному та суспільно-політичному середовищі.

Відповідно до поставлених завдань пропонуємо розглядати реалізацію психологічного супроводу у двох аспектах: 1) психологічна допомога у формуванні навичок політичної участі молоді в педагогічному середовищі; 2) психологічна допомога та супровід ефективної діяльності молодіжних громадських організацій з урахуванням основних соціально-психологічних факторів впливу на політичну поведінку молоді.

Основні групи факторів, що здійснюють вплив на політичну поведінку, утворюють:

– індивідуально-психологічні особистісні фактори: потреби, мотиви, цілі, соціально-рольові настановлення, життєві стратегії тощо;

– соціально-групові феномени: характер взаємин із групами, членом яких є людина; групові норми, ціннісні орієнтації; міжгрупові взаємодії; вплив референтних груп;

– соціокультурні детермінанти: ті, що передбачають аналіз індивідуальної поведінки з урахуванням особливостей соціально-економічного середовища, у якому вона реалізується; реально існуючий соціальний простір; економічний статус молодої людини та ін.

Сукупність цих факторів можна розглядати як інтегральну характеристику психологічної готовності до ефективної соціальної дії та підґрунтя для здійснення психологічного супроводу її формування (рис.1).

Рис. 1. Фактори впливу на готовність до політичної участі

Складові процесу, який забезпечує психологічний супровід формування вмінь та навичок ефективної політичної участі, можна подати у вигляді концептуальної моделі (рис. 2).

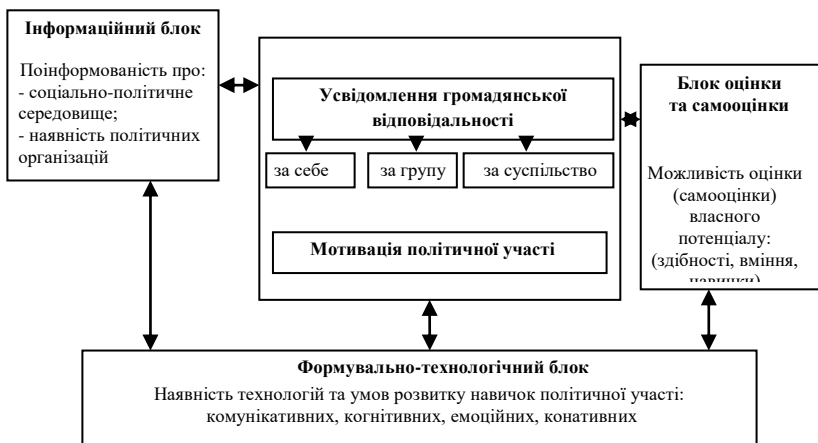

Рис. 2. Концептуальна модель формування мотивації та навичок політичної участі

Спрямованості молоді на розвиток у себе певних умінь та навичок політичної участі передуює усвідомлення необхідності долучитися до соціально-політичного життя суспільства. Така спрямованість ґрунтується на поінформованості та розумінні основ демократичного устрою, можливості самореалізації себе в певних громадянських та політичних об'єднаннях. Це усвідомлення корелює з рівнем громадянської відповідальності (за себе, за групу або за суспільство в цілому) та рівнем мотивації – усвідомлено-рефлексивним або прагматично-імпульсивним. Бажання формувати в себе комунікативні, когнітивні та інші навички потребує також можливості провести попередню психологічну оцінку і самооцінку їхнього розвитку. І, нарешті, отримати відповідні технології їхнього формування та розвитку.

Досягнення бажаного результату, а саме ефективного впливу політичної активності молоді на суспільно-політичні процеси, спрямовані на побудову демократичного громадянського суспільства, можна представити у вигляді структурно-функціональної моделі (рис. 3).

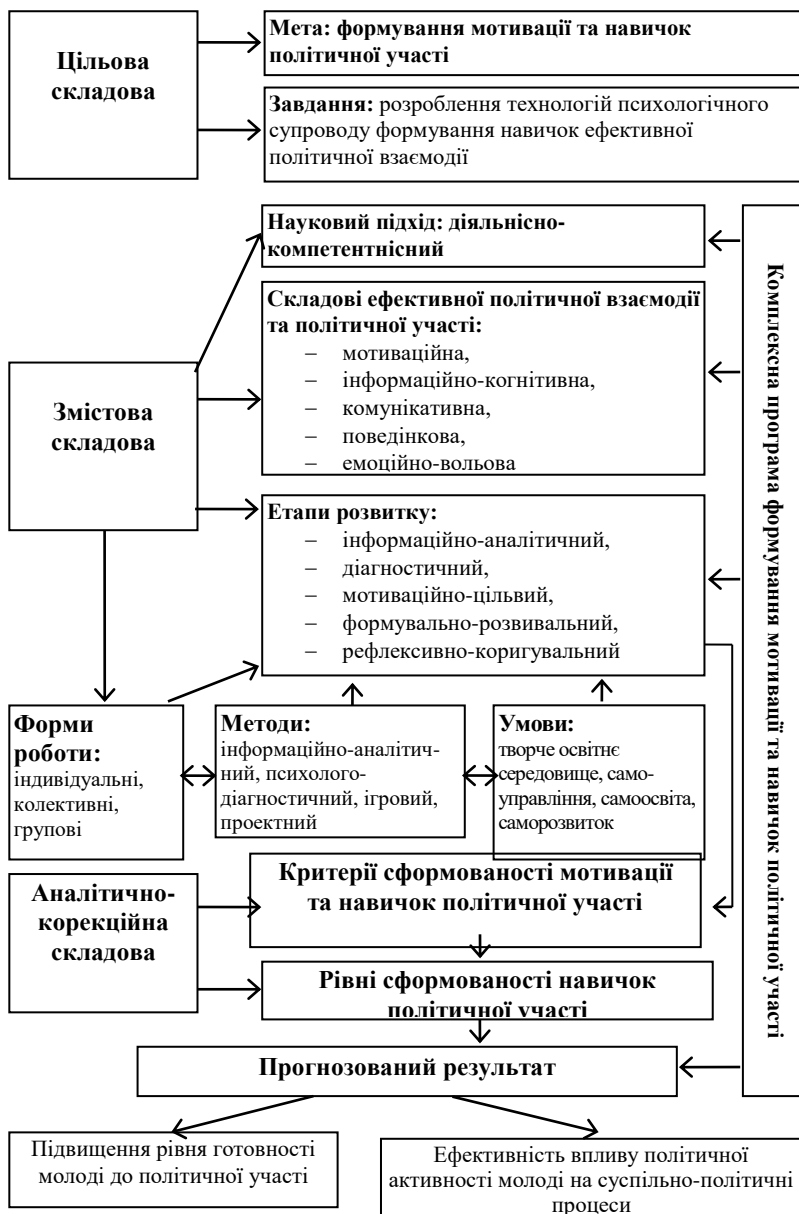

Рис. 3. Структурно-функціональна модель формування готовності молоді до політичної участі

Формування когнітивних і поведінкових компонентів соціальної активності та готовності учнів до ефективної соціальної самореалізації потребує наявності певних психологічних умов та застосування в педагогічному процесі відповідних методів навчання і виховання.

Згідно з діяльнісним підходом розвиток навичок соціальної взаємодії та соціальної активності молоді можливий лише в процесі суспільної діяльності суб'єкта, тому важливим завданням дорослих є допомога у створенні умов для діяльності, в якій має здійснюватися політична соціалізація, небайдужість до соціально-політичних процесів у країні та готовність узяти в них участь. Упровадження цих механізмів повинно гармонійно вбудовуватися в навчально-виховний процес освітніх закладів.

Щоб досягти успіху в розвитку соціальної зрілості у молоді та підготувати її до участі в соціально-політичному житті суспільства, згідно з концепцією М. Й. Боришевського за допомогою дорослих слід сформулювати життєво важливе завдання та організувати навчання через справу [1]. До цих складових, на наш погляд, слід додати такі механізми, як організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу та створення сприятливого виховного середовища в ході спільного вирішення життєво важливих завдань.

За концепцією Г. І. Сороки *модальність освітнього середовища* може бути представлена за допомогою методики векторного моделювання. Як критеріальний показник розглядається наявність чи відсутність у тому чи іншому освітньому середовищі умов і можливостей для розвитку активності (чи пасивності) дитини та її особистісної волі (чи залежності) [2]. Наочне співвідношення факторів освітнього середовища представлено на рис. 4.

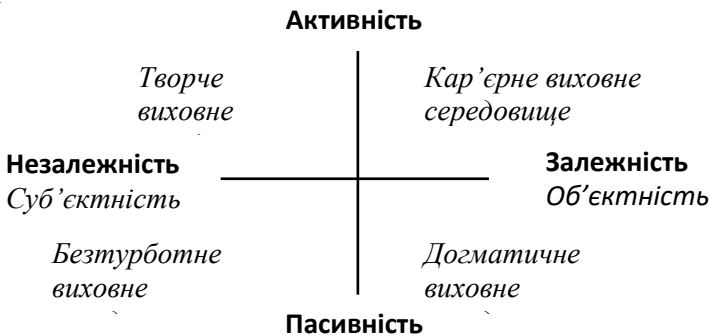

Рис. 4. Система координат для векторного моделювання освітнього середовища

Саме творче виховне середовище і налагоджена система самоуправління здатні забезпечити належною мірою засвоєння відповідних засобів діяльності (компетентностей) і зрештою формування соціальної зрілості та суб'єктності учня. Нас зацікавило змістове наповнення складових формування готовності молоді до соціальної активності та політичної участі (табл. 1).

Таблиця 1

Складові формування готовності учнівської молоді до соціальної активності

Зміст діяльності	Компетенції, що надаються	Методи і процедури
Провіта (знання)	Поширення знань у сферах: психології політичної участі та громадської активності особистості; психології малих груп; політичної культури особистості; форм соціальної, політичної та громадської участі; реалізації особистісної ролі в команді; видів та форм соціальної активності	Форми психологічної просвіти: лекції; бесіди; семінари; виставки; відбір літератури; процесинги; перформанси; метод кейсів; метод проєктів; мозковий штурм
Формування (вміння, навички)	Формування мотивації соціальної діяльності; підвищення рівня відповідальності; надання можливості оцінювання (самооцінювання) власного потенціалу; формування навичок командної взаємодії; розвиток навичок політичної та громадської участі особистості: – комунікативних; – емоційних; – когнітивних; – конативних	Організація самоуправління; групова робота (командна) з вирішення завдань; продуктивні ділові ігри; рольові ігри; організаційно-ділові ігри; метод проєктів

Якщо викладання суспільствознавчих дисциплін може забезпечити поінформованість учнів щодо основ демократичного устрою, громадянської та політичної участі, то реальне формування навичок ефективної взаємодії в соціальному та політичному середовищі потребує психологічної допомоги фахівців у забезпеченні діагностичного та корекційно-формуального інструментарію. Як змістове наповнення формуально-технологічного блоку психологічного супроводу нами розроблено та впроваджено комплексну варіативну програму формування складових політичної участі молоді. Теоретико-методологічною основою програми стала реалізація низки *принципів*:

- принципу активності – залучення учасників групи до спеціально розроблених дій;
- принципу дослідницької (творчої) позиції – під час групової роботи учасники усвідомлюють, знаходять, відкривають ідеї, закономірності психології, а також власні особистісні ресурси, можливості, здібності;
- принципу об'єктивації (усвідомлення) поведінки – рефлексія наслідків власної поведінки в процесі політичної взаємодії;
- принципу партнерського спілкування (суб'єкт-суб'єктного) – врахування інтересів інших учасників взаємодії, їхніх почуттів, емоцій, переживань, визнання цінностей один одного.

Базовими методами були групові дискусії, психологічна самодіагностика, ситуаційно-рольові ігри, цільові тренінгові заняття, розроблення соціальних проєктів.

Хочемо звернути увагу на те, що технології психологічного супроводу формування навичок політичної участі в освітньому середовищі мають відрізнятися від взаємодії психолога з іншими цільовими об'єктами психологічної допомоги, зокрема громадськими організаціями, такими особливостями:

- позицією психолога та інших суб'єктів супроводу;
- способами взаємодії і розділенням відповідальності психолога з лідерами громадських організацій щодо ефективності їхньої діяльності та досягнення цілей;
- пріоритетами видів (напрямів) діяльності психолога в роботі керівниками та членами організації;
- стратегічними цілями (створення умов щодо особистісного розвитку членів організації як суб'єктів суспільно-політичних процесів);
- критеріями ефективності роботи психолога в організації.

Обґрунтування варіативності моделей психологічної служби, які діють у різних соціальних сферах, дає підстави зробити висновок, що для надання психологічної допомоги керівникам та членам громадських організацій доцільно було б використовувати передусім такі *типи моделей*:

- *організаційну* (як самостійну модель, поряд із “суспільною”, “груповою”, “особистісною”), зорієнтовану насамперед на те, щоб організаційні психологи, аналізуючи запит на професійну допомогу, враховували основні психологічні механізми діяльності та розвитку громадської організації, її взаємодії із соціальним середовищем;

- *стабільну* модель психологічної служби (поряд з “екстремальною”), яка характеризується певними особливостями: а) така допомога розрахована на роботу з усіма членами організації, а не лише зі штатними працівниками, які перебувають у конфліктних, кризових ситуаціях і т. ін; б) надання такої допомоги має бути “розгорнутим” у часі, тобто здійснюватися планомірно;

- *опосередковану* (поряд з “безпосередньою”) – коли психологічна допомога надається членам організації не лише безпосередньо психологом, а й опосередковано, насамперед через керівників формальних груп, лідерів, неформальні групи тощо, і досягається це завдяки формуванню психологічної культури, спільному пошуку разом із психологом адекватних способів дій, які б сприяли розвитку та досягненню цілей як організації в цілому, так і її окремих членів.

Діяльність практичного психолога в громадській організації може здійснюватися як *психологічна допомога* або як *психологічний супровід*. За визначенням одного з провідних фахівців у галузі практичної психології О. Ф. Бондаренка, “зміст психологічної допомоги полягає в забезпеченні емоційної, смислової та екзистенційної підтримки людини або суспільства в ситуаціях ускладнення, які виникають під час їхнього особистісного та соціального буття” [3, с. 5].

Психологічну допомогу громадським організаціям у найбільш загальному вигляді можна трактувати як науково обґрунтовану підтримку психологом керівників та членів організації у вирішенні таких визначальних завдань, як осмислення психологічних проблем, що ускладнюють їхню діяльність; аналіз та вибір різних альтернативних шляхів розв’язання цих проблем.

Сутнісним запитом *психологічного супроводу* є створення умов для переходу особи або організації до самопомоги. Можна сказати,

що соціально-психологічний супровід – це інтеграційна технологія, серцевиною якої є створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку організації (групи) та особи в результаті ефективного виконання окремою людиною або групою своїх основних функцій. За основні характеристики психологічного супроводу було визначено: процесуальність, пролонгованість, недирективність, занурення в реальне повсякденне життя організації, особливі стосунки між учасниками цього процесу, що в психоаналізі називається “позитивним перенесенням”.

З метою емпіричної оцінки проблемних зон діяльності та впливу громадських організацій на розвиток особистості молодшої людини нами було проведено фокус-групове психологічне дослідження в Донецькому та Львівському регіонах серед учасників молодіжних форумів. Анкетне опитування проводилося серед членів та лідерів громадських організацій (Донецький центр підготовки кадрового резерву, Донецька громадська організація “Кешер”, Львівська молодіжна громадська організація “Комітет миру”, громадське об’єднання “Центр громадських експертиз”, громадські організації “Карітас”, “Просвіта”, “Солідарність”, Всеукраїнська ліга українських жінок, молодіжна організація “Український Пласт”). Загальна кількість респондентів становила 172 особи.

За результатами аналізу емпіричних даних було визначено проблемні зони діяльності молодіжних громадських організацій (рис. 5).

На основі дослідження проблемних зон діяльності громадських організацій ми розробили *функціональну модель діяльності психолога в громадській організації* (табл. 2).

Висновки. Відповідна організація процесу самоуправління навчальним закладом та уведення в систему викладання суспільствознавчих дисциплін і виховного процесу спеціальних інтерактивних та психологічних технологій, безумовно, сприятимуть розвитку соціальної зрілості, суб’єктності, громадянської відповідальності учнів, що істотно посилюватиме їхню здатність до подальшої ефективної участі в суспільно-політичному житті країни. Методологія психологічного супроводу діяльності громадських організацій має передбачати застосування різноманітних психологічних практик у роботі з лідерами організації та її членами з метою їх максимальної самореалізації та позитивного впливу на суспільно-політичні процеси. Ця тенденція має стати одним з

найважливіших принципів діяльності психологічної служби в системі суспільно-політичних відносин.

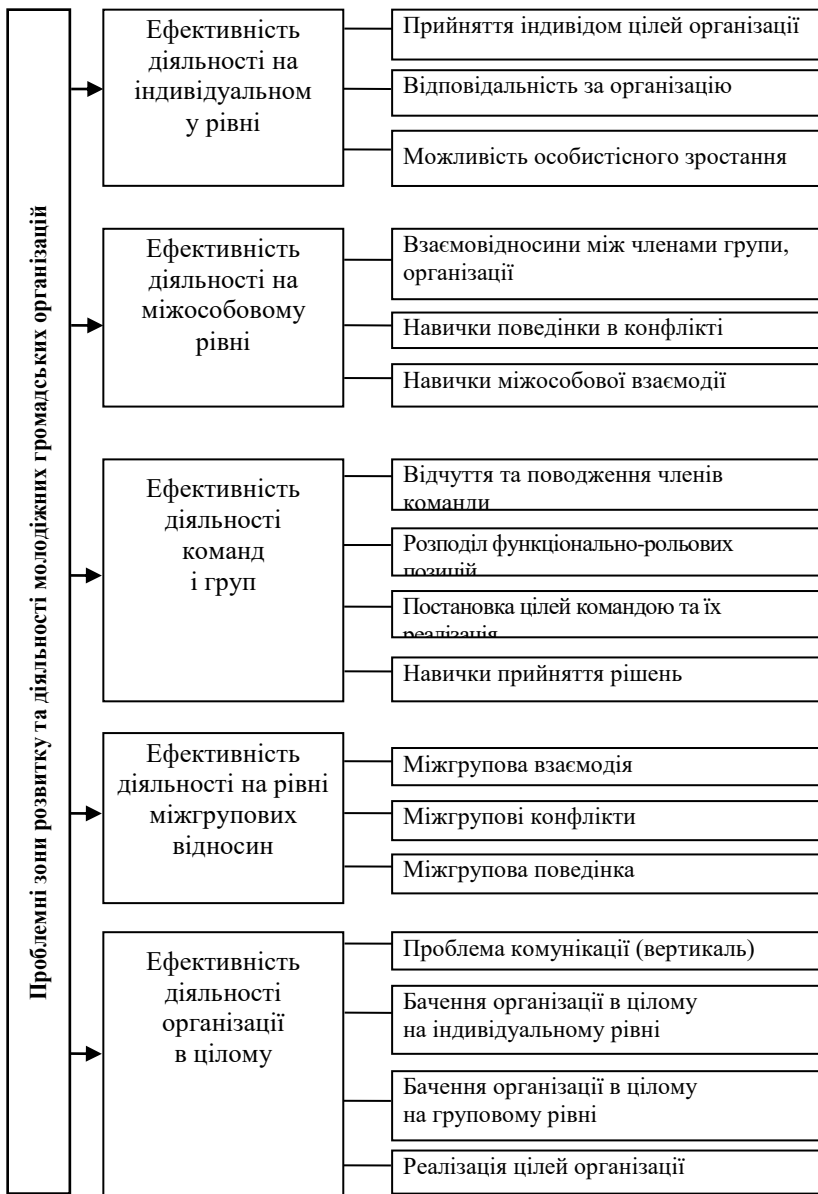

Рис. 5. Проблемні зони діяльності молодіжних громадських організацій

Таблиця 2

Функціональна модель психологічного супроводу діяльності та розвитку громадських молодіжних організацій

Проблемні зони в розвитку та діяльності організації	Напрями психологічної роботи		Форми роботи
	Психологічна допомога	Психологічний супровід	
Ефективність діяльності організації на індивідуальному рівні	1) виявлення прихованих, нереалізованих здібностей людини, визначення перешкод у взаємодії з оточенням, реалізації особистісних цілей; 2) допомога в актуалізації почуттів та емоцій, адаптації до нового соціального оточення та набутті соціального досвіду; 3) поліпшення міжособової та соціальної компетенцій, ефективності виконання певних завдань; 4) корекція змісту діяльності (за вертикаллю і горизонталлю) та способів виконання дій; 5) розвиток навичок управління, прийняття управлінських рішень та розвитку лідерських здібностей	1) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в ході реалізації рольового потенціалу людини: прийняття на себе нових функцій; проявлення людиною нових якостей; 2) тренування міжособової чутливості, толерантності та ідентифікації себе як члена організації; 3) індивідуально-психологічна підтримка щодо поліпшення навичок, знань та здібностей членів організації; 4) індивідуально-психологічна підтримка в забезпеченні планування, організації роботи та самоконтролю; 5) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в процесі опанування навичок	1) індивідуальне консультування, діагностика і корекція; 2) тренінги сензитивності; 3) тренінги прийняття рішень, постановки цілей та планування діяльності; 4) рольові ігри; 5) індивідуальне консультування, тренінг

Психологічні проблеми освіти і виховання ...

Проблемні зони в розвитку та діяльності організації	Напрями психологічної роботи		Форми роботи
	Психологічна допомога	Психологічний супровід	

Проблемні зони в розвитку та діяльності організації	Напрями психологічної роботи		Форми роботи
	Психологічна допомога	Психологічний супровід	
Ефективність діяльності на міжособовому рівні	1) розвиток соціально-комунікативних компетенцій, навичок ефективної взаємодії, формування спрямованості на міжособову взаємодію з іншими членами організації; 2) опанування особистістю (групою) різноманітних стилів поведінки в міжособовому конфлікті та доцільності їх використання в різних життєвих ситуаціях	1) консультативний супровід сумісної діяльності: процесу адаптації до нових умов соціальної взаємодії та комунікації, психологічна підтримка в ході залучення до соціально-комунікативних процесів; 2) психологічна підтримка процесу формування навичок запобігання конфліктним ситуаціям та виходу з них	1) консультування, тренінги сумісної діяльності; 2) консультування, тренінг поведінки в конфлікті
Ефективність діяльності на рівні міжгрупових відносин	1) допомога з визначенням ролей у структурі команди (групи); 2) розвиток навичок (навчання) командної взаємодії; 3) розвиток навичок (навчання) міжгрупової взаємодії (зворотні зв'язки, сприйняття однієї групи іншою)	1) психологічний супровід поліпшення ефективності функціонування команди; 2) здійснення психологічної підтримки в процесі опанування навичок рольової взаємодії; 3) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в підвищенні міжгрупової ефективності здійснення	1) тренінг командоутворення; 2) тренінг рольової взаємодії; 3) проведення засідань груп, анкетування, опитування
Ефективність діяльності організації в цілому	1) розвиток навичок у постановці цілей та їх досягненні; 2) формування навичок з подолання проблем зовнішньої адаптації та	індивідуально-психологічної підтримки в процесі	тренінги, консультування

Проблемні зони в розвитку та діяльності організації	Напрями психологічної роботи		Форми роботи
	Психологічна допомога	Психологічний супровід	
	внутрішньої інтеграції; 3) формування навичок з корпоративного планування, розвитку тактик виконання планів, оцінювання змін в організаційній культурі	опанування навичок	

Література

1. *Боришевський М. Й.* Громадянська спрямованість як міра соціальної відповідальності особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна і психологічна науки в Україні. : [зб. наук. праць до 15-річчя АПН України в 5 томах]. Т. 3. Психологія, вікова фізіологія, дефектологія. – К.: Пед. думка, 2007. – С. 93–103.
2. *Сорока Г. І.* Організація вихованої роботи: планування, аналіз, методичне забезпечення / Г. І. Сорока. – Х.: Основа, 2005. – 128 с.
3. *Бондаренко О. Ф.* Психологічна допомога особистості: навч. посіб. / О. Ф. Бондаренко – Х.: Фоліо, 1996. – 237 с.

Reference

1. Boryshevskiy, M. Y. (2007). Gromadianska spriamovanist' yak mira sotsialnoi vidpovidalnosti osobystosti [Civil orientation as a measure of a person's social responsibility]. In *Pedahohichna i psykholohichna nauky v Ukraini* [Pedagogical and psychological sciences in Ukraine], vol.3 (pp. 93–103). Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).
2. Soroka, H. I (2005). *Orhanizatsiia vykhovnoi roboty: planuvannia, analiz, metodychne zabezpechennia* [Organization of the educational work: planning, analysis, methodical provision]. Kharkiv: Osnova Publ. (ukr).
3. Bondarenko, O. F. (1996). *Psykhologichna dopomoga osobystosti* [Psychological treatment for a person]. Kharkiv: Folio Publ. (ukr).

Княшко Л. А. Концепция психологического сопровождения формирования навыков эффективного политического участия молодежи

Анализируется проблема психологической помощи и психологического сопровождения деятельности учебных заведений и общественных молодежных организаций в формировании у молодежи готовности к эффективному участию в общественно-политической жизни

страны. Представлены модели, направления и формы работы психологических служб в общественных организациях и учебных заведениях по формированию мотивации и навыков политического участия. Раскрыты содержание, условия и принципы реализации программ коррекции и формирования навыков политического участия молодежи. По результатам анализа эмпирических исследований определены проблемные зоны деятельности молодежных общественных организаций и разработана функциональная модель психологического сопровождения их деятельности и развития. Показано, что наиболее важным принципом деятельности психологических служб в общественных организациях является направленность работы психологов на самореализацию членов организаций и их позитивное влияние на общественно-политические процессы.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, психологическая помощь, навыки политического участия, молодежные общественные организации.

Kyriashko L. O. The conception of psychological accompaniment for young people's forming skills's effective political participation

The problem of psychological help and psychological accompaniment for educational establishments' and public youth organizations' functioning is analysed in relation to forming young people's willingness to effective participation in social and political life of the country. Models, directions and forms of work of psychological services, are presented in public organizations and educational establishments. According to the analysis of empirical studies problem areas of activities of youth organizations were identified. The functional model of psychological support of their activities and development was developed. It is shown that the most essential principle of activity of psychological services in public organizations is orientation of psychologists' work on organizations' members' self-realization and their positive influence on social and political processes.

Key words: psychological accompaniment, psychological help, skills of political participation.

© Кияшко Л. О.

О. М. Скар

**ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ В КАРТИНІ СВІТУ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

Актуальність дослідження політичних практик як узвичаєних моделей політичної поведінки обґрунтовується розумінням того, що вони визначають внутрішню логіку побудови особистістю своєї поведінки в суспільстві. Сучасний політичний дискурс, що транслює громадянські і політичні практики, розглядається як репрезентант соціального світу різних суб'єктів політичної соціалізації та чинник впливу на формування політичної картини світу молоді. Процес

додолучення молоді до суспільно-політичного дискурсу характеризується як процес відбору й апробації тих чи тих практик, структурування набутого досвіду, інтерпретації дій політиків, влади та інших громадян, визначення свого місця і ролі в суспільстві, конструювання власного бачення політичного світу. Визначено особливості практик, представлених у дискурсі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації. Емпіричним шляхом виявлено базові категорії, що структурують політичні, громадянські практики в картині світу студентської молоді. До таких практик студентства віднесено: вплив на владу; делегування відповідальності; особисту відповідальність; механізми контролю влади; патерналізм; корумпованість суспільства та відмову від політичної активності.

Ключові слова: політичні практики, картина світу, студентська молодь, апробація інструментарію дослідження.

Проблема. Сучасний суспільно-політичний дискурс (з його культурно-історичним контекстом) є середовищем, у якому зберігаються і транслюються соціальні, громадянські та політичні практики, що репрезентують соціальний світ різних суб'єктів політичної взаємодії та певною мірою впливають на формування політичної картини світу молоді людини. Актуальним завданням на сьогодні є дослідження громадянських, політичних практик як узвичаєних моделей політичної поведінки, що структурують картину світу молоді, визначаючи внутрішню логіку побудови особистістю своєї поведінки в соціумі, суспільстві, державі.

Мета статті: представити окремі результати апробації інструментарію дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу студентства.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми, показав, що поле політичної соціалізації правомірно розглядати як комунікативний простір, у якому функціонують і взаємодіють дискурси основних агентів політичної соціалізації. Вони виступають у ролі ретрансляторів континуумів смислів і значень, цінностей та ідей, інтерпретацій і думок, образів і практик та безперервно борються за "означування" соціальної реальності. З'ясовано, що побудова картини політичного світу молоді відбувається завдяки її "зануренню" в суспільно-політичний дискурс у процесі дискурсивної взаємодії суб'єктів політичної соціалізації.

Політична картина світу молоді є, на нашу думку, своєрідним "текстом", у якому через практики структурується набутий досвід, конструюється власне бачення політичного світу, особливостей взаємин з державою (владою, політиками, іншими громадянами,

законом як системою регламентації відносин у суспільстві), свого місця і ролі в суспільстві, спроможності (або неспроможності) впливати на нього тощо. Ми виходимо з того, що специфіка суспільно-політичних практик виявляється у політичних ставленнях (як системі емоційно забарвлених диспозицій) до держави. Передбачаючи латентну готовність оцінювати державу в той чи той спосіб, вони містять водночас певний набір “стандартів”, моделей поведінки, котрі відповідають типовим ситуаціям взаємодії громадянина з державою та її елементами, з якими йому доводиться взаємодіяти впродовж свого життя [1]. Ідеться про ставлення до законів як системи регламентації відносин і дотримання законності (протидії хабарництву, корупції); до влади; до своїх громадянських обов’язків, до себе як суб’єкта громадянсько-політичної взаємодії та до інших суб’єктів політичної взаємодії, які визначають великою мірою специфіку використовуваних суспільно-політичних практик.

Розроблена нами модель емпіричного дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу охоплює три групи показників практик, представлених у політичному дискурсі суб’єктів політичної соціалізації (політичні ставлення; способи взаємодії; засади взаємодії), та адекватні методи їх вивчення [2]. На основі виокремлених показників і критеріїв було розроблено відповідний *методичний інструментарій дослідження*, сконструйований на основі поєднання аналізу суспільно-політичного дискурсу (контент-аналіз), методів психосемантики та проєктивних методик. Логіка створення інструментарію, який дав би змогу провести коректне та вичерпне емпіричне дослідження особливостей політичних практик, передбачала реалізацію серії дослідницьких процедур у три етапи:

1) виявлення “набору” політичних, громадянських практик, репрезентованих у політичному дискурсі суспільства (контент-аналіз). На основі аналізу дискурсу мали визначатися теми, найпродуктивніші для дослідження політичних практик (засади взаємодії; способи впливу; організація комунікацій; дотримання законності) і спектр наративних “пропозицій”, що розкривають значеннєвий контекст дискурсу політичної взаємодії в межах кожної теми. Визначені теми й пропозиції стали відтак основою при створенні психосемантичного опитувальника;

2) відтворення факторної структури, в якій кристалізуються базові суспільно-політичні практики (психосемантичне опитування);

3) поглиблене вивчення фонових практик суспільно-політичного дискурсу (проєктивні методики, модифіковані для політико-

психологічних досліджень: проєктивні малюнки, методика незавершених речень).

Ми також дійшли висновку про доцільність залучення ресурсів проєктивних методик для дослідження фонових політичних практик. Зокрема, малюнок правомірно віднести до тих способів експлікації картини світу (і зокрема політичного), які надають інформацію у вигляді символів. Проєктивний малюнок пропонуємо розглядати як своєрідний “текст”, у якому актуалізується символічне відображення політичних ставлень і практик взаємодії, а “незавершені речення” – як тематично організовані фрагменти наративів, що дають змогу отримати поглиблені дані про особливості фонових практик, представлених у дискурсі взаємодії суб’єктів політичної соціалізації.

В апробації інструментарію дослідження, яке здійснювалось у вересні 2013 р., взяли участь 145 осіб – студенти різних спеціальностей двох київських вишів (Національного університету імені Тараса Шевченка та Академії муніципального управління) віком від 17 до 22 років.

Отримані первинні результати підлягали кількісному та якісному аналізу. Для обробки емпіричних даних були застосовані: 1) методи математичної статистики (факторний аналіз) для поглибленого аналізу результатів опитування та психосемантичного диференціала; 2) контент-аналіз відповідей респондентів на відкриті запитання; 3) якісний аналіз серії проєктивних рисунків.

У цій розвідці ми представляємо лише окремі результати нашого емпіричного дослідження, оскільки обмеженість обсягу статті не дає можливості викласти їх повністю.

За результатами факторного аналізу, який дав змогу провести більш глибокий аналіз отриманих емпіричних даних, було виявлено базові категорії, що структурують суспільно-політичні практики в картині світу сучасної студентської молоді. У результаті факторного аналізу виділено 7 значущих факторів, які пояснюють 48,9 % внеску в загальну дисперсію ознак. Факторний аналіз здійснювався методом головних компонент з подальшим обертанням факторного простору Varimax.

За змістом шкал, які утворили *перший* фактор (12,2 % сумарної дисперсії), ми інтерпретували його як *практики впливу на владу*. Він представлений такими судженнями (далі в дужках наведено їхні факторні навантаження): “Голосування на виборах дає людям можливість впливати на владу, але лише тоді, коли ми робимо виважений вибір” (-0,653); “Намагання людей добитися політичних, громадянських, споживчих і т. ін. прав – пусте витрачання часу. Тому я звичайно уникаю участі в громадянських (політичних) акціях”

(0,568); “Навіщо міркувати й обирати, за кого голосувати, якщо все одно переможуть ті, у кого більше грошей” (0,566); “У нашій країні законним шляхом захистити своє право неможливо” (0,559); “В українських умовах самосуд – єдиний спосіб покарати винних та “відновити” порядок” (0,533); “Я не намагаюся відстоювати свої інтереси в суспільстві, бо не вірю в те, що це можливо” (0,511); “Влада – чужа й ворожа народу, та й загалом – зрадниця простих людей” (0,464); “Риба гние з голови. Тож доки влада порушуватиме закони, то й громадяни будуть їх порушувати” (0,462).

Зміст цього фактора, на нашу думку, відображає спроможність особи впливати на владу. Судження, що описують цю здатність, можна уявити як певний континуум. На одному його полюсі – модель поведінки, що передбачає необхідність компетентного, усвідомленого, виваженого політичного (а точніше, електорального) вибору, який, власне, й відкриває перспективи для здійснення бодай якогось впливу на владу, подальший шлях розвитку суспільства і держави в цілому, тоді як на другому – неможливість відстоювання своїх громадянських, політичних, споживчих та інших прав і власних інтересів через недотримання законності в країні.

Значимо, що демократичні практики покликані забезпечувати законність і правопорядок, а також реалізацію соціально-економічних прав громадян. На сьогодні ж закони та інші регулятивні правила (інструкції, норми, “стандарті” тощо) характеризуються суперечливістю, множинністю, заплутаністю та частою зміною, – зазначає М. С. Розов, описуючи, зокрема, особливості російських соціальних (регулятивних, силових, “розподільчих”) інститутів [3]. Схожа ситуація, на нашу думку, і в Україні. Але, як відомо, суворість законів компенсується необов’язковістю їх виконання чи, як то кажуть, закони для того й існують, щоб їх обходити. Важливо додати, що за таких умов створюється й суттєво розширюється простір адміністративного свавілля і можливостей корупції для чиновників [3].

Водночас можна констатувати, що в картині світу студентства закони і суди ототожнюються з чужою і ворожою владою, яка дбає виключно про свої інтереси та зраджує “простих” людей. А відтак можна говорити про зневіру у владі, законах, правосудді і його справедливості та припустити можливість пошуку нелегітимних способів впливу на владу.

Перший представлений фактор у цілому досить вичерпно характеризує моделі поведінки громадян, демонструючи різні способи їхнього впливу на владу. Другий і третій фактори описують політичні практики, пов’язані із ставленням громадян до відповідальності.

Так, *другий* фактор (8,3 % дисперсії) ми проінтерпретували як *практики делегування відповідальності*. Він представлений такими твердженнями: “Ми часто обираємо тих політиків, які говорять те, що ми самі прагнемо чути” (-0,633); “Ти мені – я тобі” – основне правило взаємодії, за яким діють у суспільстві всі люди” (-0,601); “Про інтереси громадян мають дбати ті, хто при владі – ми їх обрали для того, щоб вони забезпечували нас усім необхідним” (-0,573); “Народ сам обирає владу, яка неспроможна вирішити економічні проблеми” (-0,469); “Риба гниє з голови. Тож доки влада порушуватиме закони, то й громадяни будуть їх порушувати” (-0,422).

У цьому факторі описується модель політичної взаємодії, для якої характерне прагнення громадян уникати, ухилитися від власної (та/або спільної) відповідальності за свої дії чи то бездіяльність та намагання делегувати відповідальність державній владі. Це стосується як відповідальності за “вирішення економічних проблем” країни, так і в цілому за життя громадян, їх забезпечення “всім необхідним” (приміром соціальними гарантіями, стабільною зарплатнею, безкоштовною медициною і якісною освітою і т. ін.). Крім цього, навіть виправдовування можливості порушень законів громадянами також відбувається через перекладання відповідальності на владу. При цьому логіка міркувань приблизно така: “якщо влада порушує закони, то й мені можна, а отже, це вони відповідальні/винні у моїх порушеннях”.

Цікаво також зазначити, що громадяни, які прагнуть патерналістських відносин із державою, схильні вірити будь-яким обіцянкам представників влади. Водночас, як відомо, для виборця “правдою” часто є не об’єктивна інформація, а те, що він хотів би почути. Тож попит породжує пропозицію, і політики обманюють, тому що цього хоче населення. Звичайно, вимогливий виборець сприймає не всяку брехню, а лише переконливу і правдоподібну: “Принадні обіцянки не повинні відповідати дійсності, але ця невідповідність не повинна кидатися в очі” [4]. А проте політик, який озвучує неприйнятні для пересічних громадян “істини”, втрачає підтримку ще швидше, ніж невмілий демагог. Тож хоча “демагогія й не гарантує успіху, проте хоча б дає шанс на широку підтримку. А “дистильована” правда жодних шансів не залишає” [там само].

Проте популістські обіцянки, які насправді є формою підкупу виборців, “обтяжені”, на думку Ю. А. Нісевича, серйозними негативними наслідками. Адже в міру накопичення невиконаних обіцянок повсякчас зростає недовіра, емоційна напруженість та негативне емоційно-оцінне ставлення людей не тільки до політиків, які давали такі обіцянки, а й у цілому до всієї системи влади, що також

призводить до посилення соціально-політичної напруженості в суспільстві. “Навіть ті, хто повірив у нездійсненні обіцянки, не вибачають їх невиконання”, – слушно зауважує Нісневич [5].

Наступний, *третій*, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 6,9 %) ми назвали **практиками особистої відповідальності**. Його презентовано такими висловами: “Якщо вимагати від влади відповідальності, то починати треба із себе” (-0,610); “Ті, хто повідомляє органи правопорядку про порушення, – “стукачі”, а не добропорядні громадяни” (0,602).

У цьому факторі, на противагу попередньому, представлено модель політичної поведінки людини, готової взяти відповідальність на себе. Така відповідальність ґрунтується на розумінні того, що політика не ізольована від повсякденного життя, “не робиться” виключно у вищих, недосяжних ешелонах влади, а пронизує життя кожної людини (визнаємо ми це чи ні; хочемо цього чи ні) та виявляється тією чи іншою мірою в повсякденному житті кожного з нас, у житті наших родичів, близьких, друзів і знайомих. Як влучно зауважив французький політичний діяч Ш. Монталамбер, “навіть якщо ви не займаєтесь політикою, політика все одно займеться вами” (цит. за: [5, с. 66]).

Усвідомлення того, що від кожного з нас почасти залежить те, у якій країні ми будемо жити (сильній чи слабкій; правовій чи кримінальній; заможній чи бідній тощо), за якого “режиму” (демократичного чи авторитарного), якими будуть якість і рівень нашого життя та чи будемо ми жити в повсякденному безладі, а чи спробуємо навести посильний порядок там, де кожен може це зробити, не очікуючи, що хтось інший зробить це за нас, – усе це впливає на розвиток особистої “політичної” відповідальності громадян за своє майбутнє. Отже, така модель політичної поведінки характерна для особистості, готової взяти на себе відповідальність передусім за власне життя й добробут, за наслідки своїх “виборів” та прийнятих рішень, вчинків, дій чи бездіяльності. Додамо, що акцент на необхідності персональної (індивідуальної) відповідальності особистості (формула “Я сам відповідаю за власне життя”) характерний для ліберальної ідеології загалом і ліберальних практик зокрема [6].

Четвертий фактор (5,9 % дисперсії) дістав назву **практики контролю влади**. До нього увійшли такі твердження: “Доки ми не маємо реальної можливості припиняти повноваження представників влади, які не виконують своїх зобов’язань, порядку в країні не буде” (-0,647); “Лише об’єднання зусиль людей зі схожими проблемами заради досягнення спільної мети дасть змогу добиватися від влади того, що нам потрібно. Адже гуртом і батька легше бити” (-0,633); “Ті, хто продають свої

голоси на виборах, розмінюються на дріб'язок" (-0,623); "Політики, які купують голоси виборців, – не благодійники, а люди, які порушують закони і, найімовірніше, так поводитимуться й після обрання" (-0,394);

У цьому факторі "зібрані" практики захисту громадянами власних інтересів та увиразнюється розуміння механізмів контролю влади. Ідеться про усвідомлення необхідності контролю влади громадянами, який може реалізовуватись у різні способи: через упровадження механізму відкликання тих представників влади, що не виконують взятих на себе зобов'язань; через єднання, об'єднання з іншими громадянами задля вирішення спільних проблем та через осмислений електоральний вибір, який унеможливило підкуп / купівлю / продаж голосів виборців.

Зазначимо, що дієві, активні практики контролю громадянами діяльності представників влади – механізм, що здатен "змусити" політиків та громадських діячів взяти політичну відповідальність за власні вчинки чи, навпаки, бездіяльність на себе і виконувати свої прямі професійні обов'язки. Саме громадські та громадянські об'єднання, на думку Ю. А. Нісневича, можуть виступати дієвими суб'єктами поля політики, здійснюючи громадянський контроль діяльності органів влади та її посадових осіб. Ефективна система моніторингу й громадянського контролю влади – важливий механізм запобігання зловживанню владою, протидії та усунення неформальних практик у системі публічної влади, протидії корупції, професійної некомпетентності чиновників, халатності і т. ін., та й у цілому – підзвітності влади суспільству [5; 7]. Ці практики за їхніми ознаками можна віднести до демократичних.

До *п'ятого* фактора (частка в сумарній дисперсії – 5,7 %), інтерпретованого нами як *патерналізм*, увійшли такі наративні пропозиції: "Не всі люди можуть виявляти ініціативу. Тому нормально, що хтось бореться, а хтось чекає, доки інші вирішать проблему" (0,697); "Коли чиновник при владі не вимагає хабара, а просто надає пільги чи протегує бізнес своїх родичів, то це природний порядок речей. Так вчиняв би кожен, хто мав би таку можливість" (0,623); "Я заслуговую на краще життя вже тому, що належу до народу, нації, великої культури" (0,472).

Цей фактор описує модель політичної поведінки громадянина, який живе за принципом "мені всі винні". При цьому себе така людина вважає найкращою не в силу своїх особливих якостей, талантів, учинків чи якихось досягнень, а за фактом народження, а тому переконана, що їй самій нічого робити не треба, та пасивно очікує, що хтось інший (державна, уряд, влада, батьки, роботодавці та й загалом інші люди) буде піклуватися, опікуватися нею, задовольняти її потреби

її інтереси, турбуватися про її добробут, протегувати та “просувати” її в суспільстві. Тоді як “справжнє піклування влади про “ввірене” її населення, на думку низки вчених, вимірюється не “обсягом соціальних подачок”, а створенням умов ... для успішної і самостійної економічної активності людей. Іншими словами – умов, що забезпечують рівність шансів, рівність усіх перед законом і таких, що дають “розумну” підтримку соціально слабким групам” [8].

Описані вище “споживацькі” настановлення передбачають, “породжують”, на жаль, звичайно громадянську байдужість і несамостійність. Відповідальність за власну долю насправді перекладається спочатку на сім’ю, а пізніше – на державу, владу тощо. А якщо немає індивідуальної, особистої відповідальності – то й немає індивідуальної свободи. Зрозуміло, що такі патерналістські настановлення суперечать ліберально-демократичним практикам.

Наступний, *шостий*, фактор (у сумарній дисперсії – 5,2 %) ми інтерпретували як фактор *корумпованості суспільства*. Його склали такі твердження: “Усі підряд (від простих людей до політиків) крадуть у держави, а тому всі однаково корумповані” (-0,731); “У сьогоднішньому житті абсолютно все купується й усе продається” (-0,664); “Влада чужа й ворожа народу, та й загалом – зрадниця простих людей” (-0,426). Цей фактор охоплює практики, у межах яких корупція виглядає звичною, буденною справою не тільки серед представників влади та її органів, а й у суспільстві в цілому. У політичній картині світу студентства влада і гроші взаємопов’язані, а гроші – еквівалент “усього”, усе можна купити-продати. Якщо ж виходити з того, що корупція, за визначенням, це “здійснюване в той чи той спосіб і за будь-яких умов використання з корисливою метою свого становища в системі державної влади або пов’язаного з ним суспільного статусу” (цит. за: [9]), стає зрозумілим, що корупція – атрибут влади, а не простих людей. Це діяння, яке може здійснити лише той, хто при владі, а не звичайна, пересічна людина. Тоді як політики прагнуть нав’язати громадянам ідею про те, що “всі однаково корумповані”, почасти “виправдовуючи” цим та “внормовуючи” власні дії і вдало “забуваючи” про те, що людям можна все, що не забороняється законом, а владі – лише те, що ним дозволено.

Останній, *сьомий*, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 4,7 %) ми назвали *відмовою від політичної активності*. Він презентується такими судженнями: “Ми самі своєю бездіяльністю й байдужістю потураємо тим, хто порушує закони” (-0,721); “У всіх моїх бідах і негараздах винні влада, держава, криза і т. ін. Я сам(-а) нічого змінити не можу” (0,498); “Впливати на владу, навіть через громадські організації, дуже складно, практично неможливо” (0,446); “Поодинокі

спроби громадян домогтися від представників влади виконання їхніх обов'язків схожі на стрілянину з гармат по горобцях, тож не мають жодного сенсу” (0,407).

У цьому факторі представлені практики відмови (ухиляння) від політичної, громадянської участі в житті держави, які виявляються як через пряме уникання і бездіяльність, так і через “опосередковане” потурання байдужістю. Причинами такої моделі поведінки є, з одного боку, відчуття відсутності сенсу у діях і спробах людей добитися того, щоб влада виконувала належне, а з другого – уявлення про власне безсилля змінити “стан справ” у зовнішньому світі, “об’єктне” ставлення до себе (я – людина, від якої нічого не залежить, яка нічого змінити не може), брак віри та відчуття спроможності реально впливати власними діями на владу, що виглядає малоімовірним навіть через громадські об’єднання.

Прагнення дистанціюватися від держави, звести до мінімуму практики взаємодії з нею, як пояснює дослідник свідомості сучасного російського покоління молоді В. В. Петухов, є результатом того, що громадяни фактично не мають можливості впливати на прийняття і реалізацію важливих рішень [10].

На підставі отриманих даних можна відтворити факторну модель, у якій структуруються та унаочнюються, “кристалізуються” базові суспільно-політичні практики сучасної студентської молоді.

Аналіз емпіричного матеріалу, отриманого в результаті апробації інструментарію дослідження, дав змогу зробити такі висновки:

Методика дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу молоді спирається на розуміння необхідності поєднання аналізу суспільно-політичного дискурсу (контент-аналіз), методів психосемантики та проєктивних методів, що дає змогу емпіричним шляхом виявити особливості практик, представлених у дискурсі взаємодії суб’єктів політичної соціалізації. За базові політичні, громадянські практики, що структурують картину світу студентства, визначено: 1) практики впливу на владу; 2) практики делегування відповідальності; 3) практики особистої відповідальності; 4) практики контролю влади; 5) патерналізм; 6) корумпованість суспільства та 7) відмову від політичної активності.

Література

1. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : монографія / Н. В. Хазратова. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.

2. Скар О. М. Модель емпіричного дослідження політичних практик у структурі політичної картини світу молоді / О. М. Скар // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 14. – С. 262–271.
3. Розов Н. С. Специфика “русской власти”, ее ментальные структуры, ритуальные практики и институты / Н. С. Розов // ПОЛИС. – 2011. – № 1. – С. 29–41.
4. Дубинянський М. Українська неправда [Електронний ресурс] / Михайло Дубинянський // Українська правда. – 2012. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/12/6974448/>
5. Нисневич Ю. А. Политическая ответственность: институциональная постановка проблемы / Ю. А. Нисневич // ПОЛИС. – 2013. – № 4. – С. 62–74.
6. Бызов Л. Г. Социокультурные и социально-политические аспекты формирования современной российской нации / Л. Г. Бызов // ПОЛИС. – 2012. – № 4. – С. 41–55.
7. Красин Ю. А. Государство и общество: сдвиги во властном поле / Ю. А. Красин // ПОЛИС. – 2013. – № 5. – С. 51–58.
8. Горшков М. К. Мечты россиян и реальность демоскопии / М. К. Горшков, Н. Е. Тихонова // ПОЛИС. – 2013. – № 5. – С. 7–26.
9. Римский В. Л. Универсальные и коррупционные нормы взаимодействия в российской политике / В. Л. Римский // ПОЛИС. – 2011. – № 4. – С. 104–116.
10. Петухов В. В. Поколение “нулевых”: социальные настроения, идеологические установки и политическое участие / В. В. Петухов // ПОЛИС. – 2012. – № 4. – С. 56–62.

Reference

1. Khazratova, N. V. (2004). *Psykhoholiiia vidnosyn osobystosti i derzhavy* [Psychology of relations of personality and state]. Luts'k: Vezha Publ. of the Volyn State University (ukr).
2. Sknar, O. M. (2013). Model' empyrychnoho doslidzhennia politychnykh praktyk u strukturi politychnoi kartyny svitu molodi [A model of empiric research of political practices in the structure of political picture of the world of young people]. *Problemy politychnoi psykhoholii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in formation of the citizen of the Ukrainian state], 14, 262–271 (ukr).
3. Rozov, N. S. (2011). Spetsifika “russkoy vlasti”, eyo mental'nye struktury, ritual'nye praktiki i instituty [Specifics of “Russian power”, its mental structures, ritual practices and institutes]. *POLIS* [Political researches], 1, 29–41 (rus).
4. Dubynianskyi, M. (2012). Ukrainaska nepravda [Ukrainian lie], <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/10/12/6974448/> (ukr).
5. Nisnevich, Yu. A. (2013). Politicheskaya otvetstvennost': institutsional'naya postanovka problemy [Political responsibility: institutional formulation of the problem]. *POLIS* [Political researches], 4, 62–74 (rus).
6. Byzov, L. G. (2012). Sotsiokulturnye i sotsialno-politicheskie aspekty formirovaniya sovremennoy rossiysskoy natsii [Socio-cultural and socio-political aspects of forming of modern Russian nation]. *POLIS* [Political researches], 4, 41–55 (rus).

7. Krasin, Yu. A. (2013). Gosudarstvo i obschestvo: sdvigi vo vlastnom pole [State and society: shifts in the authority field]. *POLIS* [Political researches], 5, 5–58 (rus).
8. Gorshkov, M. K. and Tihonova, N. E. (2013). Mechty rossiyan i realnost' demoskopii [Dreams of Russians and reality of demoscopsy]. *POLIS* [Political researches], 5, 7–26 (rus).
9. Rimskiy, V. L. (2011). Universalnye i korruptsionnye normy vzaimodeystviya v rossiyskoy politike [Universal and corruption norms of interaction in Russian politics]. *POLIS* [Political researches], 4, 104–116 (rus).
10. Petuhov, V. V. (2012). Pokolenie “nulevyh”: sotsialnye nastroyeniya, ideologicheskie ustanovki i politicheskoe uchastie [Generation “zero”: social moods, ideological attitudes and political participation]. *POLIS* [Political researches], 4, 56–62 (rus).

Скнар О. Н. Политические практики в картине мира студенческой молодежи

Актуальность исследования политических практик как привычных моделей политического поведения обосновывается пониманием того, что они определяют внутреннюю логику построения личностью своего поведения в обществе. Современный политический дискурс, транслирующий гражданские и политические практики, рассматривается как репрезентант социального мира различных субъектов политической социализации и фактор влияния на формирование политической картины мира молодежи. Процесс включения молодежи в общественно-политический дискурс характеризуется как процесс отбора и апробации тех или иных практик, структурирования полученного опыта, интерпретации действий политиков, власти и других граждан, определения своего места и роли в обществе, конструирования собственного видения политического мира. Определены особенности практик, представленных в дискурсе взаимодействия субъектов политической социализации. Эмпирическим путем выявлены базовые категории, структурирующие политические, гражданские практики в картине мира студенческой молодежи. К таким практикам студенчества отнесены: влияние на власть; делегирование ответственности; личная ответственность; механизмы контроля власти; патернализм; коррумпированность общества и отказ от политической активности.

Ключевые слова: политические практики, картина мира, студенческая молодежь, апробация инструментария исследования.

Sknar O. M. Political practices in world view of young people

Relevance of research of political practices as conventional models of political behavior is grounded on the understanding that they determine the internal logic of social behavior of personality in the society. Modern political discourse, reporting civil and political practices, represents social world of different subjects of political socialization and influences formation of political picture of the world of young people. The process of young people's involvement into social and political discourse can be described as a process of selection and approval of these or other practices, structuring gained experience, interpreting actions of politicians, authority and other citizens, determination of their own role in society, formation of their own vision of the political world. The features of practices presented in discourse of political socialization subjects' interaction are determined. Basic categories that structure political and civic practices in students' world view were found as a result of an empiric study. They are the following: the impact on authority, delegation of responsibility, personal responsibility, authority control mechanisms, paternalism, corruption of society and rejection of political activity.

Key words: political practices, world view, students, approbation of research tools.

© Скнар О. М.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

П. Д. Фролов

ГРОМАДСЬКА ДУМКА: КРИТЕРІЇ ТА МОДЕЛІ КОНСОЛІДАЦІЇ

Стверджується, що одним із шляхів відновлення єдності українського суспільства є формування консолідованої громадської думки щодо спірних суспільних проблем. Актуальність розроблення поняття “консолідація” аргументується необхідністю пошуку нових форм взаємодії, які б забезпечували і підтримували цілісність соціальної системи та ґрунтувалися на принципах взаємопорозуміння, взаємопроникнення, згоди, толерантності, співпраці, соціальної справедливості, субсидіарності, соціальної гармонії та спільної відповідальності всіх суб’єктів взаємодії. На основі аналізу наявних підходів до розуміння поняття “консолідація” в різних галузях наукового знання запропоновано власне визначення консолідації як специфічного типу єдності. Виокремлено тоталітарну і демократичну моделі консолідації громадської думки, наведено низку критеріїв для їх розрізнення. Запропоновано розглядати громадську думку не тільки як форму масової свідомості, а і як складову свідомості індивідуальної. Показано, що рівень консолідації громадської думки визначається не тільки наявним рівнем суспільної підтримки протилежних точок зору, який фіксується під час соціологічних опитувань, але й значною мірою низкою особливостей, що існують на рівні свідомості окремого індивіда.

Ключові слова: типи єдності, консолідація, критерії консолідації, моделі консолідації, громадська думка, індивідуальна свідомість.

Проблема. Консолідація українського суспільства сьогодні є тією проблемою, актуальність якої відчувають не тільки політики та науковці, а й переважна більшість пересічних громадян. Чи не вперше про загрозу розколу суспільства та необхідність досягнення згоди і консолідації в Україні заговорили ще під час президентських виборів 1999 р. [1]. У 2004 р. протистояння сягнуло такої гостроти, що спричинило вибух, нині відомий як Майдан і Помаранчева революція. Теперішній Євромайдан та події навколо нього свідчать, що протягом десяти останніх років деконсолідація суспільства не тільки не зменшилася, а, навпаки, посилилася, зростає конфронтаційність мислення як політиків, так і виборців, майже повністю зруйновано

довіру до державних інститутів, зростає недовіра жителів регіонів один до одного, посилюється відчуження людей від суспільства тощо. Така динаміка переконливо доводить, що держава, на жаль, так і не стала соціальним полем і важелем консолідації, а політики безжалісно шматують країну, озброївшись скальпелем виборчих технологій. Гра на існуючих ідеологічних, етнокультурних, ментальних та інших відмінностях, розпалювання суперечок і конфліктів стали основним інструментом досягнення влади. І, схоже, відмовлятися від технологій деконсолідації ніхто з політиків не збирається. Досягнення національної злагоди вони підміняють звичними кулуарними домовленостями. Проте здолати нинішню конфронтацію в суспільстві лише в такий спосіб сьогодні вже неможливо. Одним із ключів до відновлення єдності українського суспільства, на нашу думку, має стати формування консолідованої громадської думки щодо спірних суспільних проблем.

Ці міркування й визначили *мету нашої наукової розвідки (пошуку)*: проаналізувати поняття “консолідація”, запропонувати критерії та моделі консолідації громадської думки.

Прикро, але до цього часу спірним залишається й саме поняття “громадська думка”. Суперечки навколо нього не вщухають, запропоновано не один десяток визначень. Безрезультатність спроб окреслити це явище у вигляді якогось одного загальновизнаного визначення та усвідомлення того, що прагнення сформулювати його стали ставкою у грі між соціальними групами (П. Шампань), породили точки зору, згідно з якою громадська думка являє собою “невловиму і неясну сутність” (К. Поппер), “добре обґрунтовану ілюзію” (П. Шампань), що власне “громадської думки не існує” (П. Бурдье), а наукового визначення (у позитивістському сенсі) дати неможливо.

У статті “Громадська думка в соціологічному та соціально-психологічному вимірах” [2] спробував з’ясувати, що являє собою громадська думка як соціально-психологічна реальність, а також визначити ті критерії і показники, за допомогою яких її можна ідентифікувати, а отже, і відрізнити від індивідуальної. Проведений аналіз дав змогу зробити висновок, що громадська думка як надіндивідуальне утворення існує у двох формах – об’єктивній і суб’єктивній. У першому випадку це опредмечена думка спільноти, що виражається на інтерсуб’єктному рівні за допомогою мови, емоцій, поведінки. Саме ці її прояви й стають предметом вивчення соціологів.

Однак громадська думка може бути як висловленою, так і невисловленою; вона може існувати не тільки на інтерсуб’єктному, а й на інтрасуб’єктному рівні. І саме в цьому, суб’єктивному, плані вона

стає специфічним предметом саме соціально-психологічного дослідження. При цьому дослідники мають аналізувати не тільки ті форми громадської думки, які вже відрефлексовані та усвідомлені, а й ті, які ще тільки починають усвідомлюватися, перебувають на рівні почуттів, спільних дій, тілесного контакту тощо.

У суб'єктивному, психологічному плані громадська думка передбачає усвідомлення її носієм того, що інші реагують на якийсь об'єкт так само, як і він сам. Іншими словами, громадська думка – це те, що люди думають про те, що думають люди. Причому не якісь конкретні, а ті, про кожного з яких ніхто ніколи не чув. За такого підходу до розуміння громадської думки виникає нагальна необхідність розрізнати індивідуальну та громадську думку в межах свідомості кожної окремої людини. Спираючись на доробок В. Л. Оссовського [3], ми спробували проаналізувати можливі співвідношення між індивідуальною та громадською думкою, що виникають на інтрасуб'єктивному рівні. Ідею про необхідність розрізнення індивідуальної та громадської думки в межах індивідуальної свідомості відтак було розвинуто і показано, що людина може бути носієм не однієї, а кількох “громадських думок”, які можуть бути не просто протилежними, а взаємовиключними. Залежно від того, наскільки суб'єктивно значущими видаються людям ці розбіжності, наскільки істотними та великими вони їх вважають, як характеризують носіїв тих чи тих поглядів, як оцінюють їхні можливості та ресурси, наскільки великою вважають імовірність узгодження різних поглядів тощо, зростають або зменшуються шанси вироблення спільної, єдиної, консолідованої думки спільноти. Утім, концепт “консолідована громадська думка” поки що не став предметом систематичних соціально-психологічних досліджень.

Запит на розроблення поняття “консолідація” та дотичних до нього понять – “солідарність”, “партнерство”, “інтеграція”, “асоціація”, “кооперація”, “координація”, “консенсус”, “компроміс”, “злука”, “соборність” тощо – зумовлений пошуком нових форм взаємодії, які б забезпечували і підтримували цілісність соціальної системи і ґрунтувалися на принципах взаємопорозуміння, взаємопроникнення, згоди, толерантності, співпраці, соціальної справедливості, субсидіарності, соціальної гармонії та спільної відповідальності всіх суб'єктів взаємодії, а також могли ефективно протистояти тенденціям атомізації, диференціації, розшарування, дезінтеграції, поляризації суспільства, що модернізується. Ці форми взаємодії мають на меті урівноваження інтересів окремих осіб, груп, спільнот та суспільства в цілому. Така “рівновага” завжди була важливим чинником цілісності, єдності і соціальної стійкості

суспільства. Тому не дивно, що проблема консолідації та її теоретичний аналіз набули першочергового значення на пострадянському просторі саме після розвалу СРСР, у результаті чого раптом розпалися і суспільство, і колись єдина спільнота – радянський народ.

Розробляючи поняття “консолідація”, важливо визначити підходи до розуміння єдності і цілого. Таке визначення видається необхідним, адже консолідація являє собою доволі специфічний вид (тип) цілісності (єдності). Оскільки загальноновизнаним є те, що громадська думка не є сумою думок індивідуальних, консолідована громадська думка, як то кажуть, за визначенням може бути цілісністю лише надсумативною, а не сумативною. Надсумативним цілісностям притаманна різної щільності взаємодія між частинами і наявність інтегративних властивостей у цілого. Залежно від характеру взаємодії складових тієї чи тієї надсумативної цілісності та вираженості притаманних їм інтегративних властивостей В. І. Кирилов пропонує виокремлювати такі їх три типи: механічне ціле, неорганічне ціле і органічне ціле [4]. Перший з виділених на цій підставі типів цілісності, на думку дослідника, характеризується зовнішньою взаємодією частин. У такому, механічному, цілому частини слабо залежать від цілого, ціле ж перебуває у значній залежності від частин. Механічне ціле на відміну від сумативного є не простою сумою частин, а деякою іншою якістю порівняно з будь-якою своєю частиною, оскільки визначається їхньою взаємодією. Другому типу, неорганічному цілому, властива внутрішня взаємодія частин, що приводить до взаємного перетворення їхніх властивостей. У цьому цілому порівняно з механічним залежність частин від цілого зростає, а залежність цілого від частин зменшується. Органічному цілому притаманні внутрішня взаємодія частин, взаємодія цілого із зовнішнім середовищем і здатність до саморозвитку. Значення корелятивних та інтегративних зв'язків для цього типу цілісності настільки велике, що частини тут не можуть функціонувати поза цілим. При цьому зміна однієї з частин веде як до зміни інших складових, так і цілого загалом.

Д. В. Пивоваров пропонує дещо іншу типологію цілісності. На його думку, визначення типу будь-якого цілісного утворення можливе на основі властивого йому співвідношення цілого і частин. Він виділяє три основні типи таких співвідношень: тоталітарний, партитивний¹ і гармонійний. “Для тоталітарності як різновиду цілісності (тотальності)

¹ Партитивний (від *лат.* *pars, partis* – частина, частка) – частковий, розділювальний.

характерним є придушення, пригнічення цілим його частин, панування однаковості і тотожності, нівелювання внутрішніх кількісних відмінностей між складовими тотальної якості. Партитивна цілісність, навпаки, відрізняється максимально можливою автономією своїх частин і яскравим проявом їхнього “індивідуалізму” [5, с. 797]. Відсутність домінування частин і цілого одне над одним, взаєморозкривальний характер їхнього зв'язку свідчать про гармонійність цілісності.

Зрозуміти, до якого типу єдності належить консолідація, певним чином може допомогти тлумачення цього терміна в різноманітних словниках та галузях знань. Як свідчить академічний тлумачний Словник української мови в 11 томах за редакцією І. К. Білодіда, термін “консолідація” в перекладі з латинської (*consolido*) означає зміцнення, об'єднання, згуртування [6, с. 264]. Ідентичне трактування цього терміна наводить Тлумачний словник російської мови С. І. Ожегова [7, с. 236]. В інших мовах слово “консолідувати” також має схоже значення. Зокрема, у перекладі з французької слово “*consolider*” означає: 1) зміцнювати, робити стійким; 2) переносне: усталювати, зміцнювати [8]. У німецькій мові слово “*konsolidieren*” має схоже значення “укріплювати, зміцнювати, укрупнювати, згуртовувати, об'єднувати” [9, с. 511]. Згідно з визначенням, що міститься у Великій енциклопедії із психіатрії, термін “консолідація” походить від латинських слів *con* – “з”, “разом” і *solido, solidare* – “зміцнювати” та може слугувати для позначення усталення, зміцнення, згуртування чого-небудь; об'єднання, згуртування окремих осіб, груп, організацій для досягнення спільної мети [10]. В інших словниках зазначається, що таке об'єднання відбувається навколо чогось (ідеї, програми тощо) і звичайно передбачає злиття окремих елементів, одиниць, складових системи, яка консолідується, в єдине ціле [11–13]. Часто цей процес передбачає посилення однорідності системи, яке відбувається за рахунок уніфікації її елементів, заміни одних складових на інші.

Зміст поняття “консолідація” до цього часу не був предметом детального соціально-психологічного аналізу, а тому, щоб окреслити його межі доводиться спиратися на досвід визначення цього терміна в етнографії, політології, соціології та інших наукових галузях. Аналіз соціологічної літератури з проблем консолідації суспільства свідчить, що за показники досліджуваного феномена найчастіше використовують такі концепти, як соціальна дистанція, рівень довіри-недовіри, рівень ксенофобії, ступінь толерантності, готовності до насильства, готовність до діалогу, а як чинники – насамперед соціально-економічні процеси. В Інституті соціально-політичних

досліджень РАН розроблено методику побудови шкали гранично критичних показників, яка є одним з інструментів оцінювання потенціалу консолідації російського суспільства [14]. При цьому дослідники зазначають, що відповідні показники можуть уточнюватися і розширюватися. Огляд соціологічної літератури дає підстави припустити, що ступінь консолідації суспільства визначається рівнем збалансованості процесів соціальної диференціації та соціальної мобільності.

У соціальній психології також є досвід використання поняття “консолідація”. Воно використовується для опису процесів, які відбуваються у малих групах. Проте набагато вживанішим та детальніше розробленим за поняття “консолідація” в соціальній психології є поняття згуртованості, єдності.

Проведений аналіз досвіду визначення поняття “консолідація”, а також етимології цього слова свідчить про його багатозначність. Зміст поняття розкривається через цілу низку синонімічних термінів: “об’єднання”, “інтеграція”, “концентрація”, “компресія”, “утвердження”, “злиття”, “коаліція”, “злука”, “узгодження”, “згода”, “солідарність”, “соборність”, “консенсус”, “компроміс”, “взаємопроникнення”, “взаєморозуміння”, “рівновага”, “стабільність”, “згуртованість”, “співпраця”, “координація”, “кооперація”, “толерантність”, “схожість”, “подібність”, “однаковість”, які є опозитами термінів “розшарування”, “розпад”, “диференціація”, “поляризація”, “протистояння”, “конфлікт”, “напруженість”, “дезінтеграція”.

Якщо уважно придивитися до наведеного переліку, то можна помітити, що одні слова, через які визначається поняття “консолідація” та описуються відповідні процеси, роблять наголос на структурних особливостях системи (інтеграція, союз, асоціація, коаліція, однорідність), інші ж – на функціонально-процесуальних (узгодження, консенсус, компроміс, координація, кооперація). Це дає підстави припустити, що для оцінювання ступеня консолідації громадської думки можуть бути використані як структурні, так і функціональні критерії.

Ми пропонуємо розглядати громадську думку не тільки як форму масової свідомості, а і як складову свідомості індивідуальної. Оскільки наша увага сфокусована на цьому її аспекті, важливим видається зрозуміти, що консолідована громадська думка являє собою в цьому ракурсі, на такому рівні аналізу.

Для цього спочатку зосередьмо свою увагу на двох важливих характеристиках консолідованої громадської думки – єдності та узгодженості. Почнімо з прикладу. Відомо чимало результатів

опитувань громадської думки. Найчастіше приблизно однакова кількість респондентів дотримується протилежних позицій. Скажімо, одні прагнуть вступу України до Європейського, а інші – до Митного союзу; одні підтримують Майдан, інші – ні. У зв'язку із цим постає питання, чи відповідають дійсності заголовки на кшталт “Євромайдан поділив країну майже навпіл”, що з'являються у ЗМК [15]. Чи й справді така інтерпретація результатів опитувань є свідченням розколу громадської думки і суспільства? На перший погляд відповідь очевидна і однозначна – так. Проте лише на перший погляд.

Нам же видається, що подібні висновки далеко не завжди є обґрунтованими. Часто вони поспішні і передчасні. І пов'язано це з ігноруванням інтрасуб'єктних аспектів громадської думки. Для того щоб підстави для тверджень про розкол справді були обґрунтованими, мало зафіксувати однаковий рівень суспільної підтримки протилежних позицій. Варто, мабуть, також з'ясувати, наскільки значущими для людей є зафіксовані розбіжності в поглядах. Нікому ж не спадає на думку заявляти про розкол суспільства лише на тій підставі, наприклад, що одна половина громадян любить чай, а інша віддає перевагу каві. Не менше значення має й те, як люди оцінюють характер цих розбіжностей, які емоції та почуття в них при цьому виникають, як оцінюють можливості та перспективи подолання виявлених суперечностей. Важливим є й те, у яких категоріях громадяни ідентифікують носіїв тих і тих поглядів. Адже загроза розколу буде набагато нижчою в тому випадку, якщо носії різних думок визначаються за допомогою слів “ми”, “громадяни України”, і значно вищою, коли стається поділ на “ми і вони”, “свій – чужий”, “друг – ворог”. Ступінь загрози розколу громадської думки і суспільства загалом залежить і від характеру дій, до яких готові вдатися прихильники певних поглядів, а також від їхніх уявлень про припустимість/неприпустимість тих чи тих способів обстоювання своєї позиції, легітимність процедур подолання наявних суперечностей та ухвалення спільного рішення тощо. Отже, можна стверджувати, що рівень консолідації громадської думки має визначатися ступенем консолідації всіх її основних компонентів – когнітивного, емоційного та поведінкового.

Як бачимо, консолідована громадська думка є багатомірним за своєю природою явищем. В операціонально-технологічному плані ці багатозначність та багатовимірність означають, що консолідація має описуватися не якоюсь однією оцінкою, а певною їх сукупністю, множиною, вектором. Звичайно, що при цьому проблема інтегрального показника не тільки не зникає, а, навпаки, стає особливо гострою та нагальною.

Одним із можливих напрямів пошуку (розроблення) такого інтегрального показника, за допомогою якого відкривається можливість віднесення консолідації до певного виду (типу), є виокремлення тієї основи, на якій вона відбувається. Ця основа слугує своєрідним центром “тяжіння”, навколо якого відбувається процес єднання, гуртування, консолідації. Залежно від того, що виступає в ролі цієї основи, розрізняють різні види (типи) консолідації. Зокрема, виокремлюють спонтанну, самочинну, стихійну і організовану, позитивну і негативну консолідацію, конструктивну і деструктивну, наступальну і оборонну, ситуативну (тимчасову) і тривалу (стійку) консолідацію, консолідацію навколо особи чи ідеї тощо. Ці різновиди консолідації ми розглядаємо як найбільш загальні та позаісторичні, тобто такі, що діють у суспільствах будь-якого типу. Водночас досвід історії свідчить, що процеси консолідації в кожну епоху і в різних суспільствах мали й мають свою специфіку, яка накладається на всі вищезазначені різновиди консолідації, так би мовити, пронизує їх.

Якщо основний вектор розвитку суспільства визначити як траєкторію руху від примусу до все більшої свободи, то за основу розроблення моделей консолідації громадської думки можна було б узяти органічний (усвідомлювано-добровільний) та механічний (примітивно-примусовий) типи солідарності, свого часу запропоновані Е. Дюркгаймом. Механічна солідарність характеризується примусом та насильством і найбільш яскраво виражена в авторитарних суспільствах. Різноманітність натомість передбачає терпимість і демократію.

Дюркгайм вважав, що *механічна* (або *аскриптивна*¹) солідарність притаманна нерозвиненим, архаїчним суспільствам. Тут солідарність визначається рівнем схожості, подібності індивідів як складових суспільства, ступенем аналогічності виконуваних ними соціальних функцій. Механічна солідарність можлива за рахунок поглинання індивідуальності колективом. Цьому типу солідарності відповідає репресивний закон, функція якого – покарати індивіда, який порушує закон або звичай. Для механічної солідарності характерні жорстка регламентація, підпорядкування особистості вимогам колективу, мінімальний рівень поділу праці, відсутність спеціалізації, однаковість почуттів і вірувань, панування звичаїв над формальним правом, деспотичне управління, нерозвиненість особистості, перевага

¹ Від *лат.* *ascripivus* (приписаний, вписаний, поза нормою), тобто наданий, доданий, зарахований, привласнений, такий що визначається не об'єктивними якостями, а загальноприйнятою думкою.

колективної власності. При цьому поведінка людей жорстко регулюється колективними уявленнями, звичаями, традиціями, релігійними ідеями.

Органічна солідарність притаманна розвиненим суспільствам, де кожен індивід виконує специфічну функцію відповідно до поділу праці. Згідно з Дюркгаймом саме поділ праці є головним джерелом органічної солідарності. Поділ праці послаблює колективну свідомість, проте не призводить до її зникнення. Якщо в архаїчних (“сегментарних”) суспільствах соціальна солідарність заснована на повному розчиненні індивідуальних свідомостей у “колективній свідомості” (“механічна солідарність”), то в розвинених (“організованих”) соціальних системах вона базується на автономії індивідів, поділі функцій, функціональній залежності і взаємообміні (“органічна солідарність”). А проте “колективна свідомість” тут не зникає, не поглинає індивідуальну – вона доповнює її, причому сфера дії колективної свідомості поступово зменшується. На переконання Дюркгайма, механічна і органічна солідарності являють собою дві протилежних теоретичні моделі, і в будь-якому людському суспільстві представлені, хоча і в різних пропорціях, елементи як механічної, так і органічної солідарності.

Ідеї Дюркгайма щодо цих двох ідеальних типів солідарності видаються вельми продуктивними при розробленні концептуальної моделі консолідації громадської думки, оскільки дають змогу описати специфіку цього процесу в авторитарному та демократичному суспільствах. Основними критеріями для розрізнення консолідації громадської думки в цих суспільствах, на наш погляд, є такі: цільова спрямованість (*підпорядкування, індоктринація, нав'язування – досягнення взаєморозуміння, згоди, компромісу, консенсусу, злагоди*), можливість висловлення альтернативної позиції з обговорюваної проблеми (*відсутня або істотно обмежена – наявна*), ступінь симетричності взаємодії (*асиметрична, преференції має думка того, хто наділений владою, – симетрична*), заявка на авторство висловленої думки (*не виявляється, думка подається як анонімна: “є думка, ми вважаємо” – наявна і чітко виражена: “це я сказав, я придумав!”*), структура, домінуючий спосіб організації поширення інформації (*централізована, пірамідальна – мережева, субсидіарна*), домінуючий дискурс (*однотайність – плюралізм*), механізми та способи регуляції взаємодії, стосунків між носіями різних думок (*залякування, примус, ізоляція або її знищення незгодних та інакодумців – взаємоповага, толерантність*), домінуюча мотивація (*мотивація афіліації: страх соціальної ізоляції – прагнення співпричетності; креативно-пізнавальна: притлумлюється – активується*).

Форми солідарності, притаманні суспільству, не можуть не позначатися на формах та способах консолідації громадської думки. Оскільки консолідація в цій статті розглядається передусім у її інтрасуб'єктному аспекті, у центрі уваги опиняються уявлення людей про природу тієї єдності, яка надає думці консолідованого характеру. Для одних це стовідсоткова однотайність, цілковита однаковість, тотожність, для інших – взаємодоповнюваність, розмаїття позицій, оцінок, інтересів, мотивів, дій і вчинків. Розбіжності в розумінні цілісності, єдності, консолідації досить виразно виявляються в тих образах, з якими асоціюються ці поняття. Російські дослідники, зокрема, зафіксували існування виразних гендерних відмінностей у розумінні таких близьких із консолідованістю понять, як “згуртованість”, “солідарність”, “єдність”. Отримані ними результати свідчать про те, що, на думку чоловіків, соціальна солідарність більшою мірою формується завдяки “політичній волі”, “решенням політиків”, “ідеологією влади”, а також через “сприймання влади як вищої сили, яка знає як треба і як правильно”, натомість жінки вважають основою єдності “добробут людей”, “наявність роботи”, “можливість забезпечити сім'ю” і систему освіти – її якість, доступність тощо. Отже, чоловіки більшою мірою схильні бачити основою єдності силу і владу, а жінки – економічні умови та освіту. Крім того, виявилось, що глибинні пласти уявлень про згуртованість у чоловіків засновані на зовнішніх формах узагальнення знань, а уявлення жінок ґрунтуються на практиці і більшою мірою зорієнтовані на особистий досвід. Чоловіки діяльнішу основу єднання схильні шукати у відновленні минулого досвіду, а жінки здебільшого орієнтуються на новий досвід, на майбутнє.

Не менш цікавими виявилися й уявлення про способи (типи) власної консолідації зі спільнотою. Загалом таких типів виділилося три, і вони були визначені дослідниками як адаптація, соціалізація та індивідуалізація. Прихильники адаптації, сприймаючи єднання, консолідацію як спосіб вираження волі та результат діяльності влади, орієнтуються на соціальний порядок і стабільність; особисто вони лише пристосовуються до реальних умов, вбудовуються у них – головне, аби правила були для них зрозумілими. Для прихильників соціалізації єдність спільноти є запорукою їхнього власного суспільного визнання, успішної кар'єри, можливості створення сім'ї і виховання дітей. Оскільки досягти цього неможливо, якщо в суспільстві не буде злагоди, вони виступають за колективні успіхи і стабільний розвиток. Прихильники індивідуалізації орієнтуються на самореалізацію, свободу й толерантність і тому сприймають єдність

насамперед як багатоманітність, терпимість до самовираження, повагу до інших за те, що вони інакші [16].

Висновки. Консолідація являє собою надсумативний тип єдності, якому притаманна різної щільності взаємодія між частинами, наявність інтегративних властивостей у цілого, а також певний тип співвідношення цілого і частин. Зазначені характеристики є підставою для виокремлення двох полярних моделей консолідованої громадської думки, одна з яких може бути визначена як авторитарна (тоталітарна, нав'язана), інша – як демократична (органічна, природна). У рамках тоталітарної моделі кінцевий результат консолідації уявляється як цілковита єдностайність, абсолютна тотожність думок, у рамках демократичної єдностайність і тотожність можливі скоріше як щось швидкоплинне, нетривке, миттєве. Головною умовою єдності за демократичної моделі консолідації є орієнтація на діалог, пошук усе нових і нових спільних точок при визнанні неминучості розбіжностей, суперечностей тощо. Ці моделі можуть бути застосовані до аналізу громадської думки в її інтерсуб'єктному та інтрасуб'єктному вимірах. На інтерсуб'єктному рівні функціонування консолідованість думки спільноти виявляється в рівні толерантності висловлювань на адресу носіїв альтернативних поглядів, готовності та вмінні вести діалог, домінуючих способах поширення інформації; на інтрасуб'єктному – у вигляді уявлень про природу соціальної єдності, у системі цінностей та настановлень, які визначають мету та способи її досягнення, особливостях Я- та Ми-ідентичностей тощо.

Л і т е р а т у р а

1. *Городяненко В. Г.* Консолидация украинского общества: проблемы, тенденции, задачи [Электронный ресурс] / В. Г. Городяненко. – Режим доступа : <http://www.db.niss.gov.ua/docs/region/komsolid.htm>.
2. *Фролов П. Д.* Громадська думка в соціологічному та соціально-психологічному вимірах / П. Д. Фролов // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету і Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: “Психологічні науки: проблеми і здобутки”. – К. : КиМУ, 2013. – Вип. 4. – С. 239–252.
3. *Оссовский В. Л.* Проблема идентификации общественного мнения / В. Л. Оссовский // Социс. – 1999. – № 10. – С. 7–16.
4. *Кириллов В. И.* Логика познания сущности / В. И. Кириллов. – М. : Высш. шк., 1980. – 175 с.
5. *Пивоваров Д. В.* Часть и целое / Д. В. Пивоваров // Современный философский словарь. – М. : Академический Проект, 2004. – С. 797–799.
6. Консолидація [Електронний ресурс] // Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. – С. 264. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/konsoliduvaty>

7. Консолидація / С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова // Толковый словарь русского языка. – 4-е изд. – М. : ИТИ ТЕХНОЛОГИИ, 2003. – С. 236.
8. Консолидація [Електронний ресурс] / Э. Ю. Понятин, Т. П. Понятина // Большой французско-русский и русско-французский словарь. – Центрполиграф, 2008. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/fre_rus/15788/consolider.
9. Консолидація [Електронний ресурс] // Универсальный немецко-русский словарь. – Режим доступа : http://universal_de_ru.academic.ru/718175/konsolidieren.
10. Консолидація [Електронний ресурс] / В. А. Жмуров // Большая энциклопедия по психиатрии. – 2-е изд. – М. : Джангар, 2012. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/978/word/konsolidacija>.
11. Консолидація / В. Н. Иванов // Социологическая энциклопедия: в 2-х т. – М. : Мысль, 2003. – Т. 1. – С. 472–473.
12. Консолидація [Електронний ресурс] / В. Г. Крысько // Этнопсихологический словарь. – М. : МПСИ, 1999. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/1067/word/konsolidacija-yetnicheskaja>.
13. Консолидація [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua/38/53402/380826.html>>Що таке КОНСОЛІДАЦІ.
14. Сащенко Н. П. Ключевые факторы социальных изменений / Н. П. Сащенко // Открытое образование: информационные технологии в образовании и научных исследованиях. – 2011. – № 2(86). – Ч. 2. – С. 152–155.
15. Євромайдан поділив країну майже порівно. 49% підтримують акції протесту, 45% – ні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vesti.ua/strana/29174-polovina-ukraincev-podderzhala-janukovicha>.
16. Полушкевич О. А. Гендерная дифференциация представлений о солидарности в реалиях современного российского города [Електронний ресурс] / О. А. Полушкевич. – Режим доступа : http://fst.my1.ru/index/gendernaja_differenciacija_predstavlenij_o_solidarnosti_v_realijakh_sovremennogo_rossijskogo_goroda/0-53.

Reference

1. Gorodyanenko, V. G. (1999). Konsolidatsiya ukrainского obshchestva: problemy, tendentsii, zadachi [Consolidation of Ukrainian society: problems, trends, challenges]. <http://www.db.niss.gov.ua/docs/region/konsolid.htm>.
2. Frolov, P. D. (2013). Hromadska dumka u sotsiologichnomu ta sotsial'no-psixologichnomu vymirakh [Public opinion in the sociological and socio-psychological dimensions]. *Zbirnyk naukovykh statei Kyivskoho mizhnarodnogo universytetu i Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psihologii NAPN Ukrainy. Seriya: "Psychologichni nauky: problemy i zdobutky"* [Collected articles of the Kyiv International University and the Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine. Series: "Psychological Science: Challenges and Achievements"] (pp. 239–252) Kyiv: KyMU Publ. (ukr).
3. Ossovskii, V. L. (1999). Problema identifikatsii obshchestvennogo mneniya [The problem of identification of public opinion]. *SOTSIS*, 10, 7–16 (rus).

4. Kirillov, V. I. (1980). *Logika poznaniya sushhnosti* [The logic of knowledge of the essence]. Moscow: Graduate School Publ. (rus).
5. Pivovarov, D. V. (2004). Chast' i celoe [Part and whole]. In *Sovremenniy filosofskiy slovar'* (pp. 797–799) Moscow: Academic Proect Publ. (rus).
6. Konsolidatsiia (1973). [Consolidation]. In I. K. Bilodid (Eds.), *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 t., T. 4.* [Dictionary of Ukrainian language: in 11 volumes, vol. 4] (p. 264). Kyiv: Naukova Dumka Publ., from <http://sumin.ua/s/konsoliduvaty> (ukr).
7. Konsolidatsiia (2003). [Consolidation]. In S. I. Ozhegov, & N. Ju. Shvédova, *Tolkovy slovar' russkogo yazyka* [Dictionary of Russian language] (p. 236). Moscow: ITI TEHNOLOGII (rus).
8. Konsolidatsiia (2008). [Consolidation]. In E. Yu. Ponyatin, & T. P. Ponyatina, *Bol'shoi francuzsko-russkii i russko-francuzskii slovar'* [Large Franco-Russian and Russian-French dictionary], from http://dic.academic.ru/dic.nsf/fre_rus/15788/consolider (rus).
9. Konsolidatsiia (2008). [Consolidation]. In *Universalnyi nemetsko-russkii slovar'* [Universal German-Russian dictionary], http://universal_de.ru.academic.ru/718175/konsolidieren (rus).
10. Konsolidatsiia (2012). [Consolidation]. In V. A. Zhmurov, *Bolshaya entsiklopediia po psikiatrii.* 2-e izd. [Big Encyclopedia of Psychiatry. 2nd ed.] Moscow: Dzhangar Publ., <http://vocabulary.ru/dictionary/978/word/konsolidaciia> (rus).
11. Konsolidatsiia (2003). [Consolidation]. In V. N. Ivanov, *Sotsiologicheskaya entsyklopediia v 2-kh tomakh, T. 1.* [Sociological Encyclopedia in 2 volumes, vol. 1] (pp. 472 473). Moscow: Mysl' Publ. (rus).
12. Konsolidatsiia (1999). [Consolidation]. In V. G. Kry's'ko, *Etnopsikhologicheskii slovar'* [Ethnopsychological dictionary]. Moscow: MPSI Publ., <http://vocabulary.ru/dictionary/1067/word/konsolidaciia-vetnicheskaja> (rus).
13. Konsolidatsiia (2007). [Consolidation], <http://slovopedia.org.ua/38/53402/380826.html> (ukr).
14. Sashchenko, N. P. (2011). Klyuchevye faktory sotsial'nykh izmenenii [Key factors of social change]. *Otkrytoe obrazovanie: informatsionnye tekhnologii v obrazovanii i nauchnykh issledovaniyakh* [Open Education: information technology in education and research], 2(86), Ch. 2, 152–155 (rus).
15. Evromaidan podelil stranu pochtii popolam. 49% podderzhivayut aktsii protesta, 45% – net (2013). [Euromaidan divided the country into two almost equal parts. 49% support the protests, 45% – do not], <http://vesti.ua/strana/29174-polovina-ukraincev-podderzhala-janukovicha> (rus).
16. Polyushkevich, O. A. (2014). Gendernaya differentsiatsiia predstavlenii o solidarnosti v realiyakh sovremennogo rossiiskogo goroda [Gender differentiation of the notions of solidarity in the realities of modern Russian city], <http://fst.myl.ru/index/gendernaja-differenciaciia-predstavlenij-o-solidarnosti-v-realijakh-sovremennogo-rossijskogo-goroda/0-53> [downloaded 20 May] (rus).

Фролов П. Д. Общественное мнение: критерии и модели консолидации

Утверждается, что одним из путей восстановления единства украинского общества является формирование консолидированного общественного мнения по спорным общественным проблемам. Актуальность разработки понятия “консолидация” аргументируется необходимостью поиска новых форм взаимодействия, позволяющих обеспечивать и поддерживать целостность социальной системы и основывающихся на принципах взаимопонимания, взаимопроникновения, согласия, толерантности, сотрудничества, социальной справедливости, субсидиарности, социальной гармонии и общей ответственности всех субъектов взаимодействия. На основе анализа существующих подходов к пониманию понятия “консолидация” в различных областях научного знания предложено собственное определение консолидации как специфического типа единства. Выделены тоталитарная и демократическая модели консолидации общественного мнения, приведен ряд критериев для их различения. Предложено рассматривать общественное мнение не только как форму массового сознания, но и как составляющую сознания индивидуального. Показано, что уровень консолидации общественного мнения определяется не только имеющимся уровнем общественной поддержки противоположных точек зрения, который фиксируется при социологических опросах, но и в значительной степени рядом особенностей, существующих на уровне сознания отдельного индивида.

Ключевые слова: типы единства, консолидация, критерии консолидации, модели консолидации, общественное мнение, индивидуальное сознание.

Frolov P. D. Public opinion: criteria and consolidation models

Asserts that one of the ways to restore the unity of the Ukrainian society is to form a consolidated public opinion on controversial social issues. The relevance of the “consolidation” notion is based on the need to find new forms of interaction, that would ensure and maintain the integrity of the social system and based on the principles of mutual understanding, convergence, harmony, tolerance, cooperation, social justice, subsidiarity, social harmony and shared responsibility of all subjects interactions. The author’s definition of “consolidation” as a specific type of unity is given, based on the analysis of existing approaches to understanding the notion of “consolidation” in different areas of scientific knowledge. Author determined totalitarian and democratic consolidation model of public opinion, several criteria to distinguish between them. It was suggested to consider public opinion not only as a form of mass consciousness, but as a part of the individualized consciousness. The article shows that the level of public opinion consolidation is determined not only by the level of public support for opposing points of view, which is fixed at the sociological surveys, but also to a large extent depends on a number of features that exist at the consciousness level of individual.

Key words: types of unity, consolidation, consolidation criteria, consolidation patterns, public opinion, the individual consciousness..

© Фролов П. Д.

А. О. Овчаров

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Розглянуто соціально-психологічні чинники, що впливають на суспільну консолідацію. Особливу увагу приділено чинникам консолідації української нації, оскільки дослідження соціальних психологів та соціологів свідчать про неконсолідований стан українського соціуму. За результатами соціологічних досліджень зроблено висновок, що сьогодні в суспільстві домінують два типових переживання ситуації, пов'язані, з одного боку, з почуттям віри і надії, а з другого – із тривогою і страхом. Проаналізовано внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні чинники консолідації. З'ясовано, що людям властиво як консолідуватися навколо позитивних явищ, подій, процесів, особистостей та груп, висловлюючи їм підтримку (консолідація зі знаком плюс), так і гуртуватися, протестуючи з приводу соціального (політичного, економічного, культурного тощо) негативу (консолідація зі знаком мінус). За можливі чинники консолідації громадської думки визначено оцінні судження, орієнтації, ставлення, почуття довіри (недовіри), відчуття належності, соціальну активність, почуття перспективи тощо. З огляду на характер прояву – позитивний або негативний – виокремлено внутрішні і зовнішні чинники консолідації. Наголошено на важливій ролі чинника ентропії в процесі консолідації.

Ключові слова: консолідація, зовнішні і внутрішні чинники, суб'єктивні і об'єктивні чинники, ентропія, позитивна і негативна консолідація.

Актуальність *проблеми* зумовлена насамперед потребою суспільства в досягненні консенсусу щодо пошуку шляхів об'єднання української нації навколо спільних цінностей та пріоритетних напрямків розвитку. Крім того, сучасне суспільство гостро потребує ефективних соціально-психологічних технологій соціального управління для успішного забезпечення модернізації країни, яка неможлива без консолідації громадянського суспільства та влади. Те, що сучасне українське суспільство є вкрай неконсолідованим, показують зокрема, дослідження соціологів та соціальних психологів. Брак єдності, згуртованості можна спостерігати на всіх рівнях суспільного життя: політичному, регіональному, конфесійному, економічному, соціокультурному тощо.

Мета статті: з'ясувати особливості суспільної консолідації як соціально-психологічного феномена, беручи до уваги поліаспектність, багатовимірність та поліфункціональність цього явища; розглянути соціально-психологічні чинники суспільної консолідації під кутом

зору необхідності об'єднання української нації та формування її національної ідентичності.

Поняття “консолідація” (від *лат.* *consolidatio*) має низку значень. Так, у соціально-філософському розумінні національна консолідація є зміцненням різних соціальних груп, організацій для подолання кризової ситуації і досягнення конкретних цілей [1]. Мовою політики консолідація – пошук злагоди, здорових інтеграційних тенденцій у масовій поведінці та громадській думці. Мовою життя – це побудова суспільства як такого замість певного географічного простору, населеного людьми. Мовою теорії консолідація є центральним чинником ефективності будь-якої соціальної дії, яка потребує колективного розуму чи колективної насаги, не кажучи вже про ту або іншу політичну мету, досягти якої просто неможливо без осмислення ролі цього феномена [2].

Для більш глибокого розуміння феномена консолідації слід виокремити основні чинники, що впливають на об'єднаний процес як у цілому, так і на окремі його складові. Серед цих чинників є, зрозуміло, об'єктивні і суб'єктивні. До *об'єктивних* належать історико-політична й соціально-економічна структура конкретного соціуму, нагальні проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо, до *суб'єктивних* – наявність чи відсутність компетентного політичного лідера.

Зовнішні і внутрішні чинники, які також істотно впливають на національну консолідацію, пов'язані з вектором впливу (зовнішнього або внутрішнього) на консолідаційні процеси з боку суб'єктів (виразників, носіїв) громадської думки. У ролі таких суб'єктів виступають суспільні інститути, соціальні групи та індивіди. При цьому консолідаційними-деконсолідаційними чинниками є сформовані суб'єктами громадської думки образи, уявлення, цінності, ставлення та орієнтації. До *внутрішніх* чинників консолідації-деконсолідації слід віднести, зокрема, такі чинники, як релігійні (багатоконфесійність), культурні (мова, традиції, менталітет), соціальні (економічне та майнове розшарування), політичні (багатопартійність та протистояння влади і опозиції), соціально-психологічні (структурування населення за домінуючими типами соціальних переживань – довіри, надії, тривоги, страху тощо). *Внутрішні* чинники консолідації передбачають побудову ціннісної системи послідовно демократичного суспільства та універсальних норм людського спілкування, відновлення історичної пам'яті українського народу тощо. До *зовнішніх* чинників консолідації-деконсолідації належать: вплив зовнішніх суб'єктів – держав та міжнародних організацій, світові глобалізаційні процеси, зовнішні

виклики та загрози, тяжіння до високих європейських соціальних стандартів життя, амбівалентність влади щодо вибору пріоритетного зовнішньополітичного вектора. Зовнішні чинники поділяються на такі, що сприяють духовному й інтелектуальному розвитку українського народу, і такі, що гальмують його. Серед перших слід відмітити насамперед національно-культурні потенції та реальні дії державних і недержавних інститутів інших країн, що діють в Україні, спрямовані на її національно-культурне відродження, серед других – різноманітні спроби інформаційної блокади і дії, спрямовані на пониження гідності української нації та її лідерів, дезінформацію світової громадськості щодо суті змін, які відбуваються в Україні [2]. Важливий постійно зростаючий вплив на внутрішні процеси в Україні справляють зовнішні суб'єкти, зокрема впливові держави та міжнародні організації. У цьому контексті можна виділити західний і східний (російський) чинники, що мають відповідне концептуальне та інституційне наповнення. З одного боку, це вестернізація, що спирається на засвоєння західного ліберально-демократичного досвіду суспільної організації і на потужні економічні та військово-політичні ресурси Заходу [там само]. При цьому відбувається вплив на формування і підсилення саме демократичних елементів української суспільної свідомості та політичної культури. З другого боку, спостерігається проникнення впливу зі сходу, що має переважно реакційно-консервативний характер і проявляється в просуванні російського варіанта християнства (православ'я), ксенофобії і вестернофобії, етатократії як моделі державного устрою тощо.

Консолідація є складним процесом. Зокрема, соціально-політична консолідація охоплює три етапи: 1) консолідацію-адаптацію, 2) консолідацію-ідентифікацію, 3) консолідацію-трансформацію [3]. *Адаптація* – це пристосування суб'єктів до нових соціально-економічних, політичних чи національних обставин, що формуються. *Ідентифікація* – складніша модель консолідації, коли індивіди і суб'єкти не просто пристосовуються до нових реалій, а й ототожнюють себе з ними, вважають їх соціально цінними і суспільно важливими для себе. Ідентифікація може набувати і негативного змісту через відштовхування одних суб'єктів від інших. *Трансформація* є найбільш складним етапом консолідації, змін, які ведуть до єдності в різних сферах. Це ситуація, в якій докорінно змінюється природа суб'єктів консолідації.

З огляду на поліаспектність та багатовимірність процесу консолідації сам по собі він може бути поліфункціональним, навіть у чомусь маніпулятивним. Консолідацію соціуму можна розглядати в різних вимірах: консолідація територіальна (горизонтальна), ціннісна

(вертикальна), ситуативна, загальнонаціональна тощо [4]. Територіальна основа консолідації української нації позитивно впливає на територіальну цілісність держави. Ціннісна консолідація є важливою з огляду на культурно-історичні відмінності регіонів України. Загальнонаціональна консолідація значною мірою пов'язана із формуванням національної ідентичності. До проблеми консолідації слід підходити, безперечно, комплексно, а не лише з позицій стабілізації і зміцнення суспільства, нації чи демократичного політичного режиму.

Один з відомих теоретиків проблеми консолідації Ф. Шміттер визначає суть процесу консолідації як вибір, що веде до формування та усталення правил політичної гри, домовленостей на основі взаємної згоди. Ключовою дилемою консолідації дослідник вважає питання про набір інститутів та цінностей, з якими політики можуть погодитися, а громадяни побажають підтримати. Потрібна згода щодо основних правил співжиття, які вирішили б наявні суперечності і конфлікти [5]. Народ може консолідуватися, наприклад, навколо спільного для більшості відчуття незадовільного й безперспективного життя та його труднощів, що зараз характерно для України. На жаль, як показують результати соціологічних досліджень, українців сьогодні більше об'єднують чинники негативного характеру – корупція, свавілля й неефективність чиновників, беззаконня, безробіття, високий рівень дитячої смертності, низькі пенсії, прірва між багатими і бідними, стрімка алкоголізація населення тощо. І Захід, і Схід у цьому однакостайні.

Консолідаційний потенціал нації залежить від багатьох чинників: спільної території проживання, культурних традицій, історичної пам'яті, самосвідомості, ідентичності економічного простору, релігії, мови. Релігійний чинник виявляється в наявності сакральних місць, свят, обрядів, інституційного комплексу конкретного народу. Культурні традиції – це спільні звичаї, усталена літературна, мистецька парадигми світобачення, притаманні тій чи тій спільноті.

Важливо виділити показники, які розкривають специфіку кожної конкретної країни в різних аспектах: соціокультурному, економічному, політичному, ментально-психологічному тощо. Між ними існує досить щільний взаємозв'язок.

Економічними аспектами є наявність цілісного національного ринку та горизонтальної міжрегіональної мобільності населення. Власне, можна говорити про ступінь розвиненості в національному форматі відомих чотирьох свобод ЄС: вільне пересування капіталів, товарів, послуг і громадян [1]. Соціально-економічну сферу

характеризують інші параметри: особливості розподілу національного багатства, взаємини між заможними і бідними, розвиненість середнього класу, можливості проведення солідарної політики; масштаби тіньових процесів в економіці, рівень асоціалізації, маргіналізації населення тощо.

Політичний аспект консолідації формують такі показники: оптимальність державного устрою, тобто баланс між централізацією і децентралізацією; реальна забезпеченість прав національних та інших меншин, їх представленість у владі; демократичні взаємини між владою та суспільством, захищеність громадянських прав і політичних свобод. Інша група політичних чинників стосується розподілу політичних уподобань населення і потенціалу політичних сил, зокрема рівня антагоністичності, поширеності екстремізму і радикалізму, толерантності, наявності консенсусу щодо суспільних цінностей, і відображає базові питання національного розвитку, характеру політичної культури.

Визначальна роль у консолідації суспільства належить провідним групам, зокрема українській еліті, оскільки вона швидше набуває національної орієнтації і якісніше розробляє концепцію національних інтересів. Діяльність представників еліти має позитивне значення для об'єднання суспільства, якщо вони мають високий рівень духовності і, особливо, духовної культури.

Доцільно також виділити позитивні чинники, існування та рівень прояву яких безпосередньо впливають на консолідаційні можливості нації: наявність і потенціал національної політичної, духовної, інтелектуальної еліти; рівень її патріотизму та альтруїзму, спроможності ініціювати й рухати національні інтереси, виробляти стратегії їх забезпечення. Універсальним і потужним чинником об'єднання є демократизація, формування політичної нації, розвиток громадянського суспільства.

Серед численних консолідаційних чинників особливе місце займають *соціально-психологічні характеристики*, аналіз яких дає змогу розглядати проблему структурування населення відповідно до домінуючого типу соціальних переживань. Результати соціологічних досліджень свідчать, що сьогодні в суспільстві домінують два типових переживання ситуації, пов'язані, з одного боку, з почуттям віри і надії, а з другого – із тривогою і страхом. Тому завдання консолідації нашого суспільства набуває нині особливого значення. Вирішити це завдання неможливо без досягнення певного рівня соціальної інтеграції українського соціуму. Серед причин, що зумовлюють деконсолідаційні процеси в українському суспільстві, такі [6]:

- криза довіри мас до владних структур;

- невиробленість у суспільстві сталих демократичних традицій;
- етнічне розшарування і міжетнічні суперечності, протистояння між Західною і Східною Україною;
- відсутність нової інтегральної ідеї, здатної стати центром суспільної свідомості і залучити на свій бік більшість населення.

Отже, для консолідації українського суспільства потрібна нова інтегральна ідея, здатна стати центром суспільної свідомості. Така ідея зможе успішно виконати свою функцію лише в тому разі, якщо акумулює в собі духовні цінності та орієнтації, які домінують у суспільстві. На нашу думку, пріоритетне місце в цій ідеї можуть зайняти соціальна справедливість та особистий добробут громадян.

У ході аналізу емпіричних даних поряд з чинниками конструктивної, позитивної консолідації були виявлені і чинники деструктивної, негативної консолідації суспільства (табл.) [7].

Чинники консолідації суспільства залежно від характеру їх прояву

Сфери життєдіяльності	Позитивна консолідація	Негативна консолідація
соціальна	зростання соціальної активності, готовності захищати свої інтереси; зростання соціального оптимізму	тотальне незадоволення умовами життя; низька оцінка проваджуваної соціальної політики
політична	легітимація політичної системи	відсутність довіри до провідних політичних та суспільних інститутів
правова	повага до закону, зорієнтованість населення на законслухняність	невіра в можливість вести бізнес, не порушуючи закон; невіра у чесність виборів
економічна	орієнтація громадян на власні сили, подолання патерналістських орієнтацій	низька оцінка ефективності реалізації пріоритетних національних проектів; брак довіри до підприємницьких кіл
міжнаціональних і міжконфесійних відносин	рівноправність національностей; доброзичливі, нормальні відносини людей різних національностей і віросповідань	порушення рівноправності громадян різних національностей при виборі органів влади

Подальше становлення української політичної нації ускладнюється певними перешкодами, серед яких чи не найбільшою наразі вважають високий рівень неупорядкованості самого українського соціуму. Тому є сенс говорити про вплив чинника *соціальної ентропії*¹ на консолідаційні процеси [8]. Отже, відтворення української політичної нації в сучасних умовах супроводжується впливом численних проявів ентропії. Ускладнює ситуацію те, що на ентропійні чинники історичної дії накладаються і сучасні – а ними є ознаки самої політичної нації, які ще тільки формуються. Звісно, для країн на етапі трансформації порівняно високий рівень соціальної ентропії в усіх підсистемах є закономірним, але подальший процес гармонізації

¹ Соціальна ентропія – це явище, пов'язане з втратою соціумом внутрішньої енергії та наростанням у ньому хаосу та неупорядкованості.

суспільного життя неможливий без його зниження [9]. При цьому слід враховувати як виділені ентропійні чинники на індивідуальному рівні, так і основні закономірності зростання рівня соціальної ентропії, зокрема такі:

- ентропія системи пропорційна ентропії кожного її елемента і підсистеми;

- ентропія соціальної системи обернено пропорційна пов'язаності її компонентів між собою;

- високий рівень ентропії національного буття значною мірою зумовлюється фрагментарністю і слабкістю національної самосвідомості.

Загалом проведений аналіз дає змогу сформуванати цілий перелік чинників, які на всіх етапах історичного розвитку української політичної нації призводили до підвищення рівня її ентропії. Більшість із них залишаються значущими і сьогодні. Основними в цій низці чинників є:

- тривале існування на межі Західної і Східної цивілізацій;

- пов'язана із цим двоїстість української ментальності;

- нечіткість, розмитість змісту національної ідеї;

- надмірна неврівноваженість суспільної системи;

- сподівання в суспільстві на підтримку від суб'єктів зовнішнього оточення;

- релігійно-конфесійна, регіональна та етнічна різноманітність і пов'язані з нею прояви ксенофобії;

- слабкість державної організації;

- несприятливість геополітичних умов на тлі сприятливого природного середовища [8].

На самоорганізацію політичної нації і на рівень соціальної ентропії особливо сильно впливає *національна еліта*. Її дії теоретично мають бути спрямовані на виконання сильної негентропійної функції. Разом із тим щодо української спільноти еліта неодноразово виступала чинником не впорядкування, а, навпаки, збільшення соціальної ентропії, наслідком чого ставали зростання неконтрольованих процесів відчуження громадян від влади і владного політичного та економічного курсу, дезорієнтація населення щодо зовнішнього інтеграційного вектора, непослідовність у здійсненні суспільних реформ, втрата інтелектуального та фізичного людського ресурсу внаслідок еміграції найбільш продуктивного населення.

Головний негативний наслідок соціальної ентропії полягає в постійному зниженні енергетичного потенціалу нації, рівня соціальної мобілізації, що знаходить своє відображення в таких соціально-психологічних проявах, як індиферентність, цинізм, інертність,

пасивність, песимістичні настрої, депресивність, апатія, які в цілому підсилюють процес деконсолідації українського соціуму.

Висновки:

1. Формування консолідованої громадської думки відбувається на трьох рівнях: суспільному, груповому та індивідуальному.

2. У ролі суб'єктів громадської думки виступають суспільні інститути, соціальні групи та індивіди.

3. Чинниками консолідації громадської думки можуть бути оцінні судження, орієнтації, ставлення, почуття довіри (недовіри), відчуття належності, соціальна активність, почуття перспективи тощо. Залежно від характеру прояву – позитивного або негативного – можна виокремити такі чинники консолідації:

внутрішні: релігійні (багатоконфесійність), культурні (мова, традиції, менталітет), соціальні (економічне та майнове розшарування), політичні (багатопартійність та протистояння влади та опозиції), соціально-психологічні (структурування населення за домінуючими типами соціальних переживань – довіри, надії, тривоги, страху тощо), місцеві громади та групи (регіональні, політичні, бізнесові, конфесійні, етнічні, вікові, професійні тощо), лідери та носії громадської думки (представники національних еліт, моральні авторитети);

зовнішні: вплив зовнішніх суб'єктів – держав та міжнародних організацій, світові глобалізаційні процеси, зовнішні виклики та загрози, тяжіння до високих європейських соціальних стандартів життя, амбівалентність влади щодо вибору пріоритетного зовнішньо-політичного вектора, авторитет міжнародних лідерів громадської думки (політиків, науковців, представників культури та мистецтва, громадських діячів).

Література

1. *Іванов І. Ю.* Консолідація української нації в процесі економічних перетворень (політологічний аналіз) / І. Ю. Іванов // Дослідження світової політики : зб. наук. праць / Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 210–224.
2. *Федуняк С.* Вплив зовнішніх чинників на процес консолідації української нації / С. Федуняк // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – К.: Стилос, 2006. – Вип. 4. – С. 58–65.
3. *Луцишин Г. І.* Політичні умови та механізми досягнення національної консолідації України / Г. І. Луцишин // Грані. – 2012. – № 8. – С. 124–129.
4. *Степико М.* Консолідація української нації: проблеми та перспективи / М. Степико // Вісник НАНУ. – 1999. – № 6. – С. 16–26.
5. *Шмиттер Ф.* Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // ПОЛИС. – 1996. – № 5. – С. 87–96.

6. Городяненко В. Г. Консолидація українського общества: проблеми, тенденції, задачі [Електронний ресурс] / В. Г. Городяненко. – Режим доступу : www.db.niss.gov.ua/region/konsolid.htm.
7. Локосов В. В. Основания консолидации российского общества (социологические аспекты) / В. В. Локосов, В. Л. Шульц. – М. : РИЦ ИСПИ РН, 2008. – 68 с.
8. Нестеренко Г. О. Фактори соціальної ентропії української політичної нації [Електронний ресурс] / Г. О. Нестеренко. – Режим доступу : <http://ea.donntu.edu.ua:8080/nesterenko.htm>.
9. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи / О. Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 39–50.

Reference

1. Ivanov, I. Ju. (2004). Konsolidatsiia ukrainsoi natsii v protsesi ekonomichnykh peretvoren (politologichnyi analiz) [Consolidation of the Ukrainian nation in the process of economic transformatio: Political Analysis]. *Doslidzhennia svitovoi polityky* [Study of World Politics], issue 26, 210–224 (ukr).
2. Feduniak, S. (2006). Vplyv zovnishnykh chynnykiv na protses konsolidatsii ukrainsoi natsii [Influence of external factors on the process of consolidation of the Ukrainian nation]. *Ahora: Podolannia rozbizhnosti – rozvytok osoblyvosti* [Ahora. Publ. Overcoming of divergences – development of features], issue 4, 58–65 [ukr].
3. Lutsyshyn, H. I. (2012). Politychni umovy ta mekhanizmy dosiahnennia natsionalnoi konsolidatsii Ukrainy [Political conditions and mechanisms for achieving national consolidation in Ukraine]. *Grani* [The Verges], 8, 124–129 [ukr].
4. Stepyko, M. (1996). Konsolidatsiia ukrainsoi natsii: problemy ta perspektyvy. [Consolidation of the Ukrainian nation: problems and perspectives]. *Visnyk NANU* [NANU Bulletin], 6, 16–26 [ukr].
5. Shmitter, F. (1996). Razmyshleniya o grazhdanskom obshhestve i konsolidatsii demokratii [Reflections on Civil Society and The Consolidation of Democracy], *Polis* [Policy], 5, 7–96 [rus].
6. Gorodyanenko, V. G. Konsolidatsiya ukrainsoogo obshchestva: problemy, tendentsii, zadachi [Consolidation of the Ukrainian society: Problems, Trends, Goals], www.db.niss.gov.ua/region/konsolid.htm (rus).
7. Lokosov, V. V. and Shulz, V. L. (2008). *Osnovaniya konsolidatsii rosiiskogo obshchestva (sotsiologicheskie aspekty)* [Consolidation grounds of the Russian society: sociological aspects]. Moscow, RIC ISPI RN [rus].
8. Nesterenko, G. O. (2012). Faktory sotsialnoi entropii ukrainsoi politychnoi natsii [The factors of social entropy of Ukrainian political nation], available at <http://ea.donntu.edu.ua:8080/nesterenko.htm> (accessed 22.05.2012) [ukr].
9. Fisun, O. (2005). Tipologii politychnykh system: osnovni pidkhody [The typologies of political systems: basic approaches]. *Politychnyi menezhment* [Political management], 5(14), 39–50 [ukr].

Овчаров А. А. Социально-психологические факторы общественной консолидации

Рассмотрены социально-психологические факторы, влияющие на общественную консолидацию. Особое внимание уделено факторам консолидации украинской нации, поскольку исследования социальных психологов и социологов свидетельствуют о неконсолидированном состоянии украинского социума. По результатам социологических исследований сделан вывод, что сегодня в обществе доминируют два типичных переживания ситуации, связанные, с одной стороны, с чувством веры и надежды, а с другой – с тревогой и страхом. Проанализированы внутренние и внешние, объективные и субъективные факторы консолидации. Выявлено, что людям свойственно как консолидироваться вокруг позитивных явлений, событий, процессов, личностей и групп, выражая им поддержку (консолидация со знаком плюс), так и объединяться, протестуя по поводу социального (политического, экономического, культурного и т.д.) негатива (консолидация со знаком минус). В качестве возможных факторов консолидации общественного мнения определены оценочные суждения, ориентации, отношения, чувство доверия (недоверия), ощущение принадлежности, социальная активность, чувство перспективы и пр. Учтывая характер проявления – позитивный или негативный – выделены внутренние и внешние факторы консолидации. Отмечена важная роль фактора энтропии в процессе консолидации.

Ключевые слова: консолидация, внешние и внутренние факторы, субъективные и объективные факторы, энтропия, позитивная и негативная консолидация.

Ovcharov A. O. Socio-psychological factors of societal consolidation

This study investigated the role of social and psychological factors of social consolidation. Particular attention is paid to the factors of consolidation of the Ukrainian nation; as studies conducted by social psychologists and sociologists suggest the unconsolidated state of the Ukrainian society. Based on the results of sociological research it is concluded that today's society is dominated by two typical experiences of the overall situation, which are concerned with a sense of faith and hope on one hand, and on the other hand – with anxiety and fear. Internal and external, objective and subjective factors of consolidation are analyzed. It was found that people tend to like to consolidate around positive developments, events, and processes of individuals and groups to express their support (consolidation with a plus sign), and unite to protest against the social (political, economic, cultural, etc.) negative (consolidation with a minus sign). Value judgments, orientations, attitudes, sense of trust (mistrust), sense of belonging, social activity, sense of perspective etc. were determined as possible factors consolidating public opinion. Taking into account the nature of the manifestation – positive or negative – internal and external factors of consolidation are defined. The important role of the entropy factor in the consolidation process is noted.

Key words: consolidation, external and internal factors, subjective and objective factors, entropy, positive and negative consolidation.

© Овчаров А. О.

О. Є. Голубєва

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТВОРЧОГО СПРИЙМАННЯ ДІТЬМИ АНІМАЦІЇ

Представлено результати пошукового дослідження екранного досвіду дітей, мотивації батьків щодо раннього перегляду дітьми анімації (короткометражних фільмів, обраних за певними характеристиками медіаконтенту). Виділено індикатори дослідження під час перегляду: пасивність, фізична активність, мовна активність, соціальна активність, емоційна активність. Представлено порівняльний аналіз показників групових та індивідуальних стратегій сприймання дітьми анімації, поведінкові характеристики дітей дошкільного віку під час перегляду (індивідуального і колективного) та після перегляду з тижневим інтервалом. Визначено соціально-психологічні механізми творчого сприймання анімації: співприсутність, спільний досвід (групова екранна компетентність), спілкування про цей досвід, співтворчість. Окреслено подальші напрями дослідження: порівняння індивідуальних та групових стратегій сприймання, визначення динаміки розвитку групових стратегій сприймання, вивчення потенціалу медійного контенту.

Ключові слова: екранний досвід, групове сприймання, комплексний медіафеномен, анімація, стратегії сприймання.

Проблема. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій змінює повсякденне середовище, в якому соціалізуються діти: усе більше часу вони проводять за екранами телевізорів, комп'ютерів, мобільних пристроїв. Засвоєння екранної мови стає елементом соціалізації сучасної дитини. Зміст, отриманий з екранних медіа, визначає сюжети рольових ігор дошкільників і теми спілкування підлітків, стає чинником формування дружніх стосунків з тими, хто має схожі медіапрактики, а інколи й приводом для ізоляції прихильників інших уподобань. Соціальні мережі, як новітні екранні медіа, використовуються для підтримки реальних стосунків і створення віртуального середовища спілкування. Потужний розвиток дистанційного онлайн-навчання теж базується на екранних технологіях; використовують насамперед не текстовий, а візуальний або мультимедійний матеріал (Д. Дженкінс, М. Гелл, П. Кохрейн). В екранних медіа, спрямованих на дитину, провідне місце належить анімації, тобто продукції, в якій подаються візуально умовні фантазійні образи, що стають елементами свідомості дитини.

Разом з тим багато хто з дослідників відмічає можливість негативного впливу екранних медіа на розвиток дитини (інформаційне засмічення і перевантаження, розвиток гіподинамії, візуальна вразливість до сцен жахів, надмірна сексуалізація, формування агресивних моделей поведінки тощо). Особливо наголошується на тому, що вплив екранних медіа може опосередковуватися як особливостями візуального образу в поєднанні з його звуковими характеристиками (Р. Пацлав, Дж. Флавелл, Р. Харріс, Р. Хоукінкс), так і особливостями середовища, в якому відбувається перегляд, а також зумовлюватися властивостями суб'єкта сприймання екрану. До останніх відносять ідентифікацію глядача з тим чи тим персонажем (М. Мерло-Понті, В. С. Собкін), налагодження парасоціальних стосунків (Р. Б. Рубін, Л. А. Найдьонова), ступінь довіри до екранного образу як репрезентанта реальності, рівень розвитку критичного мислення суб'єкта (Е. Дорр, Д. Тріп, М. Фітч, Б. Ходж) та його загальної медіакультури (Т. В. Адорно, В. Беньямін, О. Т. Барішполець, М. Маклюен, О. В. Федоров) тощо.

Сприймання як психологічний феномен перебуває в центрі уваги багатьох дослідників (У. Найссер, Д. Брунер, О. М. Леонтьєв, С. Д. Смирнов, О. В. Левченко, О. Є. Баксанський, О. М. Кучер, С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв та ін.). Сприймання кіно, а пізніше і екранних продуктів у цілому також є предметом інтересу багатьох теоретиків кіно, філософії, психології (Р. Барт, Л. Деллюк, Ж. Епштейн, Ю. М. Лотман, К. Метц, Ж. Мітр, М. Мерло-Понті, А. Г. Соколов, Р. Якобсон та ін.). Дослідники відмічають постійний і динамічний розвиток такого явища, як екранна мова, засвоєння якої стало елементом соціалізації сучасної дитини. Дослідження сприймання анімації спрямовані на визначення ступеня усвідомлення дітьми реальності/нереальності світу, наслідування моделей поведінки, формування уявлень добра і зла, впливу на розвиток уяви. Українські традиції дослідження творчого сприймання представлені концепціями творчості (В. О. Моляко) і медіаперцептивної комунікації (Н. І. Череповська).

Досліджуючи вплив медіа на дітей, найчастіше звертаються до моделі індивідуального сприймання екранної продукції окремою дитиною. Навіть якщо в експериментальних дослідженнях використовують спільний перегляд (Ю. М. Усов, О. В. Федоров), соціально-психологічні чинники сприймання екранної продукції не стають, на жаль, предметом наукової зацікавленості та відповідно вивчення. Виняток становлять дослідження впливу медіа на дитину залежно від її спілкування з дорослими (М. Бовілл, О. Л. Вознесенська, С. Лівінгстон), завдяки яким виявлено, що таке спілкування здатне

компенсувати негативні впливи, яких зазнає дитина через медіа. Наразі відомо, які саме соціально-психологічні характеристики міжгрупових стосунків, групової динаміки, процесів спілкування дітей сприяють їхній розвивальній взаємодії з медіа, а головним напрямом досліджень сьогодні стає вивчення чинників посилення негативного впливу медіа на здоров'я і розвиток дитини. Саме цей напрям відповідає теоретичним тенденціям сучасної української соціальної психології, де за одиницю дослідження визначені колективний вчинок (В. О. Татенко), колективний суб'єкт (В. О. Васютинський), групове свідоме і несвідоме (П. П. Горностай), групова рефлексія (М. І. Найдюнов), територіальні та віртуальні спільноти (Л. А. Найдюнова).

Значення соціально-психологічних чинників сприймання анімації групою дітей особливо зростає при розгляді творчого сприймання, коли діти є не просто пасивними споживачами екранного продукту, але разом його продукують, як це відбувається в процесі творчої медіаосвіти. Відомо, що саме творчі моделі медіаосвіти визнано найбільш ефективними формами підготовки дитини до ефективної взаємодії із сучасним світом медіа. Розвиток вітчизняної соціально-психологічної моделі медіаосвіти формує потужний суспільний запит на ґрунтовне дослідження впливу соціального контексту сприймання екранних медіа дітьми-однolitками і представниками різновікових дитячих груп.

Мета статті: пошукове дослідження групового сприймання короткометражних анімаційних фільмів дітьми дошкільного віку.

Як показує наш досвід спостереження за медійною групою творчістю, на процеси сприймання, медіатизованої комунікації та спілкування впливає індивідуальний екранний досвід дитини. Сучасний глядач став не просто компетентнішим, а й значно молодшим. Тож, щоб окреслити напрямки нашої розвідки, ми провели пошукове дослідження, спрямоване на визначення екранних уподобань та особливостей медійної соціалізації дітей дошкільного віку. Наводимо відтак основні характеристики нашого пошукового дослідження (вхідне анкетування):

- учасники анкетування – 130 батьків;
- часові межі дослідження період набору дітей у групи дитячої студії мультиплікації “Червоний собака” з 2008 по 2013 роки;
- склад досліджуваних сімей: 45 % батьків мають одну дитину; 38 % – дві дитини і більше (анкетування для старшої дитини); 17 % – дві дитини і менше (анкетування для молодшої дитини);
- досвід перегляду дитиною анімаційної продукції – щонайменше 1,5 року.

Питання щодо *тривалості перегляду* анімаційних фільмів не були пов'язані тільки з телевізором (скільки годин на день, наприклад, Ваша дитина дивиться телевізор?), тобто з огляду на доступність екранних медійних пристроїв у більшості сімей (телефон, планшет, комп'ютер, телевізор) джерела перегляду не обмежувалися. Опитування стосувалося останнього року екранного досвіду дитини. Понад половину батьків (51%) стверджують, що їхня дитина постійно дивиться анімаційні фільми до 1 години на день; більш як третина батьків (38 %) визначили час телеперегляду своїх дітей до 2 годин на день; менше 30 хвилин та більше 2 годин відповідно дивляться анімаційні фільми діти 5% і 7% респондентів. Звертаємо увагу на те, що питання стосувалося суто анімаційних фільмів (короткометражних, повнометражних, серіалів). Окремо батьки зауважили, що екранний досвід дитини значно ширший – від пасивного перегляду телевізійних новин до перегляду розвивальних передач або циклів.

Щоб з'ясувати *причини раннього перегляду дітьми* анімаційних фільмів, ми поставили батькам запитання щодо зайнятості дитини та структурованості її часу. Зауважимо, що при цьому були виключені питання щодо розвивального та навчального контенту. Результати розподілилися передбачувано і в цілому підтвердили дані паралельних досліджень [1–4]. Виявилось, що для переважної більшості батьків перегляд анімаційних фільмів дітьми – це передусім вільний для себе час (41 %), а також відволікання, заспокоєння дітей, у тому числі під час їжі (22%). На пасивний перегляд (телевізор з дитячим каналом) припадає 7 % відповідей опитаної аудиторії; цей показник значно зменшився порівняно з попередніми роками.

Наступні запитання стосувалися безпосередньо *критерію вибору анімаційних фільмів* для перегляду дитиною. Відповіді розподілилися таким чином: більшість – це власні уподобання батьків (37 %) і стихійний вибір (33 %), меншість – поради знайомих (у тому числі і віртуальних – на форумах, у блогах) та уподобання дитини – відповідно 19% і 11%.

В “екранному меню” дитини значна частка припадає на серіали – здебільшого російськомовні (29%), менше – сучасні зарубіжні (19 %). Така висока частка серіальної продукції вимагає та відповідно формує особливий тип сприймання, для якого характерні періодичність і циклічність, незавершеність дії (завжди буде продовження), фрагментарність мислення. Частка радянської класики становить у цьому “меню” 22 %, як і частка вибору батьками за власними вподобаннями. Майже стільки ж (20%) належить повнометражним сучасним мультфільмам, значно менше (9 %) – зарубіжній класиці і зовсім мізерна частка (1%) – сучасним українським мультфільмам.

Щоб з'ясувати сутність сучасного комплексного медіафеномена [5], у перелік запитань анкети було включено запитання про бажаність продовження екранної взаємодії. Виявилося, що більш як дві третини (68 %) дітей мають хоч один продукт з улюбленим героєм (від наклейки до іграшки), причому 43% батьків самі запропонували дитині такий продукт і лише 10 % дітей не виявили цікавості до таких речей.

У результаті пошукового дослідження зафіксовано очевидну тенденцію “помолодшання” активної глядацької аудиторії (порівняно з 2008 роком); тенденцію раннього формування комплексного медійного феномена; прояви ранньої медіасоціалізації; раннє засвоєння екранної мови і феномена монтажного мислення; фрагментарне мислення та порушення традиційної драматургії медіатексту. Проведене пошукове дослідження не тільки окреслило певні феномени і тенденції взаємодії дитини із сучасним світом медіа, а й значно розширило коло перспектив для розвитку подальших досліджень. З огляду на досить добре сформований екранний досвід дитини ми припустили наявність у неї усталеного індивідуального стилю сприймання анімаційної продукції. Щоб підтвердити це припущення, ми запланували спостереження за груповим переглядом анімаційного фільму групами дітей, об'єднаних для творчих занять.

Дослідження передбачало:

1) *групові серії*: три групи дітей дошкільного віку. Групам пропонувалася для перегляду анімаційна продукція; під час перегляду проводилася відеофіксація (за допомогою двох камер). Демонструвалися два фільми (усього шість серій – по дві для кожного фільму);

2) *індивідуальні серії*: 30 дітей дошкільного віку. Проводилася фіксація за листом спостереження в домашніх умовах, а також відеофіксація (у 12 дітей). Для перегляду пропонувався один фільм.

Загальна характеристика умов дослідження:

- три групи дітей віком від 4,5 до 6 років по 8-12 осіб;
- короткометражні анімаційні фільми, два перегляди (“День і ніч”, “Пригоди Котигорошка”);
- перегляд відбувався в однакових умовах (у суботу об 11.00);
- після перегляду було створено умови для художньої творчості дітей (надано матеріали для малювання або ліплення);
- перегляд відбувався під час занять студії мультиплікації (досвід занять у студії становив не більше як один місяць).

Спостереження охоплювало *три етапи*:

1) поведінка дітей під час групового перегляду анімаційного фільму;

- 2) поведінка дітей відразу після перегляду анімаційного фільму;
- 3) поведінка дітей через тиждень після перегляду анімаційного фільму.

Для порівняння та виявлення індивідуальних стратегій сприймання додатково було виділено такі аспекти:

- 1) поведінка дітей під час індивідуального перегляду анімаційного фільму;
- 2) поведінка дітей після індивідуального перегляду анімаційного фільму.

Типи поведінкових актів і параметрів поведінки для вибіркового спостереження було обрано з огляду на особливості сприймання анімаційного фільму та характер міжособової комунікації за етапами (табл. 1; 2).

Таблиця 1

Типи поведінкових актів і параметрів поведінки дітей під час перегляду ними короткометражних анімаційних фільмів

Індикатори поведінки дитини	Психічні показники
немає ніякої реакції; дитина, не відриваючись, дивиться на екран і стежить за подіями	пасивність
виражає емоції: сміється, радіє, сумує тощо;	емоційна активність
коментує, що відбувається на екрані; закликає подивитись інших дітей	комунікативна активність
проявляє фізичну активність під час перегляду: стрибає, танцює, плескає в долоні тощо	фізична активність
проявляє мовну активність: підспівує, повторює фрази за героями	вербальна активність

Первинна обробка результатів першого етапу дала змогу з'ясувати й описати всі реакції, які виявили діти під час (табл. 3) та після (табл. 4) перегляду запропонованих анімаційних фільмів.

Основний розподіл показників поведінки дитини під час групового перегляду відображає загальне співвідношення між вербальною, емоційною і комунікативною активністю. Порівняно з індивідуальним переглядом бачимо тут дещо нижчі показники пасивності і фізичної активності дитини. Більш чітких тенденцій, крім соціальної активності дитини, під час перегляду не виявлено.

Таблиця 2

Типи поведінкових актів і параметрів поведінки дітей під час перегляду ними короткометражних анімаційних фільмів

Індикатори поведінки дитини	Психічні показники
дитина не змінює своєї поведінки і поводить себе так само, як і до перегляду	пасивність
по закінченні перегляду дитина вимагає продовження; проявляє фізичну активність; проявляє мовну активність: підспівує, повторює фрази за героями; закликає інших дітей погратись, при цьому гра не стосується переглянутого; закликає інших дітей погратись, при цьому гра стосується переглянутого	реактивність
малює або ліпить героїв (безсюжетно або повторюючи сюжет переглянутого)	репродуктивна індивідуальна творчість
малює або ліпить героїв (з новими сюжетами або з новими героями); проявляє власну творчість, яка прямо не стосується переглянутого	продуктивна індивідуальна творчість
малює або ліпить героїв разом з іншими дітьми (безсюжетно або повторюючи сюжет перегляду)	репродуктивна колективна творчість
малює або ліпить героїв разом з іншими дітьми (з новими сюжетами або з новими героями); проявляє творчість, яка прямо не стосується переглянутого	продуктивна колективна творчість

Таблиця 3

Поведінка дітей під час перегляду короткометражного анімаційного фільму залежно від форми перегляду

Показники поведінки	Під час групового перегляду (%)	Під час індивідуального перегляду (%)
пасивність	6	9
емоційна активність	33	33
комунікативна активність	27	17
фізична активність	11	16
вербальна активність	25	25

Таблиця 4

Поведінка дітей після перегляду короткометражного анімаційного фільму залежно від форми перегляду

Показники поведінки	Після групового перегляду (%)	Після індивідуального перегляду (%)
пасивність	3	27
реактивність	33	41
репродуктивна індивідуальна творчість	13	11
продуктивна індивідуальна творчість	13	11
репродуктивна колективна творчість	8	5
продуктивна колективна творчість	31	5

Основні відмінності в поведінці після індивідуального та групового перегляду спостерігаються в проявах пасивності, реактивності і продуктивної групової творчості. Кардинально відрізняються передусім показники продуктивної колективної творчості в умовах групового та індивідуального перегляду (відповідно 31% і 5%). Утім, слід усе ж таки досить обережно ставитися до цих показників, оскільки в умовах індивідуального перегляду дитина не бачить можливостей (крім залучення батьків та сиблінгів) для колективної творчості, тож у цьому випадку ми маємо справу із сімейними моделями поведінки. Проте можна впевнено фіксувати тенденцію до пасивності/реактивності поведінки в умовах індивідуального перегляду (27% та 41%, відповідно).

Порівняймо відтак результати другого і третього етапів спостереження (за умови стабільності груп кожної групової серії). Як видно з табл. 5, рівень індивідуальної творчості після групового перегляду значно підвищився (репродуктивної і продуктивної – до 26% та 18% відповідно), зате рівень продуктивної групової творчості помітно знизився (з 31% до 21%).

Спираючись на попередні результати дослідження, можемо припустити функціонування низки соціально-психологічних механізмів творчого сприймання дітьми анімаційної продукції. **Співприсутність**, зокрема, як категорія екстрапсихологічного рівня, що має міждисциплінарний статус, дає змогу аналізувати медіапсихологічні феномени за єдиним кластером “співбуття” – особливим психологічним виміром буття людей у соціумі, а також оцінювати на рівні “інтерацій” характер взаємозв’язку людей, які взяли участь у спільній події, та різновиди їхньої активності (спонтанна, ситуативна

або організована). Співприсутність – не тільки об'єктивна, а й суб'єктивна ознака. Розгляд співприсутності в суб'єктивній площині зумовлений спільністю інтересів співучасників, їхньою психічною єдністю.

Таблиця 5

Поведінка дітей після перегляду короткометражного анімаційного фільму (відразу і через тиждень)

Показники поведінки	Відразу після групового перегляду (%)	Після групового перегляду з тижневим інтервалом (%)
пасивність	3	18
реактивність	33	12
репродуктивна індивідуальна творчість	13	26
продуктивна індивідуальна творчість	13	18
репродуктивна колективна творчість	8	5
продуктивна колективна творчість	31	21

Групова екранна компетентність, або спільний досвід, – особливість сприймання медійного (екранного) продукту, що залежить від певних характеристик, серед яких:

- індивідуальні характеристики: медійні потреби, медійна компетентність, основні медійні навички, попередній медійний досвід;
- групові характеристики – емоційне єднання, загальний культурний рівень групи, підсилення та послаблення емоційних реакцій, групові цінності тощо;
- соціально-культурні характеристики – соціально-культурний контекст.

У комунікації з приводу отриманого досвіду (під час його сприймання і потому), пов'язаного зокрема з анімацією, часто використовують (емпірично або відповідно до продуманої програми) *діалектику художнього сприймання*, підсилюючи ту чи ту протилежність. Кожна з них має аналізуватися діалектично, тому що містить суперечності, які набувають найбільшої очевидності, коли їх розглядати в єдиній системі з комунікативними потребами особистості. Очевидно, що в процесі такої взаємодії неминуча деяка схематизація взаємозв'язків, яка звичайно супроводжує намагання виділити якісь закономірності функціонування мистецтва, що важко піддаються об'єктивації через свою мінливість.

Ще один механізм творчого сприймання. – *співтворчість*. Її породжують медіатвори як потужні стимулятори активності складних психічних процесів.

Висновки. На основі результатів дослідження екранного досвіду дітей визначено основні соціально-психологічні механізми творчого сприймання ними анімації. Ідеться передусім про такі механізми, як співприсутність, спільний досвід (групова екранна компетентність), спілкування з приводу цього досвіду та співтворчість. З огляду на виявлені соціально-психологічні механізми творчого сприймання дітьми анімації в перспективах подальшого дослідження намітилися три досить незалежні напрями: порівняння індивідуальних та групових стратегій сприймання; з'ясування динаміки розвитку групових стратегій сприймання; вивчення потенціалу медійного контенту.

Література

1. *Mahsud M. N.* The Effects of TV Cartoon Network On The Aggressive Behavior Of School Going Children / M. N. Mahsud, B. Rawan, N. Yaser // *Global Media Journal*. – 2009. – Vol. 2. – Issue 1.
2. *Szuluc M. P.* Media, Children and the Family, and Television, and the Exceptional Child / M. P. Szuluc // *Harvard Educational Review*. – 1995. – P. 3–39.
3. *Oakes J. M.* The effect of media on children: A methodological assessment from a social pathologist: Workshop Summary Report / BOCYF. – 2006.
4. *Hayne H.* Imitation from Television by 24- and 30-month olds / H. Hayne, J. Herbert, G. Simcock // *Developmental Science*. – 2003. – № 6. – P. 254–261.
5. *Вознесенська О. Л.* Комплексний медіакультурний феномен / О. Л. Вознесенська, О. Є. Голубева // *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. наук. статей. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 27 (30). – С. 148–157.

Reference

1. Mahsud, M. N., Rawan, B. and Yaser, N. (2009). The Effects of TV Cartoon Network On The Aggressive Behavior Of School Going Children. *Global Media Journal*, vol. 2, issue 1.
2. Szuluc, M. P. (1995). Media, Children and the Family, and Television, and the Exceptional Child. *Harvard Educational Review*, pp. 3–39.
3. Oakes, J. M. (2006). *The effect of media on children: A methodological assessment from a social pathologist*. (Workshop Summary Report, BOCYF).
4. Hayne, H., Herbert, J. and Simcock, G. (2003). Imitation from Television by 24- and 30-month olds. *Developmental Science*, 6, 254–261.
5. Voznesenska, O. L. and Holubieva, O. Ye. (2011). Kompleksnyi mediakulturnyi fenomen [The complex mediacultural phenomenon]. *Naukovi studii i sotsialnoi ta politichnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 27(30), 148–157 (ukr).

Голубева Е. Е. Социально-психологические механизмы творческого восприятия детьми анимации

Представлены результаты поискового исследования экранного опыта детей, мотивации родителей относительно раннего просмотра детьми анимации (короткометражных фильмов, выбранных по определенным характеристикам медиаконтента). Выделены индикаторы исследования во время просмотра: пассивность, физическая активность, речевая активность, социальная активность, эмоциональная активность. Представлен сравнительный анализ показателей групповых и индивидуальных стратегий восприятия детьми анимации, поведенческие характеристики детей дошкольного возраста при просмотре (индивидуальном и коллективном) и после просмотра с недельным интервалом. Определены социально-психологические механизмы творческого восприятия анимации: соприсутствие, совместный опыт (групповая экранная компетентность), общение по поводу этого опыта, сотворчество. Очерчены дальнейшие направления исследования: сравнение индивидуальных и групповых стратегий восприятия, определение динамики развития групповых стратегий восприятия, изучение потенциала медийного контента.

Ключевые слова. экранный опыт, групповое восприятие, комплексный медиафеномен, анимация, стратегии восприятия.

Golubeva O. Ye. Social psychological mechanisms of creative perception of animation

The article presents the results of exploratory research screen experience of children, parents' motivation early parental animation (short films selected for the specific characteristics of media content). This study has been designed to investigate the extent of exposure to cartoons of children aged between 3 to 6 years and the retention of information from them. It was also found out the behavioral characteristics of the children regarding the type of cartoons they watch.

Comparative analysis of group and individual policies kids animation perception and behavioral characteristics of preschool children while watching (individual and collective) and after watching one week interval is presented. The comparative analysis indicators of group and individual strategies of perception of children animation, of preschool-age children while watching, after watching weekly intervals are revealed. Social and psychological mechanisms of creative perception animation are revealed: co-presence, common experience (group screen competence), communicating this experience, co-creation. Further areas of study are identified: comparison of individual consumption and group strategies perception, the dynamics of the group strategies perception, research potential of media content.

Key words. screen experience, group perception, complex mediafenomen, animation, strategies perception.

© Голубева О. Е.

Р. І. Мазур

ЦІННІСНО-НОРМАТИВНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПРОСОЦІАЛЬНО-АЛЬТРУЇСТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

Досліджується вплив сучасного медіаконтенту на формування цінностей та поведінки молоді. Розглядаються взаємозв'язки між просоціальною (під кутом зору теорії З. Лінденберга) поведінкою і альтруїзмом, а також форми впливу засобів масової комунікації на формування ціннісних орієнтацій молоді. Проводяться аналогії між основними поняттями теорії Лінденберга (ментальна модель, фрейм, селективна сенситивність) і ключовими поняттями відомих теорій походження альтруїзму – нормою обміну і теорією міні-максу. З'ясовуються відмінності в змісті понять “просоціальна поведінка” і “альтруїзм”. Аналізується домінуюча мотивація споживання і домінуюча мотивація наслідування спожитого молоддю медіаконтенту. Характеризуються основні принципи і прийоми, використовувані засобами масової комунікації у формуванні поведінкових і ставленнєвих позицій, які можуть бути як просоціальними, так і антисоціальними; наводяться конкретні приклади та форми методів впливу. Висвітлюються практичні результати впливу ЗМК на формування поведінки та ціннісної сфери особистості; наголошується на важливості розвитку критичного мислення при сприйманні медіаконтенту як противаги його маніпулятивному впливу.

Ключові слова: засоби масової комунікації, вплив ЗМК, ціннісна сфера особистості, альтруїзм, просоціальна поведінка, методи впливу, праймінг, фреймінг, маніпулювання.

Проблема. Ми живемо в добу, коли медіаконтент активно пропонується, часто навіть насаджується, усіма доступними, аудіо-, відео-, теле- та онлайнними каналами. Фактично обсяги інформаційного сміття, пропонованого нам щодня ЗМК, уже в сотні разів перевищують обсяги корисної інформації. Наочно можна спостерігати, як змінюються медіаконтент і метаповідомлення, які він передає. В умовах інформаційно-комерційного суспільства контент часто стає все більш маркетингово-психологічним, навіть певною мірою “вірусним” продуктом, який створюється самими споживачами для швидкісного його поширення. Він часто апелює до емоційної сфери особистості та спонукає до прийняття певних рішень, формування ставленнєвих позицій, а то й до конкретної діяльності або поведінки. Саме тому сучасний медіаконтент використовує різноманітні сугестивні методи впливу на підсвідомість людини.

Мета статті: у контексті нашого дослідження з'ясувати, як впливає пропонований ЗМК медіаконтент на формування духовно-ціннісної сфери особистості та моделювання поведінки взагалі і просоціальної поведінки зокрема.

У процесі написання дисертаційної роботи “Вплив медіаконтенту на формування альтруїстичної поведінки у молоді” нами було проведено теоретичне дослідження, результатом якого стало створення класифікації видів альтруїстичної поведінки та складання переліку методів впливу ЗМК на формування поведінки молоді. З огляду на надзвичайну близькість понять “просоціальна поведінка” та “альтруїзм” нам вдалося цікавим зіставленням, “накладанням” використовуваних медіаконтентом методів впливу на глядача і теорії просоціальної поведінки. За базову теорію ми обрали розроблену й описану у 2006 р. теорію З. Лінденберга, оскільки вона є однією з найновіших і найповніших, спирається на поняття “ментальна модель”, яке за своєю суттю дуже схоже на описані нами в попередніх статтях [1–3] норму обміну і теорію міні-максу, а також поняття “селективна сенситивність”, в описі якої ми побачили той же принцип, який самі застосували для опису емпатійного виду альтруїзму.

З. Лінденберг звертає увагу на той факт, що в будь-якій ситуації діяльності, коли проявляється просоціальна поведінка, можна спостерігати ефект селективної сензитивності, тобто висування на перший план певних суб'єктивних об'єктів, чинників, причин та надавання їм непересічної значущості. Дослідник зауважує, що сензитивність проявляється не тільки щодо ситуаційних чинників діяльності, а й у сфері когнітивних уявлень та емоційного ставлення до ситуації [4]. Ця здатність заснована на природі людської психіки, особливостях перебігу психічних процесів (селективність уваги, сприймання і т. ін.). Фактично такий висновок переформулюється з описаним нами *принципом прояву емпатійного альтруїзму*: суб'єктивне почуття симпатії чи жалості до об'єкта, який, можливо, потребує допомоги, робить його центральною фігурою нашої уваги і таким чином спонукає нас проявляти стосовно нього альтруїстичну поведінку. Відповідно, якщо об'єкт не викликає у нас симпатії, імовірність прояву альтруїстичної поведінки знижується. У теорії Лінденберга немає розмежування на симпатію-антипатію чи взагалі на позитивну і негативну емоційну реакцію – для просоціальної поведінки важливий сам факт вибіркової реакції на конкретний об'єкт, без оцінювання його позитивності-негативності (привабливості-непривабливості). Зазначена селективність обумовлена метою, зміст якої і забезпечує конкретний вибірково-характер ставлення до

когнітивної, емоційної чи іншої сторони ситуації. Мету разом з когнітивними процесами, які вона зумовлює, Лінденберг називає *фреймом* [там само, р. 28].

Іншою складовою фрейму, що регулює відносини особи із соціальним світом як у цілому, так і з окремими його представниками, є *ментальна модель*. Ментальна модель – це вид ментальної репрезентації, що керує мисленням і діяльністю, основна функція якої якраз і полягає в тому, щоб уможливити для індивіда надання сенсу різним аспектам фізичного і соціального світу. Вона ширша від соціальної норми і соціального настановлення, тому що бере до уваги систему відносин, очікувань, погоджень, а соціальна норма спирається тільки на правила (що також перегукується з описаною нами теорією соціального обміну та принципом: “я – тобі, ти – комусь іншому, хтось інший – мені”). Отже, готовий фрейм (за Лінденбергом) у поєднанні з особистісними (темперамент, знання, уміння, навички, досвід тощо) і соціальними (соціальний статус, культурне середовище, соціально-інституціональний вплив) факторами є головною причиною вияву просоціальної поведінки.

Загалом Лінденберг виділяє п'ять типів просоціальної поведінки: *співпраця, справедливість, альтруїзм, надійність (trustworthiness), повага до інтересів інших*. На думку дослідника, основа просоціальної поведінки – це соціальні відносини, які вимагають різних комбінацій згаданих вище типів просоціальної поведінки [там само]. Для того щоб соціальні відносини стали фактором просоціальної поведінки, вони мають бути репрезентовані учасниками взаємодії, тобто бути вираженими у формі ментальних моделей або навіть готових фреймів. І, що сильніший фрейм, то більше шансів, що він буде обраний як найбільш оптимальна альтернатива з усіх готових. У разі зменшення сили мотивації фрейму учасники взаємодії починають розглядати альтернативні варіанти поведінки за умови, що її результат не тільки задовольняє вимоги об'єкта просоціальної поведінки, а й мінімізує втрати суб'єкта. Саме тут варто говорити про вплив на просоціальну поведінку ЗМК і медіаконтенту, який вони містять, а точніше – про вплив на формування ментальних моделей і фреймів, які формують альтернативні варіанти поведінки у схожих ситуаціях.

Частиною нашої дисертаційної роботи було також емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення ступеня впливу медіаконтенту на формування альтруїстичної поведінки у молоді; визначення нормативності сприйняття альтруїстичних та агресивних проявів поведінки, рівнів усвідомлення молоддю понять “альтруїзм” та “агресія”, рефлексивного потенціалу медіаконтенту тощо. На етапі

виявлення методів впливу ЗМК ми опитали 237 респондентів віком від 15 до 22 років – переважно школярів 10-11-х класів і студентів 1-2-го курсів навчання.

Зіставлення результатів теоретичного та емпіричного дослідження дало змогу сформулювати висновки про використання ЗМК методи сугестивного впливу на формування особистості. Нагадаємо, що *сугестивні методи впливу* – це методи впливу на формування ціннісних відносин, настановлень, переконань, поведінкових патернів тощо, які використовують сугестивні і гіпнотичні прийоми маніпулювання свідомістю особистості, щоб схилити її до некритичного сприймання пропонованих переконань, настановлень, моделей поведінки і т. ін.

Зупинімося детальніше на деяких із цих методів:

Культивування цінностей – пропагування цінностей та соціальних настановлень певного характеру. Цей метод базується на референтності героя та медіаджерела, що сприяє запуску механізму *ідентифікації себе з персонажем* у глядача, який підсвідомо (або й усвідомлено) переймає цінності, отримані з медіаконтенту, а згодом підсвідомо відтворює їх у повсякденному житті. Метод активно використовує *механізми зараження та наслідування*, які є дуже дієвими саме щодо молодіжної аудиторії, адже молодь перебуває на етапі формування ціннісних орієнтирів.

Модельовання поведінки – відтворення у ЗМК готових моделей чи стратегій поведінки, які проєкуються на реальне життя і можуть бути легко відтворені у повсякденні. Метод близький своєю суттю до культивування цінностей і використовує ті самі *механізми наслідування і зараження*, проте є дещо вужчим у своєму впливі на глядача, оскільки пропагує не окремі цінності, а цілісні моделі поведінки, які глядач може переймати і відтворювати в реальному житті у відповідних, схожих до телеекранних, ситуаціях [5–8].

Суть *методу дезінформації* полягає в *поданні завідомо неправдивої чи невиправданої інформації*, при цьому авторитетність джерела або референтність персонажа, який озвучує цю інформацію, сприяють тому, що навіть така інформація засвоюється реципієнтами як корисна і правдива. Крім авторитетності джерела та референтності героя, важливе значення має також частотність та масовість повторення дезінформації [5; 6]. Що ж до молоді, то цей метод може бути ефективним, якщо говорити про нього в контексті парасоціальних відносин відвертого фанатизму. У такому разі референтність джерела або персонажа є настільки великою, що може схилити реципієнта до засвоєння відверто неправдивої інформації.

Потенціал впливу розглянутої вище групи методів можна оцінити з огляду на отримані нами емпіричні результати. Близько третини опитаних переглядають медіаконтент заради можливості отримати нову інформацію та через співпереживання герою – відповідно 38% (89 осіб) та 32% (75 осіб). Тобто кожен третій реципієнт медіаконтенту покладається на отриману із цього контенту інформацію, що дає змогу активно передавати неправдиву інформацію (метод дезінформації) або пропагувати певні цінності чи поведінкові норми (методи культивування і моделювання). Так само кожен третій респондент схильний до ідентифікації себе з героєм, адже прагне співпереживати йому, а отже, долучається до процесу зараження і наслідування цінностей, переконань, поведінкових норм та правил.

Методи сугестивного впливу та наслідування, спрямовані на підсвідомість, використовують відповідні техніки і механізми.

Метод семантичного маніпулювання. Передбачає ретельний відбір і спеціальне компонування понять, що викликають або позитивні, або негативні асоціації. Це дає змогу потрібним чином впливати на сприймання інформації (*ми – борці за незалежність, процвітання, вони – окупанти, поневолювачі народу; за нами – усе прогресивне людство, простий народ, за ними – олігархи, бандити, чиновники*). В основі методу – побудова асоціативних рядів. Зрозуміло, легко впливати на людей, знаючи їхні звички та переконання. Варіантами цього методу є “правило трьох “так”” і пропаганда. Коли приховати інформацію неможливо, часто вдаються до методу відволікання. Мета нової інформації – створити для відволікання якусь альтернативу й знизити таким чином актуальність попередньої інформації. (Яскравий приклад – пропонування російськими ЗМК десятків різноманітних версій катастрофи літака МН17 над територією України) [5; 6; 9]. Навіть спрощений контент-аналіз переглянутих молоддю художніх та мультиплікаційних фільмів, телепередач і серіалів підтверджує наявність у багатьох із них асоціативних рядів, які фіксують увагу на агресії. Наприклад, образ лікаря Андрія Бикова (актор Іван Охлобистін) у серіалі “Інтерни”, який переглядало 20% (48 осіб) опитаних нами респондентів, асоціюється з постійними проявами вербальної агресії (лайка, образи, знущання) на адресу підопічних йому людей, які змушені це терпіти і не реагувати. Прояви вербальної агресії викликають сміх у глядача і підсвідому асоціацію: “те, що породжує сміх – це добре; якщо лайка викликає посмішку – значить, це нормальна і позитивна поведінка”.

Праймінг-ефект – вплив сприйнятого контенту на швидкість упізнання пов’язаних з ним стимулів, яка зберігається протягом тривалого часу. Власне, це *синтез механізму постгіпнотичного*

навіювання і якоріння, результатом чого стає створення в підсвідомості людини когніцій, які надалі можуть впливати на її вибір з-поміж альтернативних варіантів поведінкових реакцій у різних життєвих ситуаціях. Певною мірою це робить можливим програмування поведінки, оскільки реципієнт підсвідомо налаштовується на позитивне ставлення до тих моделей поведінки, які були відображені в медіаконтенті [10; 11].

Фреймінг-ефект, або ефект обрамлення, – формування переваги між ідентичними виборами на користь описаного в позитивному світлі, якщо інший вибір описаний у негативному. Цей метод дуже схожий на семантичне маніпулювання, але він значно ширший і передбачає не тільки створення асоціативних рядів і використання інерційних механізмів психіки, а ще й розумові процеси, впливаючи таким чином на свідомість нарівні з підсвідомістю [6; 9]. Фреймінг утілюється в низці форм, з-поміж яких ми розглянемо найбільш притаманні телевізійному контенту, зокрема *традиції* (обряди, ритуали і церемонії) та *артефакти*.

Так, у багатьох молодіжних комедіях (192 особи, тобто 80% опитаних нами респондентів, відзначили комедію як улюблений жанр) яскраво описуються і показуються різного роду *традиції* – “посвячення у дорослість”, “прийом у студентське братство”, “набуття членства у фан-клубі” тощо. Усі ці “обряди” зазвичай містять у собі неприховані елементи цькування, лайки, часто – фізичної агресії, “проходження” яких дає право герою фільму приєднатися до референтної групи. Це подвійний вплив на глядача, адже, по-перше, він бачить на екрані прояви агресії і починає сприймати їх як належне (відповідно і нормативність сприйняття агресії зростає), оскільки вони дають доступ і відчуття належності до референтної групи; по-друге, глядач ідентифікує себе з героєм (часто близьким за віком) і відповідно починає наслідувати його поведінку.

Коли звернутися до медіаконтенту, можна натрапити на численні приклади *артефактів*: роги, червоний колір, зачіска “ірокез” супроводжують агресію, ненависть, злість, натомість німб, стилізований під сутану одяг, багато світла асоціюються з благодіянням, альтруїстичними вчинками. Усе це призводить до формування стереотипів, а потім і патернів поведінки, пов’язаних з носіями артефактів [8; 9].

Прикметно, що друге місце серед домінуючих мотивів перегляду телепродукції посідає бажання дізнатися щось нове. Проаналізувавши список переглянутого протягом останнього часу контенту, бачимо, що молодь дивиться в основному художні фільми (комедії, мелодрами), серіали і талант-шоу, а не пізнавальні

телепередачі. Тому “новими” для глядачів є сюжети і життєві ситуації, зображені в тому чи тому медіаконтенті, який вони сприймають.

Віддаючись тією чи іншою мірою бажанню бути схожим на героїв сприйманого контенту, молодь переймає у них погляди на життя, поведінку і манеру розмовляти тощо. Фактично це вже готові патерни поведінки, діяльності, спілкування, які вона відверто прагне наслідувати, що й підтверджує дієвість цього методу впливу. Отримані нами емпіричні результати показують, що більша частина респондентів (208 осіб, тобто 87%) прагнуть наслідувати референтних героїв та схильні до запозичення пропагованих у медіаконтенті цінностей та моделей поведінки.

У розроблений нами опитувальник ми спеціально не включили варіант “не хочу бути ні на кого схожим”, щоб не спонукати молодь до соціально очікуваної відповіді, а залишили вільне поле – “ваш варіант”. Результати показали, що лише 11% (25 осіб) від усієї кількості опитаних нами респондентів у полі “ваш варіант” написали, що вони не бажають нікого наслідувати. Решта ж молоді свідомо чи неусвідомлено схильна до наслідування. Так, майже половина учасників дослідження (49%, або 114 осіб) прагнуть наслідувати погляди на життя, які сповідує референтний головний герой (ідеться фактично про запозичення цінностей та настановлень). Понад третину респондентів – 36%, або 84 особи, та 35%, або 82 особи, – намагаються наслідувати відповідно або поведінку героя, або його манеру розмовляти, сприйняті за допомогою медіаконтенту. Тобто ця частина молоді наслідує вже готові, завершені поведінкові моделі взаємодії. Ще 29% (71 особа) наслідують ставлення головного героя до оточення, фактично переймаючи його (героя) цінності та нормативність поведінки.

Висновки. Отже, молодь схильна до наслідування і запозичення пропонованих ЗМК цінностей, моделей поведінки, переконань тощо. Медіа давно перетворилися для молоді в єдине достовірне джерело інформації, яка не потребує уточнення чи перевірки хоча б в інших медіаджерелах. Тому юнаки і дівчата через неповну сформованість духовно-ціннісної сфери запозичують пропонований контент, не задумуючись над його правдивістю, адже він подається референтним героєм із “достовірного” джерела. Це призводить до зменшення критичності оцінювання пропонованої інформації і, як наслідок, до неусвідомленого наслідування.

Самі ж ЗМК мають широкий арсенал маніпулятивних методів, дія яких спрямовується на використання сугестивних технік впливу на свідомість і підсвідомість молодої людини. Створити ж єдиний універсальний метод захисту видається наразі неможливим. Натомість

вважаємо, що переорієнтація особистісного сприйняття медіаконтенту та розвиток критичності мислення можуть допомогти молоді уникнути негативного впливу медіаконтенту і підвищити його позитивний вплив на формування альтруїстичної поведінки. Варіантом такої переорієнтації особистісного сприйняття може бути, на наше переконання, упровадження курсу медіаосвіти в старших класах школи. Такий курс розвиватиме в молоді критичне мислення, уміння аналізувати та перевіряти медіаконтент, формуватиме в неї медіаімунітет і таким чином захищатиме її від негативного впливу медіа, уможливаючи відтак позитивний вплив ЗМК та медіаконтенту на формування позитивної, альтруїстичної поведінки.

Література

1. Мазур Р. І. Альтруїзм та суміжні поняття у соціальній психології / Р. І. Мазур // Соціальний педагог. – 2012. – № 6. – С. 49–54.
2. Мазур Р. І. Соціальна природа альтруїзму / Р. І. Мазур // Соціальний педагог. – 2010. – № 4. – С. 43–49.
3. Мазур Р. І. Альтруїзм, як категорія соціальної психології / Р. І. Мазур // Наука і суспільство. – 2011. – № 9-10. – С. 37–42.
4. Lindenberg S. Prosocial Behavior, Solidarity, and Framing Processes / S. Lindenberg // Solidarity and Prosocial Behavior an Integration of Sociological and Psychological Perspectives. – Springer Science + Business Media, Inc, 2006. – P. 23–45.
5. Данилова А. А. Манипулирование словом в средствах массовой информации / А. А. Данилова. – М. : Добросвет, 2009. – 234 с.
6. Козырева А. СМИ: манипуляция или управление общественным мнением? / А. Козырева // Обозреватель. – 2003. – № 5. – С. 101–107.
7. Найдьонова Л. А. Вплив медіа на розвиток особистості // Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник / [В. Ф. Іванов, О. В. Волощенко, Д. Ю. Дзюба та ін.]. – К. : Центр вільної преси, 2012. – С. 237–282.
8. Рубанов В. Масс-медиа – Франкенштейн XXI века / В. Рубанов // Обозреватель. – 2003. – № 5. – С. 21–35.
9. Affective priming with subliminally presented pictures / Hermansand D., Spruyt A., Houwer J. De, Eelen P. // Revue canadien nede psychologie experimentale. – 2003. – Issue 57(2). – P. 97–114.
10. Stone M. The Role of Selective Attentionin Perceptual and Affective Priming / Maria Stone, Sandra L. Ladd, John D. E. Gabrieli // American journal of psychology Fall. – 2000. – Vol. 113. – № 3. – P. 341–358.
11. Фаликман М. В. Прайминг и прайминг-эффекты [Электронный ресурс] / М. В. Фаликман. – Режим доступа : <http://expsy.pu.ru/e02priming/falikman.pdf>.

Reference

1. Mazur, R. I. (2012). Altruizm ta sumizhni poniattia v sotsialnii psykholohii [Altruism and related concepts in social psychology]. *Sotsialnyi pedahoh* [Social teacher], 6, 49–54 (ukr).
2. Mazur, R. I. (2010). Sotsialna pryroda altruizmu [The social nature of altruism]. *Sotsialnyi pedahoh* [Social teacher], 4, 43–49 (ukr).
3. Mazur, R. I. (2011). Altruizm yak kategoriia sotsialnoi psykholohii [Altruism as a category of social psychology]. *Nauka i suspilstvo* [Science and Society], 9-10, 37–42 (ukr).
4. Lindenberg, S. (2006). Prosocial Behavior, Solidarity, and Framing Processes. In Lindenberg, S., *Solidarity and Prosocial Behavior an Integration of Sociological and Psychological Perspectives* (pp. 23–45). Springer Science + Business Media, Inc.
5. Danilova, A. A. (2009). *Manipulirovanie slovom v sredstvakh massovoy informatsii* [Verbal manipulation in the mass media]. Moscow: Dobrosvet (rus).
6. Kozyreva, A. (2003). SMI: manipulyatsiya ili upravlenie obschestvennym mneniem? [Mass media: manipulation or public opinion control?]. *Obozrevatel* [Reviewer], 5, 101–107 (rus).
7. Naidionova, L. A. (2012). Vplyv media na rozvytok osobystosti [The influence of media on personal development]. In Ivanov, V. F., Volosheniuk, O. V., Dziuba, D. Yu. et el.] *Mediaosvita ta mediagramotnist: pidruchnyk* [Mediaeducation and medialiteracy: Textbook] (pp. 237–282). Kyiv: Center of the Free Press (ukr).
8. Rubanov, V. (2003). Mass-media – Frankenshteyn XXI veka [Mass-media – Frankenstein XXI century]. *Obozrevatel* [Reviewer], 5, 21–35 (rus).
9. Hermansand, D., Spruyt, A., Houwer, J. De. and Eelen, P. (2003). Affective priming with subliminally presented pictures. *Revue canadien nede psychologie experimentale*, 57(2), 97–114.
10. Stone, M., Ladd, Sandra L., Gabrieli, J. D. E. (2000). The Role of Selective Attention in Perceptual and Affective Priming. *American journal of psychology Fall*, vol. 113, no. 3, pp. 341–358.
11. Falikman, M. V. Praying i praying-effekty [Priming and priming effects], <http://expsy.pu.ru/e02priming/falikman.pdf> (rus).

Мазур Р. И. Ценностно-нормативные ориентации просоциально-альтруистического поведения молодежи

Исследуется влияние современного медиаконтента на формирование ценностей и поведения молодежи. Рассматриваются взаимосвязи между просоциальным (с точки зрения теории З. Линденберга) поведением и альтруизмом, а также формы воздействия средств массовой коммуникации на формирование ценностных ориентаций молодежи. Проводятся аналогии между основными понятиями теории Линденберга (ментальная модель, фрейм, селективная сензитивность) и ключевыми понятиями известных теорий происхождения альтруизма – нормой обмена и теорией мини-макса. Указываются различия в понятиях “просоциальное поведение” и “альтруизм”. Анализируются доминирующая мотивация потребления и доминирующая мотивация подражания потребленному молодежию медиаконтенту. Характеризуются основные принципы и приемы, используемые средствами

массовой коммуникации в формировании поведенческих позиций и отношений, которые могут быть как просоциальными, так и антисоциальными; приводятся конкретные примеры и формы методов воздействия. Освещаются практические результаты влияния СМК на формирование поведения и ценностной сферы личности; подчеркивается важность развития критического мышления в восприятии медиаконтента как противовеса его манипулятивному воздействию.

Ключевые слова: средства массовой коммуникации, влияние СМК, ценностная сфера личности, альтруизм, просоциальное поведение, методы воздействия, прайминг, фрейминг, манипуляция.

Mazur R. I. Axiological normative orientation of prosocial and altruistic youth behavior

This paper describes the influence of modern media content on the formation of values and behavior among young people. We consider the relationship between prosocial behavior, in terms of the theory by Z.Lindenberg, and altruism, as well as forms of influence of the media on the formation of youth's value orientations. There is analogy between the basic concepts of the theory by Z.Lindenberg (mental model, frame, selective sensory) and key concepts of various theories of altruism and rate of exchange and the mini-max theory. The differences in terms 'prosocial behavior' and 'altruism' are specified. The dominant motivation of consumption and the dominant motivation of imitation of youth's media content are analyzed. Basic principles and techniques used by the media in forming behavioral attitudes are characterized, which can be both: social and anti-social. We give specific examples of methods and forms of influence. The practical results of the influence of mass media on the formation and behavior of the value of a personality are highlighted. Attention is focused on the importance of critical thinking and perceptions of media content as a counterweight to its manipulative influence.

Key words: mass media, the impact of mass media, altruism, methods of influence, of exposure, priming, framing, keying.

© Мазур Р. І.

Т. Г. Хлаповська

**ПРИВАБЛИВА ЖІНКА ОЧИМА КОРИСТУВАЧІВ
САЙТІВ ЗНАЙОМСТВ**

Розглянуто основні підходи до вивчення феномена жіночої привабливості в психологічній літературі. Виокремлено два основні напрямки визначення привабливості: перший пояснює привабливість схожістю соціальних характеристик, другий – компліментарністю особистісно-рольових характеристик партнерів по взаємодії. Виділено основні чинники атракції в міжособовій взаємодії, серед яких: фізична привабливість; близькість у просторі; низка особистісних характеристик, таких як рівень інтелектуального розвитку, рівень самооцінки; динамічні характеристики: позитивний зворотний зв'язок, або підкріплення; поведінкова стратегія кооперації; взаємне саморозкриття в спілкуванні. Проведено аналіз теоретичних та емпіричних досліджень, який показав, що привабливість партнера в міжособовій взаємодії розглядається в рамках двох основних моделей – партнерської і домінантно-залежної, в яких чоловік і жінка можуть займати або рівноправні, або доповнювальні позиції. Виявлено, що партнерські відносини приваблюють переважно жінок, а серед чоловіків прихильників традиційної та партнерської моделей поведінки приблизно порівну. Досліджено характеристики та рольові позиції жінки, які приваблюють чоловіків у рамках взаємодії на сайтах

знайомств. Серед основних характеристик жіночої привабливості виявилися такі: зовнішність жінки, її статура (стрункість) та вміння стежити за собою, і, навпаки, відштовхує намагання жінки домінувати над чоловіком та повчати його, тобто зверхня позиція жінки у відносинах з чоловіком.

Ключові слова: привабливість, атракція, взаємодія, рольові позиції.

Проблема. Феномен привабливості досі вивчали в рамках різних досліджень [1; 2]. При цьому здебільшого досліджували чинники та умови виникнення атракції в міжособовій взаємодії, формування першого враження [3]. Значно менше досліджень присвячено вивченню феномена привабливості під кутом зору взаємодії у діаді між чоловіком і жінкою. Якщо з позицій біології привабливість жінки для чоловіка пояснюється статевим потягом, то із соціально-психологічної все не так однозначно. Одні дослідники вказують на те, що привабливість формується в результаті схожості між людьми (але звертають увагу на виняток – гетеросексуальність) [1], інші наголошують на компліментарності особистісних характеристик та рольових позицій [4]. У нашому дослідженні з участю користувачів сайтів знайомств ми спробували визначити, які саме соціально-психологічні характеристики приваблюють чоловіків у жінках.

Мета статті: виявити риси привабливого жіночого образу в чоловіків-користувачів сайтів знайомств.

Привабливість у міжособових стосунках сьогодні найчастіше розглядають у межах теорії атракції, яка пояснює емоційну складову міжособової взаємодії. Емоції надають їй певного забарвлення залежно від знака емоцій та міри їх вираженості [5]. Під *атракцією* розуміють, з одного боку, механізм соціальної перцепції, який формує стійке позитивне ставлення до іншої людини, а з другого – характеристику об'єкта, який викликає в інших реакцію зближення.

Одна група теорій пояснює феномен привабливості *схожістю* людей (феномен рівності). Так, згідно з результатами дослідження Б. Марстейна люди формують пари з тими, хто такий же привабливий, як і вони самі. На переконання Феінгола, люди схильні обирати собі друзів та брати шлюб з тими, кого вважають рівними собі за інтелектуальним рівнем та рівнем привабливості. Схожих висновків дотримувались Е. Бершейд, М. Х'юстон, В. Штребе. Висока відповідність на фізичному рівні також сприяє гарним стосункам, стверджує Г. Уайт (див. [1]). Більшість людей обирають собі в партнери тих, хто належить до тієї ж соціально-демографічної групи, має схожий життєвий шлях, поділяє ті ж погляди. Спілкування з таким

партнером приводить до зміцнення когнітивного балансу, що склався, й украй рідко викликає виникнення дисонансу. Люди зі схожими цінностями і настановленнями (Д. Берн, У. Гріффіт, Дж. Клор) скоріше, ніж зовсім різні люди, будуть відчувати взаємну симпатію. Чим більше схожих рис у чоловіка і жінки, тим вони щасливіші і тим менша ймовірність розлучення (Д. Берн, А. Каспі, Е. С. Хербенер). Вплив схожості на виникнення потягу має сильний і сталий характер, що дало підстави сформулювати “закон потягу”: сила потягу між людьми тим більша, чим більше в них схожих настановлень [2]. Цікаві також лонгітюдні дослідження атракції в парах, що познайомилися через службу знайомств (І. Уолстер, Е. Бершейд, Е. Аронсон, Л. Абрамі, П. Ротманн, Д. Зінберг, П. Роберті, І. Макклейн). У випробуваних вимірювали рівень атракції після перших побачень і потім – декількома місяцями пізніше. “Випробування” часом витримали лише ті пари, які були пов’язані спільністю соціального оточення, мали схожі інтереси, настановлення, особистісні характеристики [6; 7].

Друга група теорій пояснює феномен привабливості *взаємодоповнюваністю*. Теорія компліментарних (доповнювальних) потреб (Р. Уінч) стверджує, що від майбутнього партнера очікується максимально можливе задоволення потреб. Закохані повинні мати певний набір рис, щоб доповнювати одне одного (наприклад, для владного чоловіка підходить покірна жінка). Ця теорія ґрунтується на відомому *законі притягання протилежностей*. Основним положенням когнітивно-розвивальної теорії Т. Ліккона про природу людських відносин є твердження, що в основі людської прихильності лежать взаємність і взаємодоповнюваність [8]. Схожі висновки зробили і прихильники привабливості партнера з позиції *рольової компліментарності*, тобто відповідності рольових очікувань та рольових домагань партнерів по рольовій взаємодії [4], де під роллю розуміють функціональну одиницю поведінки, сукупність потреб, уявлень про себе як про суб’єкта ролі, соціальних умов, які роблять реалізацію цієї ролі можливою. Психологічна роль постає як форма особистісної самопрезентації [там само], як готовність до реагування певним чином на ситуацію взаємодії. Рольова взаємодія неможлива також без взаємного обміну рольовими діями партнерів один щодо одного. Так, відповідно до *соціально-рольової теорії гендерних відмінностей* (Е. Іглі) для того, щоб бути прийнятим суспільством, чоловіки і жінки повинні поводитися конгруентно їхній гендерній ролі (сукупності стереотипних очікувань, які суспільство пред’являє даному індивідові як представникові певної статі), тобто у своїй поведінці і мотивації відповідати гендерному стереотипу. Відомо, що кожне суспільство характеризується певним набором стереотипних рольових очікувань від

чоловіків і жінок. Чоловіки в основному презентують себе в публічних ролях у соціумі, жінки ж переважно демонструють виконання ролей у приватному життєвому просторі, присвячуючи себе домашньому господарству і вихованню дітей. Дослідження Костенера та Вейлера показали, що на шлюбному ринку потенційні партнери обмінюються компенсаційними активами: чоловіки пропонують жінкам статус і матеріальне забезпечення та намагаються віднайти в них зовнішню привабливість, натомість жінки пропонують привабливість й очікують від чоловіків соціальних досягнень [1].

Значну кількість експериментів було проведено для виявлення чинників, які детермінують атракцію. Серед них дослідники виділяють фізичну привабливість (К. Дайон, Е. Іглі, С. Мосс), низку особистісних характеристик: рівень інтелектуального розвитку (Д. Берн), рівень самооцінки (І. Уолстер, Р. Уайлі); динамічні характеристики: позитивний зворотний зв'язок, або підкріплення (К. Ськольник, Д. Берн); поведінкову стратегію кооперації (В. В. Абраменкова, В. Е. Іноземцева); *взаємне саморозкриття* в спілкуванні: люди симпатизують тим, хто розмовляє з ними про свої почуття. Важливим чинником привабливості є *взаємність*: нам, як правило, подобаються ті люди, яким подобаємося ми самі, і не подобаються ті, які нас не люблять [2].

Дослідження Д. Берна і У. Гріффіта підтвердили пряму залежність атракції від *відстані перебування та частоти взаємодії в повсякденному житті*: ми часто знаходимо друзів серед тих, хто користується тими ж парковками, місцями відпочинку, працює в одній з нами кімнаті тощо [1]. Крім того, цей факт добре відомий із життя: ми частіше дружимо з тими, хто належить до нашого безпосереднього, найближчого оточення: сусідами, колегами по роботі, товаришами по навчанню і т. ін.

Як показав аналіз теоретичних та емпіричних досліджень, привабливість партнера в міжособовій взаємодії розглядають переважно в рамках двох основних моделей – *партнерської і домінантно-залежної*, в яких чоловік і жінка можуть займати відповідно або рівноправні, або доповнювальні позиції [9; 10]. Рівноправність – це симетрична позиція, яка характеризується рівністю партнерів [11]. Якщо в якійсь парі в одного її члена виражена орієнтація на домінування, а в другого – на підпорядкування, то їхні відносини будуть компліментарними.

Партнерська (феміністична) модель поведінки в міжстатевих стосунках є відносно новою та малопоширеною в просторі соціалізаційного розвитку. У разі таких стосунків партнери розподіляють ролі за домовленістю та узгоджують власні позиції.

Протилежна модель – традиційна, коли чоловік домінує, а дружина підпорядковується. Такий варіант відносин відповідає більш поширеній моделі традиційної (патріархальної) сім'ї. У такій сім'ї існує чіткий розподіл ролей [12]. Прихильники патріархальних уявлень схильні пов'язувати всі негативні процеси, які відбуваються в сім'ї, з тим, що орієнтація жінок на роботу в суспільному виробництві як на головну сферу життєдіяльності зруйнувала материнський інстинкт, підірвала в жінці бажання справно виконувати свої природні функції [13].

У нашому дослідженні, для проведення якого було використано відомі сайти знайомств, ми вирішили поцікавитись у користувачів, якому типу взаємин чоловіка і жінки вони віддають перевагу. У голосуванні, яке тривало сім днів, взяли участь 108 респондентів. Опитування показало, що партнерський тип стосунків приваблює переважно жінок, а серед чоловіків прихильників традиційної і партнерської моделей поведінки виявилось приблизно порівну (табл.).

Таблиця

Розподіл відповідей на запитання: “Якому типу взаємин (традиційному або партнерському) Ви віддасте перевагу?” (у %)

Стать респондентів	Моделі поведінки в міжособових стосунках		
	традиційна	партнерська	інша
чоловіки	45	43	12
жінки	23	65	12

Як засвідчив подальший аналіз вільних висловів по темі, прихильники традиційних відносин висувають такі аргументи: сексуальний потяг можливий тільки в умовах домінування – в умовах рівності він згасає; виховання дітей і господарювання вимагають постійної присутності жінки вдома; традиційні відносини дають можливість жінці почуватися жінкою, а не бойовим товаришем, а чоловікові – повноцінним главою сім'ї, здобувцем. Серед висловлених побоювань, коли йшлося про традиційні відносини, – острах, що наявність вільного часу в жінки приведе до “деструктивного спілкування з подругами”, надмірного відвідування різноманітних косметичних і масажних салонів, пияцтва; занепокоєність, що жінка виявиться нездатною до життя в разі втрати годувальника.

Ті, що віддають перевагу партнерським відносинам, аргументують свій вибір складними економічними умовами, які змушують жінку працювати; наявністю побутової техніки, що полегшує домашню працю; необхідністю інтелектуального розвитку в

умовах соціуму, щоб, “сидячи” вдома, жінка не отупіла. Деякі респонденти переконані, що в партнерстві заробляти повинен той, у кого це краще виходить. Партнерство дістає схвалення у відносинах людей, які вже виростили дітей і більше народжувати не хочуть та зосереджені переважно на роботі. Опитані зазначили й інші проблеми в разі партнерських відносин: подвійну зайнятість жінки, коли в сім’ї працюють обоє, а домашню роботу виконує переважно жінка; нестійкість партнерських відносин та їх схильність перетікати в жіноче домінування, “як на роботі”; неприйняття суспільством жінки-здобувця і чоловіка-домогосподарки.

На нашу думку, переважне тяжіння жінок до партнерських відносин пояснюється несприйняттям ними традиційної жіночої ролі в сучасних умовах.

Утім, з огляду на переважання все ж таки саме традиційних типів стосунків у подальшому дослідженні ми вирішили з’ясувати, які жіночі ролі та якості є привабливими для чоловіків у компліментарних стосунках, коли чоловік і жінка виступають не просто як рівноправні партнери, а саме як представники протилежної статі. Нашим завданням було виявити, який тип жінки є для чоловіків найпривабливішим на сайті знайомств. Типажі було дібрано в результаті аналізу висловів чоловіків щодо привабливості жінок у щоденниках. Складений перелік містив найбільш поширені жіночі типи, які трапляються на сайті: гарна господиня; пристрасна і ніжна коханка; дбайлива мати; успішна і ділова жінка; емоційна, весела і ласкава партнерка; надійна подруга; розумна співбесідниця; доглянута і красива; струнка і спортивна.

В опитуванні, яке тривало сім днів і проводилося серед чоловіків сайту, взяло участь 120 осіб. Кожному чоловіку-учасникові було надіслано запрошення з проханням відповісти на запитання, який тип жінок його найбільше приваблює. При цьому можна було обирати одночасно кілька варіантів відповідей. Виявилось, що чоловіків *найбільше приваблюють* такі типи жінок:

- пристрасні і ніжні коханки – 11 %;
- красиві, доглянуті жінки – 10 %;
- розумні співбесідниці – 9 %;
- надійні подруги – 9 %;
- значною мірою приваблюють:*
- гарні господині – 7 %;
- емоційні, веселі і ласкаві дівчата – 7 %;
- стрункі і спортивні жінки – 7 %;
- дбайливі матері – 6 %.

Найменше приваблюють чоловіків успішні і ділові жінки – (2 %).

Отже, аналіз результатів опитування показав, що жінка привертає увагу чоловіка перш за все своєю сексуальністю, виступаючи в ролі коханки. Привабливість також залежить істотною мірою від її зовнішнього вигляду і вміння доглядати за собою. Дещо меншою мірою приваблюють чоловіків розумні співбесідниці. Причому розум жінки для чоловіка виражається в її умінні тішити його “Его” і постійно хвалити, тим самим підтверджуючи його статус. Розумна жінка, на думку чоловіків, здатна розуміти їх без слів і чуйно реагувати на їхні невербальні сигнали. Надійність жінки – характеристика її як друга – цінується так само, як і її розум. Цікаво, що типаж “успішна і ділова” мало приваблює чоловіків. Цей факт респонденти пояснюють тим, що така жінка домінує над чоловіком, намагаючись підпорядкувати його собі.

Оскільки ми розглядаємо привабливість жінки як динамічну характеристику, то наступним нашим завданням було з’ясувати, які жіночі характеристики відображають зворотний бік привабливості, а саме що відштовхує чоловіка від жінки. Опитування тривало 7 днів, у ньому взяло участь 110 осіб. Для дослідження ми дібрали ознаки, схожі з характеристиками, які було використано в попередньому опитуванні, але описали їх “навпаки”, надаючи кожній соціально непривабливого характеру. Виявилось, що чоловікові *найбільше не подобається* жінка, яка:

- не стежить за собою, товста або недоглянута – 15%;
- прагне домінувати – увесь час командує, учить жити – 14%;
- пиляє постійно – чимось незадоволена, чогось вимагає – 13%;
- погана коханка – не викликає сексуального бажання або не хоче сексу – 10%;
- повія – любить різних чоловіків – 10%;
- відштовхує чоловіка* також:
 - дурка – не розуміє чоловіка, з нею немає про що говорити – 8%;
 - погана господиня – не хоче готувати, прибирати, прати та виконувати іншу хатню роботу – 7%;
 - лялька – займається тільки своєю зовнішністю (косметикою, фітнесом, шопінгом) – 6%;
 - бізнес-вумен – постійно на роботі, її хвилює тільки її кар’єра – 5%;
 - квочка – коли інтереси жінки обмежуються будинком і дітьми – 5%.

Дослідження підтвердило висновки попереднього опитування: чоловіків найбільше приваблює зовнішність жінки, її постава (стрункість) та вміння стежити за собою; відштовхує намагання жінки домінувати над чоловіком та повчати його, тобто зверхня позиція жінки у відносинах з чоловіком. Цікаво, що бізнес-вумен (успішна та ділова жінка) не привертає і не відштовхує чоловіка – мабуть, чоловіки взагалі байдужі до таких жінок. Так само чоловіки виявилися індеферентними до “дбайливих матерів”, або “квочок”.

Аналіз коментарів до опитування показав, що привабливість жінки залежить не тільки від неї, а й від міри “насиченості” чоловіка жіночою увагою. Відштовхувати від жінки може багато чого, але чоловік згоден “закривати на це очі”, якщо відчуває себе посправжньому потрібним і цікавим цій жінці. Привабливість жінки пропорційна тому, наскільки вона не схожа на чоловіка і наскільки схожа на дитину. Не подобаються дурні жінки; ті, що п’ють; ті, що чують тільки себе. Важливим відштовхувальним чинником названо нездатність жінки сприймати чоловіка таким, який він є.

Схожі опитування, проведені на тому ж сайті знайомств “Мамба”, але в іншому щоденнику, дали подібні результати. У голосуванні, яке тривало сім днів, взяло участь 130 респондентів. Аналіз текстових коментарів показав, що чоловіки віддають перевагу жінкам, у яких:

- більше традиційних жіночих чеснот (хранителька домашнього вогнища, гарна господиня, добра матір, ніжна, терпляча, покірна) – 21 %;
- більше естрогену-естрадіолу (молодість-краса) – 9 %;
- більше тестостерону (сексуальність) – 7 %;
- переважають сучасно-феміністичні погляди – 5 %;
- інше – 56 %.

В інтернет-опитуванні, проведеному ще в одному щоденнику, взяло участь 270 осіб. Виявлено, що привабливість жінки проявляється в умінні справити та підтримати враження (40 %), у погляді (27 %) та умінні фліртувати (22 %), у зовнішності в цілому (9 %) та ін. (2 %). Таким чином, поведінкові характеристики виявилися важливішими, ніж фізичні.

Після всього було проведено порівняльний аналіз чоловічих і жіночих коментарів по темі. У найзагальнішому значенні привабливість жінки було визначено як її здатність викликати приємні емоції в чоловіка. Серед привабливих жіночих якостей чоловіки називають природність (невимушеність) свободолюбність, екологічну чистоту, скромність, соромливість. Також їх приваблюють невлонимий аромат від жінки, її легка хода. Ну і, звісно, привабливість жінки

сильно залежить від “сексуального голоду” чоловіка, який робить його менш перебірливим. Жінки ж вважають своїми привабливими рисами особливий жіночий “магнетизм”, жіночу “енергетику”, чарівність, сяючий погляд та вміння грамотно і ненав’язливо фліртувати, усвідомлення власної сексуальності, легку вдачу і почуття гумору.

Під час дослідження, яке проводилося напередодні новорічного свята, було вирішено зіставити привабливі жіночі типажі з відомими казковими героїнями. Відтак ми провели опитування чоловіків на тому ж сайті знайомств та поцікавилися привабливістю різних казкових персонажів. В опитуванні взяло участь 109 респондентів. На основі літературних джерел був складений список казкових героїнь, з яких ми вибрали найбільш відомих. Цих персонажів опитувані чоловіки оцінювали за мірою привабливості. Найбільш привабливою виявилася героїня східних казок Шахерезада. Вона, на думку опитаних, вирізняється мудрістю, терплячістю, відданістю, що формуються східним вихованням і чого бракує європейським жінкам. Другою за привабливістю була Попелюшка, яка привертає до себе своєю щирістю і хазяйновитістю. Василиса Прекрасна подобається тим, що вона і розумна, і красива, і хазяйновита. Багатьом імпонує також Мар’я-рукодільниця, яка вміє все робити, а тому й чоловіка марно не турбує. Сніжну Королеву хочуть здебільшого “розтопити”. Спляча Красуня гарна тим, що завжди вдома і ніколи не здійснює галасу, дає чоловікові повну свободу і не контролює його.

Висновки. Дослідження показало, що наразі існують різні тлумачення феномена жіночої привабливості. Завдяки опитуванню на сайті знайомств було виявлено, що в міжстатевих стосунках чоловіки оцінюють насамперед рівень сексуальної привабливості жінки та жіночі характеристики, які вони визначають як “традиційно жіночі”, натомість сучасні жінки тяжіють здебільшого до партнерства та рівності з чоловіками. Найбільш привабливими для чоловіків типами жінок є коханка і господиня, найбільш відразливими – гладкі і недоглянуті жінки. Для формування привабливого образу жінки динамічні, поведінкові характеристики більш важливі, ніж фізичні, тобто її зовнішність. Не викликають, утім, симпатій у чоловіків жінки, які не дбають про свій зовнішній вигляд, товсті і недоглянуті. Не подобаються їм також жінки, які зверхньо ставляться до чоловіків – намагаються домінувати, повчати і завжди чимось невдоволені.

Завданням подальшого дослідження є створення власної типології привабливих жіночих образів.

Література

1. *Майерс Д.* Социальная психология: пер. с англ. / Дэвид Майерс. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 794 с. – (Серия “Мастера психологии”).
2. *Суэми В.* Психология красоты и привлекательности / Суэми В., Фернхем А. – СПб. : Питер, 2009. – 240 с.
3. *Бодалев А. А.* Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 200 с.
4. *Горноста́й П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
5. *Обозов Н. Н.* Межличностные отношения / Н. Н. Обозов. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 149 с.
6. *Berscheid E.* Interpersonal attraction / E. Bersheid, I. Walster. – Reading, Massachusetts : Addison-Wesley, 1969.
7. *Huston T.* Foundations of interpersonal attraction / T. Huston. – New York : Holt, 1974.
8. *Winch R.* Mate-selection: a study of complementary needs / R. Winch. – New York : Academic Press, 1958.
9. *Заев С. В.* Взаимосвязь супружеских сценариев и гендерных характеристик личности в процессе семейного самоопределения молодежи: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Заев Сергей Валерьевич. – Краснодар, 2006. – 185 с.
10. *Клецина И. С.* Психология гендерных отношений : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Клецина Ирина Сергеевна. – СПб., 2004. – 460 с.
11. *Шнейдер Л. Б.* Психология семейных отношений. Курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
12. *Липовецкий Ж.* Третья женщина. Незыблемость и потрясение основ женственности : пер. с фр. / Жиль Липовецкий. – СПб. : Алетейя, 2003. – 499 с.
13. *Женщины в обществе: Реалии, проблемы, прогнозы.* – М. : Наука, 1991. – 125 с.

Reference

1. *Mayers, D. (2007).* *Socialnaya psihologiya* [Social Psychology]. St. Petersburg : Piter Publ. (rus).
2. *Sujemi, V. and Fernhem, A. (2009).* *Psihologiya krasoty i privlekatelnosti* [Psychology of beauty and attractiveness]. St. Peterburg : Piter Publ. (rus).
3. *Bodalyov, A. A. (1982).* *Vospriyatie i ponimanie cheloveka chelovekom* [Perception and understanding of a human person]. Moscow : Publ. of Moscow University (rus).
4. *Gornostay, P. P. (2007).* *Lichnost i rol: Rolevoy podhod v socialnoy psihologii lichnosti* [Person and role: role approach in social psychology and personality]. Kyiv : Interpress LTD Publ. (rus).
5. *Obozov, N. N. (1979).* *Mezhlichnostnye otnosheniya* [Interpersonal relationship]. St. Petersburg: Publ. of Leningrad University (rus).
6. *Berscheid, E. and Walster, E. (1969).* *Interpersonal attraction*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
7. *Huston, T. (1974).* *Foundations of interpersonal attraction*. New York: Holt.

8. Winch, R. (1958). *Mate-selection: a study of complementary needs*. New York: Academic Press.
9. Zaev, S. V. (2006). *Interrelation of spouses' scenarios and personal gender traits in the process of youth's family self-determination*. Ph. D. Thesis, Kuban state university, Russia.
10. Kjocina, I. S. (2004). *Psychology of gender relations*. D. Sc. Thesis, St. Petersburg university, Russia.
11. Shneyder, L. B. (2007). *Psikhologiya semeynyh otosheniy. Kurs lekcij* [Psychology of family relationships. Course of lectures]. Moscow: Aprel-Press; Jeksmo-Press (rus).
12. Lipoveckiy, Zh. (2003). *Tretya zhenshhina. Nezyblemost i potryasenie osnov zhenshtvennosti* [Third woman. The firmness and upheaval the foundations of femininity]. St. Petersburg: Aleteya (rus).
13. *Zhenshhiny v obshhestve: Realii, problemy, prognozy* (1991). [Women in Society: Realities, Problems and forecasts]. Moscow : Nauka (rus).

Хлаповская Т. Г. Привлекательная женщина глазами пользователей сайтов знакомств

Рассмотрены основные подходы к изучению феномена женской привлекательности в психологической литературе. Выделены два основных направления определения привлекательности: первый объясняет привлекательность сходством социальных характеристик, второй – комплиментарностью личностно-ролевых характеристик партнеров по взаимодействию. Установлены основные факторы аттракции в межличностном взаимодействии, среди которых: физическая привлекательность, близость в пространстве, ряд личностных характеристик, таких как уровень интеллектуального развития, уровень самооценки; динамические характеристики: позитивная обратная связь, или подкрепление; поведенческая стратегия кооперации; взаимное самораскрытие в общении. Проведен анализ теоретических и эмпирических исследований, показавший, что привлекательность партнера по межличностному взаимодействию рассматривается в рамках двух основных моделей – партнерской и доминантно-зависимой, в которых мужчина и женщина могут занимать или равноправные, или дополняющие позиции. Выявлено, что партнерские отношения привлекают преимущественно женщин, а среди мужчин сторонников традиционной и партнерской моделей поведения приблизительно поровну. Исследованы характеристики и ролевые позиции женщины, являющиеся привлекательными для мужчин во время взаимодействия на сайтах знакомств. Среди основных характеристик женской привлекательности оказались такие: внешность женщины, ее телосложение (стройность) и умение следить за собой, а отталкивает, наоборот, стремление женщины доминировать над мужчиной и поучать его, то есть высокомерная позиция женщины в отношениях с мужчиной.

Ключевые слова: привлекательность, аттракция, взаимодействие, ролевые позиции.

Khlapovska T. H. Attractive woman in the view of dating websites users

Main psychological approaches to the phenomenon of attractive nessare reviewed in the paper. Two basic directions of the attractiveness definitions are evolved: one direction explains attractiveness via the similarities of the social characteristics, and the second refers attractiveness to the complementarity of the interaction partners' personal and role characteristics. Main factors of attractiveness in interpersonal interaction are explicated: physical attractiveness, proximity in the field; set of personal traits, such as degree of intellectual development, level of self-appraisal; dynamic characteristics: positive feedback or positive reinforcement; behavioral strategy of cooperation; mutual self-openness in communication. Analysis of theoretical and empirical researches has shown, that partners' attractiveness in interpersonal interaction is considered in the frame of two key models: partner model and dominant-dependent one, where man and woman can take either equal or supplemental positions. It is revealed that partner relationship is mostly attractive for women. And among men there are almost equal number of traditional and partner models supporters. Characteristics and role positions of a woman that are attracted men at the dating websites were studied. Among main woman attractive characteristics there were following revealed: woman appearance, gracefulness and the ability to take care of herself. Female attempts to dominate over a man and teach him as a contemptuous position of a woman in relationship with a man are spurning.

Key words: attractiveness, attraction, interaction, role positions.

© Хлаповська Т. Г.

НАШІ АВТОРИ

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Гавриленко Ярослава Анатоліївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Голубєва Олена Євгенівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбунова Вікторія Валеріївна

кандидат психологічних наук, докторантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, завідувачка лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кальницька Юлія Сергіївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Княшко Лариса Олександрівна

кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Мазур Роман Іванович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Найдьонов Михайло Іванович

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Овчаров Анатолій Олександрович

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Осадько Олеся Юрївна

кандидат психологічних наук, докторантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сівоздрав Альона Вікторівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сергійчук Григорій Володимирович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скнар Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скорик Марфа Михайлівна

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Фролов Павло Дмитрович

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хлаповська Тетяна Георгіївна

молодший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хоріна Олена Іванівна

молодший науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Черемних Катерина Олегівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви.....	5
<i>Черемних К. О.</i> Науковий дискурс в умовах детериторизації знання: соціально-психологічний вимір проблеми	25
<i>Кальницька Ю. С., Сівоздрав А. В.</i> Соціальний вплив в інтерпретації українських книжників XVI–XVII століть	34

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>Васютинський В. О.</i> Три соціально-психологічні парадокси ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності як стилю життя	45
<i>Скорик М. М.</i> Специфіка жіночої політичної участі в умовах сучасної України.....	56
<i>Найдьонов М. І.</i> Престижність професій як психологічний показник моделі ринку праці	76
<i>Хоріна О. І.</i> Особливості ситуаційних та середовищних чинників соціальної ситуації підприємницької діяльності	90
<i>Мяленко В. В.</i> Особливості вияву фінансової тривожності українців залежно від самооцінки задоволеності життям	104
<i>Сергійчук Г. В.</i> Інноваційна активність і соціальний оптимізм: пошук точок перетину.....	115

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА СПІЛКУВАННЯ

<i>Горностай П. П.</i> Групова ідентичність у малих групах освітнього середовища.....	127
<i>Горбунова В. В.</i> Ціннісно-рольовий підхід у теорії та практиці командотворення.....	138
<i>Кочубейник О. М.</i> Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності	150

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Критерії аналізу соціально-психологічних практик життєконструювання	161
<i>Гавриленко Я. А.</i> Стратегії якісного дослідження досвіду міжособистісної залежності.....	171
<i>Осадько О. Ю.</i> Саногенний потенціал особистості: системно-комунікативний підхід до концептуалізації феномена.....	184

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

<i>Жадан І. В.</i> Базові смисли ціннісної складової політичної картини світу студентства	197
<i>Кияшко Л. О.</i> Концепція психологічного супроводу формування навичок ефективної політичної участі молоді	207
<i>Скнар О. М.</i> Політичні практики в картині світу студентської молоді	221

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

<i>Фролов П. Д.</i> Громадська думка: критерії та моделі консолідації	233
<i>Овчаров А. О.</i> Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації ...	246
<i>Голубєва О. Є.</i> Соціально-психологічні механізми творчого сприймання дітьми анімації	257
<i>Мазур Р. І.</i> Ціннісно-нормативні орієнтації просоціально-альтруїстичної поведінки молоді	268
<i>Хлаповська Т. Г.</i> Приваблива жінка очима користувачів сайтів знайомств	277
Наші автори	289

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> Социально-психологическое мышление: сущность и формопроявления	5
<i>Черемных Е. О.</i> Научный дискурс в условиях детерриторизации знания: социально-психологическое измерение проблемы	25
<i>Кальницкая Ю. С., Сивоздрав А. В.</i> Социальное влияние в интерпретации украинских книжников XVI – XVII веков.....	34

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

<i>Васютинский В. А.</i> Три социально-психологических парадокса ценностно-ориентационного самоопределения носителей бедности как стиля жизни	45
<i>Скорик М. М.</i> Специфика женского политического участия в условиях современной Украины	56
<i>Найдёнов М. И.</i> Престижность профессий как психологический показатель модели рынка труда	76
<i>Хорина Е. И.</i> Особенности ситуационных и средовых факторов социальной ситуации предпринимательской деятельности	90
<i>Мяленко В. В.</i> Особенности проявления финансовой тревожности украинцев в зависимости от самооценки удовлетворенности жизнью	104
<i>Сергийчук Г. В.</i> Инновационная активность и социальный оптимизм: поиск точек пересечения.....	115

ПСИХОЛОГИЯ ГРУПП И ОБЩЕНИЯ

<i>Горностай П. П.</i> Групповая идентичность в малых группах образовательной среды	127
<i>Горбунова В. В.</i> Ценностно-ролевой подход в теории и практике командообразования	138
<i>Кочубейник О. Н.</i> Социальный диалог: социальные и психологические предпосылки коммуникативности	150

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Критерии анализа социально-психологических практик жизнеконструирования	161

<i>Гавриленко Я. А.</i> Стратегии качественного исследования опыта межличностной зависимости	171
<i>Осадько О. Ю.</i> Саногенный потенциал личности: системно-коммуникативный подход к концептуализации феномена.....	184

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИЯХ

<i>Жадан И. В.</i> Базовые смыслы ценностной составляющей политической картины мира студенчества	197
<i>Кияшко Л. А.</i> Концепция психологического сопровождения формирования навыков эффективного политического участия молодежи.....	207
<i>Скнар О. Н.</i> Политические практики в картине мира студенческой молодежи.....	221

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ

<i>Фролов П. Д.</i> Общественное мнение: критерии и модели консолидации	233
<i>Овчаров А. А.</i> Социально-психологические факторы общественной консолидации.....	246
<i>Голубева Е. Е.</i> Социально-психологические механизмы творческого восприятия детьми анимации	257
<i>Мазур Р. И.</i> Ценностно-нормативные ориентации просоциально-альтруистического поведения молодежи	268
<i>Хлаповская Т. Г.</i> Привлекательная женщина глазами пользователей сайтов знакомств	277
Наши авторы	289

CONTENTS

HISTORY AND THEORY OF SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Slyusarevskyy M. M.</i> Social psychological thinking: its essence and forms	5
<i>Cheremnykh K. O.</i> Social and psychological dimencion of the problem of the scientific discours in the situation of deterritorialization of knowledge	25
<i>Kalnytska Yu. S., Sivozdrav A.V.</i> Social influence as interpreted by Ukrainian thinkers of XVI–XVII centuries	34

SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATION PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Vasiutynskiy V. O.</i> Three socio-psychological paradoxes of value-orientational self-determination of poverty lifestyle represetatives	45
<i>Skoryk M. M.</i> Specifics of political participation of women in modern Ukraine	56
<i>Naydonov M. I.</i> Occupational prestige as a psychological indicator of labor market model	76
<i>Khorina O. I.</i> Features of situational and environmental factors of social situation of business activities	90
<i>Mialenko V. V.</i> Financial anxiety manifestation in Ukrainians depending on life satisfaction self-rating	104
<i>Sergüichuk H. V.</i> Innovational activity and social optimism: searching for intersections	115

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND COMMUNICATION

<i>Gornostay P. P.</i> Group identity in small groups of educational environment	127
<i>Gorbunova V. V.</i> Value-role approach to the theory and practice of teambuilding.....	138
<i>Kochubeynyk O. M.</i> Social dialogue: social and psychological backgrounds of communicativity	150

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Tytarenko T. M.</i> The criteria of analysis of the social-psychological life: designing practices	161
<i>Havrylenko Ya. A.</i> Strategies of qualitative study on interpersonal dependence experience	171
<i>Osadko O. Yu.</i> Sanogenic potential of personality: systemic-communication approach to conceptualization of phenomenon.....	184

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION AND UPBRINGING
IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSION**

Zhadan I. V. Basic meanings of the value component of university student
world political outlook 197

Kyashko L. O. The conception of psychological accompaniment for young
people's forming skills's effective political participation..... 207

Sknar O. M. Political practices in world view of young people..... 221

**INFORMATIONAL PROCESSES AND SOCIAL-PSYCHOLOGICAL
TECHNOLOGIES**

Frolov P. D. Public opinion: criteria and consolidation models 233

Ovcharov A. O. Socio-psychological factors of societal consolidation 246

Golubeva O. Ye. Social psychological mechanisms of creative perception
of animation..... 257

Mazur R. I. Axiological normative orientation of prosocial and altruistic youth
behavior..... 268

Khlapovska T. H. Attractive woman in the view of dating websites users 277

Authors 289

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.] – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – 298 с.

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2013 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології, зокрема розглядаються сутність і формопрояви соціально-психологічного мислення. Обговорюється широке коло соціально-психологічних проблем трансформаційних процесів в українському суспільстві – від парадоксів ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності як стилю життя до обґрунтування престижності професій як психологічного показника моделі ринку праці. Представлено результати досліджень групової ідентичності, соціального діалогу, соціально-психологічних практик життєконструювання. Аналізуються психологічні проблеми освіти і виховання у соціальному та політичному вимірах. Значну увагу приділено інформаційним процесам, соціально-психологічним технологіям консолідації громадської думки.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Очередной выпуск сборника знакомит читателя с результатами научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2013 год. Освещаются достижения в области методологии, теории и истории социальной психологии, в частности рассматриваются сущность и формопроявления социально-психологического мышления. Обсуждается широкий круг вопросов социально-психологических проблем трансформационных процессов в украинском обществе – от парадоксов ценностно-ориентационного самоопределения носителей бедности как стиля жизни до обоснования престижности профессий как психологического показателя модели рынка труда. Представлены результаты исследований групповой идентичности, социального диалога, социально-психологических практиках жизнеконструирования. Анализируются психологические проблемы образования и воспитания в социальном и политическом измерениях. Значительное внимание уделено информационным процессам, социально-психологическим технологиям консолидации общественного мнения.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

The current issue presents the results of scientific and research work of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine in 2013. The issue covers the best practices in methodology, theory and history of social psychology, namely the essence and forms of manifestation of social psychological thinking. The broad field of social psychological problems of transformation processes in Ukrainian society is discussed – starting from paradox of value-and-orientation self-identification of carriers of poverty as a lifestyle to substantiating the job prestige as a psychological marker of the job market model. The results of the research on group identity, social dialogue, and social psychological practices of life-constructing are presented. The authors of the issue analyze psychological problems of education and upbringing in social and political dimensions. Significant attention is drawn to informational processes, social psychological technologies of consolidation of public opinion.

For social and political psychologists, specialists from allied science, teachers, undergraduate and graduate students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 34(37)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.): *А. С. Голота, Ю. С. Кальницька,
М. Ю. Сидоркіна*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 02.10.2014 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 18,2.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
